

**Izabella Sikorska-Wolak
Krystyna Krzyżanowska
Jan Zawadka**

EDUKACJA W TURYSTYCE WIEJSKIEJ

**Izabella Sikorska-Wolak
Krystyna Krzyżanowska
Jan Zawadka**

**EDUKACJA
W TURYSTYCE
WIEJSKIEJ**

**Wydawnictwo SGGW
Warszawa 2018**

© Copyright by Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2018

Recenzenci: dr hab. *Agnieszka Brelik*, prof. ZUT
dr hab. *Franciszek Kampka*, prof. SGGW

Opracowanie redakcyjne – Jan Kiryjow
Opracowanie graficzne – Elżbieta Wojnarowska

ISBN 978-83-7583-822-0

Wydawnictwo SGGW
ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa
tel. 22 593 55 20 (-22, -25 – sprzedaż), fax 22 593 55 21
e-mail: wydawnictwo@sggw.pl
www.wydawnictwosggw.pl

Druk: ZAPOL sp.j., al. Piastów 42, 71-062 Szczecin

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
1. TURYSTYKA W EDUKACJI USTAWICZNEJ	11
1.1. Pojęcie, istota i rozwój idei edukacji ustawicznej	11
1.2. Polski system edukacji – struktura, wyzwania i ich urzeczywistnianie	20
1.3. Edukacja pozalekcyjna i pozaszkolna	35
1.4. Specyficzne cechy turystyki jako systemu dydaktyczno-wychowawczego	39
1.5. Turystyka edukacyjna i transgresja	43
2. TURYSTYKA WIEJSKA JAKO ALTERNATYWNY RODZAJ TURYSTYKI	47
2.1. Istota i specyficzne cechy turystyki wiejskiej	47
2.2. Geneza i rozwój turystyki wiejskiej w Polsce	55
2.3. Formy turystyki wiejskiej	69
2.4. Edukacja kulturowa i ekologiczna w turystyce wiejskiej	72
3. ZAGRODY EDUKACYJNE I ICH MIEJSCE W EDUKACJI POZASZKOLNEJ	77
3.1. Edukacyjne funkcje gospodarstw rolnych	77
3.2. Doświadczenia europejskie w rozwoju gospodarstw edukacyjnych	79
3.2.1. Gospodarstwa dydaktyczne we Francji	84
3.2.2. Gospodarstwa dydaktyczne we Włoszech	87
3.2.3. Edukacja w gospodarstwach agroturystycznych w Szwajcarii	89
3.2.4. Gospodarstwa edukacyjne w Austrii	91
3.3. Geneza i funkcjonowanie Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych ...	94
3.3.1. Początki zagród edukacyjnych w Polsce	94
3.3.2. Struktura i zasady działania Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych	96
3.3.3. Istota, cele i rodzaje zagród edukacyjnych w Polsce	97
3.3.4. Dynamika rozwoju Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych ...	100

4. ZAGRODY EDUKACYJNE W OPINII RESPONDENTÓW – WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH	105
4.1. Cechy społeczno-demograficzne osób prowadzących zagrody edukacyjne i charakterystyka ich gospodarstw	105
4.2. Motywy, źródła inspiracji i korzyści wynikające z przystąpienia do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych	109
4.3. Przygotowanie gospodarzy i gospodarstw do prowadzenia działalności edukacyjnej	117
4.4. Wsparcie instytucjonalne podmiotów należących do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych	131
4.5. Działalność edukacyjna badanych zagród	133
4.6. Korzyści odnoszone przez uczestników zajęć realizowanych w zagrodach edukacyjnych w opinii ich właścicieli	142
PODSUMOWANIE	149
LITERATURA	153

WSTĘP

Przełom wieków XX i XXI to okres charakteryzujący się niespotykanym tempem przemian, które objęły wszystkie dziedziny życia. Jedną z nich jest turystyka, która w porównaniu do innych podobnych jej zjawisk wykazuje szczególnie dużą dynamikę rozwoju. W ciągu kilkudziesięciu lat przekształciła się ona ze zjawiska elitarnego w zjawisko masowe, w którym uczestniczą setki milionów osób na całym świecie. Wszystkie dostępne prognozy i raporty wskazują, iż w najbliższych latach turystyka będzie najszybciej rozwijającą się gałęzią gospodarki światowej. Turystyka jest zjawiskiem ekonomicznym, ale przede wszystkim zjawiskiem społecznym, kulturowym, edukacyjnym. Stąd wyjaśnienia jej istoty należy poszukiwać głównie w naukach humanistycznych. Pojęcie turystyka traktujemy jako nadrzędne wobec turystyki wiejskiej, dlatego też celowym wydaje się, aby analizę edukacyjnych wartości turystyki wiejskiej poprzedzić szerszym spojrzeniem na edukacyjne aspekty turystyki. W tym miejscu należy odwołać się do klasycznych definicji turystyki, które ograniczały jej zakres przede wszystkim do podróżowania w celach poznawczych, zdrowotnych, rekreacyjnych i ludycznych. Na gruncie andragogiki najchętniej odwołujemy się do interpretacji turystyki w ujęciu Kazimierza Wojciechowskiego: „Poznawanie okolic i krain odleglejszych wymaga podróżowania (podróżnictwa), które od drugiej połowy XIX wieku, jeśli jest uprawiane dla przyjemności, nazywamy turystyką. Przez turystykę rozumiemy podróżowanie szlakami ciekawymi lub podróżowanie do miejsc interesujących pod względem przyrody, historii, pamiątek przeszłości, gospodarki, podróżowanie podejmowane dla odpoczynku, zdrowia, odwiedzin bądź dla zaspokojenia bezinteresownej ciekawości lub chęci przeżycia. Turystyka mieści się w ramach wczasów, niesie odpoczynek, jest czynnikiem higieny psychicznej oraz kształci umysłowo, estetycznie, społecznie, uczuciowo i fizycznie”¹. Późniejsze przekształcenia definicji turystyki podyktowane były głównie przemianami w charakterze migracji turystycznych i próbami uwzględnienia różnych aspektów towarzyszących tym migracjom – gospodarczych, rynkowych, prawnych itp.

---

¹ K. Wojciechowski: *Wychowanie dorosłych*. Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 270.

Wartości kulturotwórcze, poznawcze i wychowawcze turystyki szczególnie mocno akcentowane są również w pracach takich współczesnych profesorów reprezentujących nurt humanistyczny w turystyce, jak: Kazimierz Denek, Lucjan Tuross, Zygmunt J. Przychodzeń. Autorzy ci sprowadzają istotę turystyki do „ruchu, przemieszczania się, a ściślej do zjawisk związanych z czasową zmianą środowiska, wynikającą z motywów poznawczych, rekreacyjnych lub ludycznych, oraz dokonywaną w czasie wolnym od nauki i pracy”². Przedstawione powyżej sposoby definiowania wyraźnie akcentują istotę i cele turystyki w wymiarze edukacyjnym. Owo silne akcentowanie wartości humanistycznych turystyki wynikało z krytyki i zaniepokojenia niekorzystnymi niejednokrotnie zjawiskami towarzyszącymi jej rozwojowi, a przede wszystkim relatywizmem liberalnym odnoszącym się w szczególności do istoty i celów turystyki. Szczególnie mocno podkreślał to w swoich pracach Zygmunt J. Przychodzeń³, uczony, nauczyciel i wychowawca wielu pokoleń młodzieży akademickiej, inicjator badań nad turystyką wiejską w kierowanej przez siebie Katedrze Nauk Humanistycznych Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, wieloletni organizator i koordynator litewsko-polskich seminariów naukowych pod nazwą „Problemy rozwoju turystyki wiejskiej”, wieloletni redaktor naukowy serii roczników monograficznych „Problemy rozwoju turystyki edukacyjno-kulturowej w Polsce i na świecie”, wspinały przewodnik po turystycznych szlakach Wileńszczyzny, która szczególnie bliska była Jego sercu. W tym miejscu przytoczyć warto słowa M. Cywińskiej zawarte w księdze pamiątkowej z okazji 70. urodzin Profesora: „Szczególna wrażliwość Profesora na piękno kresów przejawiała się w Jego licznych peregrynacjach, zwłaszcza po Wileńszczyźnie, gdzie zachwycił się pomnikami tamtejszej kultury, a Jego wzrok radowały unikalne zabytki sakralnej architektury związanej z różnymi wyznaniem, przydrożne krzyże i kapliczki, rezydencje magnackie i dwory, osady tatarskie i karaimskie – niespotykane w żadnych innych częściach Europy skupiska społeczności lokalnych”⁴. I chociaż Profesora Zygmunta J. Przychodzenia nie ma już wśród nas, to Jego fascynacja historią, architekturą i sztuką oraz pasja poznania stanowiły i stanowią inspirację dla Jego współpracowników do kontynuowania rozpoczętego przez Profesora dzieła. Skromnym przykładem niech będzie niniejsza monografia.

Prognozy Światowej Organizacji Turystyki wskazują, iż w najbliższej przyszłości przewidywany jest spadek zainteresowania turystyką nastawioną na wypoczynek bierny na korzyść wypoczynku czynnego oraz turystyki poznawczej. Wzrasta

² K. Denek, L. Tuross: Aktywność krajoznawcza i turystyczna a edukacja dorosłych. [w:] Wprowadzenie do andragogiki. Red. naukowa T. Wujek. Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji, Radom 1996, s. 191.

³ Z.J. Przychodzeń: Ku andragogicznej orientacji w turystyce wiejskiej. [w:] Zrównoważony rozwój turystyki wiejskiej – idee, działania, efekty. Materiały VI Ogólnopolskiego Sympozjum Agroturystycznego. Wydawnictwo Centrum Doradztwa i Edukacji w Rolnictwie, Kraków 1998, s. 83.

⁴ M. Cywińska, T. Czarnawski: Szlakami pejzaży poetyckiej baśni. [w:] Między dawnym a nowym – na szlakach humanizmu. Red. naukowa F. Kampka. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2010, s. 386.

zainteresowanie wyjazdami do miejsc historycznych, ale także turystyką alternatywną, w tym turystyką wiejską/agroturystyką. Już od początku lat 90. XX wieku obserwujemy duży wzrost zainteresowania wyjazdami na wieś w celach turystycznych, chociaż tradycje letniskowe wsi polskiej, w których należy poszukiwać genezy dzisiejszej agroturystyki, są bogate i sięgają połowy XIX wieku.

Możliwości rozwoju turystyki wiejskiej w Polsce są bardzo duże, sprzyjają temu: urozmaicony i zachowany w naturalnym stanie krajobraz wiejski, duże powierzchnie lasów i zbiorników wodnych, duże obszary objęte ochroną prawną (parki narodowe, parki krajobrazowe, rezerваты przyrody), bogate zasoby dziedzictwa kulturowego, duże i niewykorzystane zasoby pracy, niewykorzystane zasoby mieszkaniowe, bogate tradycje letniskowe wsi. Szczególnie dużą rolę w aktywizowaniu społeczności lokalnych może odegrać turystyka wiejska na obszarach położonych peryferyjnie i terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania w rolnictwie, na których produkcja rolna jest utrudniona ze względu na niekorzystne dla jej rozwoju warunki glebowo-przyrodnicze (obszary nizinne) i ukształtowanie terenu (obszary górskie), a także na terenach szczególnie cennych przyrodniczo, zajmujących wysoką pozycję w krajowym i międzynarodowym systemie obszarów chronionych. Są to jednocześnie tereny o bogatych walorach turystycznych.

Urzeczywistnianej od lat 90. ubiegłego wieku w Polsce koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju wsi i rolnictwa towarzyszy refleksja naukowa, oświetlająca różnorakie jego aspekty i uwarunkowania. O ile problematyka wielofunkcyjności obszarów wiejskich podnoszona była w wielu badaniach i znalazła odzwierciedlenie w licznych publikacjach naukowych, o tyle zainteresowania badawcze zagadnieniem wielofunkcyjności rolnictwa i gospodarstw rolnych pojawiły się stosunkowo niedawno, wraz z rosnącym znaczeniem pozaprodukcyjnych funkcji rolnictwa dla gospodarki, społeczeństwa, kultury i środowiska naturalnego. Zakorzenie działalności rolniczej w specyficznym środowisku przyrodniczym, społecznym i kulturowym sprawia, iż gospodarstwa rolne mogą pełnić ważne funkcje edukacyjne. W dyskusjach nad wielofunkcyjnością rolnictwa i gospodarstw rolnych ta sfera oddziaływań gospodarstw jest jednak w Polsce rzadko uwzględniana i mało jeszcze rozpoznana. Zaczęła pojawiać się wraz z rozwojem funkcji turystycznej wsi i gospodarstw rolnych oraz dokonującym się procesem specjalizacji gospodarstw agroturystycznych. Jak wykazały badania prowadzone w różnych ośrodkach naukowych, jedną z częściej wybieranych przez kwaterodawców dróg specjalizacji było tworzenie oferty edukacyjnej pobytu dzieci i młodzieży na wsi⁵. Inicjatywy te bardziej profesjonalny wymiar i większe znaczenie zyskały w momencie utworzenia Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych (OSZE).

⁵ S. Graja, A. Spychała: Gospodarstwo agroturystyczne jako miejsce edukacji dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. [w:] Turystyka wiejska a edukacja – różne poziomy, różne wymiary. Red. naukowa J. Sikora. Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań 2007, s. 173.

Działalność edukacyjna staje się coraz bardziej istotną funkcją obszarów wiejskich i rolnictwa. Zaplecze do jej realizacji stanowią nie tylko gospodarstwa rolne czy agroturystyczne, ale także całe środowisko przyrodnicze, kulturowe i społeczne wsi. Najmocniejszą stroną potencjału edukacyjnego zagrody jest bowiem środowisko przyrodniczo-rolnicze i społeczno-kulturowe. Usługi edukacyjne bazujące na potencjale gospodarstwa rolnego, a więc unikatowej infrastrukturze technicznej, produkcji i zajęciach gospodarskich, umiejętnościach i doświadczeniu rolników oraz miejscowej tradycji i kulturze można uznać za relatywnie nowy kierunek działalności na obszarach wiejskich w Polsce. Stwarzają one możliwości budowania pozytywnych relacji między mieszkańcami terenów zurbanizowanych i niezurbanizowanych, a także wzbogacania wiedzy dotyczącej zagadnień rolnictwa, produkcji żywności, kultury i tradycji środowiska wiejskiego, a więc spełniają szeroko rozumianą misję społeczną⁶. Zasoby gospodarstwa rolnego stanowią bazę do organizacji programów edukacyjnych dla grup dzieci i młodzieży, a także osób dorosłych. Szczególna ich rola uwidacznia się w edukacji dzieci w wieku przedszkolnym i uczniów szkół podstawowych. W dzisiejszym zurbanizowanym społeczeństwie coraz więcej bowiem dzieci ma fałszywe wyobrażenia na temat wsi i gospodarstw rolnych oraz źródeł pochodzenia żywności, ukształtowane najczęściej na podstawie przekazów multimedialnych. Wyobrażenia te są często korygowane w trakcie pobytu w gospodarstwie edukacyjnym. Bezpośredni kontakt z bogatym otoczeniem rolniczo-przyrodniczym i kulturowo-społecznym w zagrodzie wiejskiej sprzyja ponadto holistycznemu rozwojowi młodego człowieka. Krótki okres funkcjonowania zagród edukacyjnych w sieci na polskiej wsi sprawia, iż literatura naukowa uwzględniająca różnorakie ich aspekty jest bardzo uboga i zjawisko to jest jeszcze słabo rozpoznane od strony naukowej⁷. Ten fakt stanowił dla autorów monografii inspirację do podjęcia problematyki edukacji z wykorzystaniem zasobów gospodarstwa rolnego i wsi. Podejmowane dotychczas w różnych ośrodkach naukowych badania uwzględniające problematykę rozwoju turystyki wiejskiej/agroturystyki koncentrowały się głównie na ukazaniu jej roli w rozwoju obszarów wiejskich, ze szczególnym uwzględnieniem korzyści o charakterze ekonomicznym, rzadziej podejmowany był jej aspekt humanistyczny. W niniejszej monografii odwołujemy się do klasycznego ujmowania zjawiska turystyki, dlatego też główny akcent położony zostanie na jej edukacyjne i kulturowe wartości.

Celem badań było ukazanie miejsca i roli turystyki w edukacji ustawicznej, określenie specyficznych jej cech jako systemu dydaktyczno-wychowawczego. W badaniach własnych szczególną uwagę poświęcono rozpoznaniu i zaprezentowaniu edukacyjnych funkcji gospodarstw rolnych, zrzeszonych w Ogólnopolskiej Sieci

---

⁶ E. Kmita-Dziasek: *Koncepcja i funkcjonowanie Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych*. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2015, s. 7.

⁷ I. Sikorska-Wolak, J. Zawadka: *Educational functions of agricultural farms*. "Economic and Regional Studies" 2016, vol. 9, no 2, s. 99.

Zagród Edukacyjnych. Autorów interesowało m.in., jakie były motywy tworzenia na polskiej wsi zagród edukacyjnych, jakie problemy towarzyszą zakładaniu i funkcjonowaniu zagród edukacyjnych, jakie jest miejsce i znaczenie zagród edukacyjnych w systemie edukacji w Polsce, jakie korzyści z funkcjonowania zagród edukacyjnych osiągają szkoły i rolnicy. W badaniach wykorzystano pierwotne i wtórne źródła materiału badawczego. Głównym źródłem informacji na temat działalności edukacyjnej zagród były własne badania empiryczne przeprowadzone w styczniu 2018 r. wśród 79 ich właścicieli zrzeszonych w Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych. W chwili badania stanowiło to 33,2% wszystkich podmiotów zrzeszonych w tej sieci. Informacje na temat ich działalności pozyskano także w wyniku analizy treści zamieszczonych na stronie internetowej www.zagrodaedukacyjna.pl oraz witryn internetowych badanych zagród. Własne badania empiryczne poprzedzone zostały analizą literatury dotyczącej wybranych aspektów edukacji w turystyce, raportów, aktów prawnych oraz danych statystyki publicznej. Niezwykle przydatne okazały się też materiały informacyjne i ekspertyzy publikowane przez Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie.

Praca składa się z wstępu, czterech rozdziałów i części podsumowującej. Rozdział pierwszy poświęcony jest teoretycznym podstawom edukacji ustawicznej. Omówiono w nim polski system edukacji, jego strukturę i możliwości realizacji wyzwań przed nim stojących, a także edukację pozalekcyjną i pozaszkolną. W dalszej części rozdziału przedstawiono specyficzne cechy turystyki jako systemu dydaktyczno-wychowawczego oraz istotę turystyki edukacyjnej i transgresyjnej.

W rozdziale drugim, zatytułowanym „Turystyka wiejska jako alternatywna forma turystyki”, ukazano istotę i specyficzne cechy turystyki wiejskiej, jej genezę i kierunki rozwoju w Polsce, a także najczęściej spotykane formy jej realizacji. Przybliżono ponadto edukacyjne funkcje turystyki wiejskiej, szczególną uwagę skupiając na edukacji kulturowej i ekologicznej.

W rozdziale trzecim omówiono edukacyjne funkcje gospodarstw rolnych, a także doświadczenia europejskie w rozwoju gospodarstw edukacyjnych w wybranych krajach. Przybliżono genezę i funkcjonowanie Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych, jej strukturę i zasady działania, rodzaje i cele zagród edukacyjnych w Polsce oraz dynamikę rozwoju OSZE.

Ostatni rozdział ma charakter empiryczny. Przedstawiono w nim wyniki badań własnych zrealizowanych wśród właścicieli zagród edukacyjnych. Analizie poddano zarówno motywy, źródła inspiracji i korzyści wynikające z przystąpienia do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych, jak i przygotowanie gospodarzy oraz gospodarstw do prowadzenia działalności edukacyjnej. Rozpoznano również zakres wsparcia instytucjonalnego podmiotów należących do OSZE, ich preferencje dotyczące wyboru celów edukacyjnych oraz korzyści odnoszone przez uczestników zajęć realizowanych w zagrodach.

Autorzy mają świadomość, że nie wszystkie problemy dotyczące edukacji w turystyce wiejskiej zostały uwzględnione w niniejszej monografii czy też omówione

w wystarczającym stopniu. Edukacja realizowana poprzez uczestnictwo w tej formie turystyki ma bowiem charakter interdyscyplinarny, jest zjawiskiem wieloaspektowym i niezwykle złożonym, dlatego też skoncentrowano się na najważniejszych w ocenie autorów zagadnieniach dotyczących współczesnej edukacji zarówno w ujęciu teoretycznym, jak i praktycznym, która inicjowana jest przez właścicieli gospodarstw rolnych.

Autorzy monografii pragną podziękować właścicielom zagród edukacyjnych za życzliwość, poświęcony czas i udział w badaniach ankietowych, których wyniki zaprezentowano w niniejszej publikacji.

Autorzy

---

1. TURYSTYKA W EDUKACJI USTAWICZNEJ

Całe życie jest szkołą

Jan Amos Komeński

1.1. POJĘCIE, ISTOTA I ROZWÓJ IDEI EDUKACJI USTAWICZNEJ

Edukacja ma pomagać zrozumieć świat i zrozumieć innego, aby móc zrozumieć lepiej samego siebie...

Raport „Edukacja – jest w niej ukryty skarb”

XXI wiek nazywany jest wiekiem opartym na wiedzy. W społeczeństwie wiedzy i gospodarce opartej na wiedzy edukacja w szerokim znaczeniu tego pojęcia stała się strategicznym czynnikiem rozwoju społeczno-gospodarczego. Dawny podział życia ludzkiego na okres nauki i okres aktywności zawodowej oraz społecznej nieodwracalnie przeminął. Duża dynamika zmian dokonujących się we współczesnym świecie we wszystkich dziedzinach życia sprawia, iż edukacja nabiera szczególnego znaczenia i analizowana jest z jednej strony w relacji do potrzeb i aspiracji edukacyjnych człowieka, z drugiej zaś w relacji do potrzeb gospodarki. W ten sposób edukacja (ciągłe uczenie się) stała się integralną częścią życia, pozwalającą na łatwiejsze funkcjonowanie w otaczającej nas rzeczywistości. Istotę kształcenia ustawicznego najlepiej wyraża pogląd, iż obejmuje ono całe życie człowieka i służy jego rozwojowi. W literaturze przedmiotu termin „edukacja ustawiczna” używany jest często zamiennie z takimi określeniami, jak: „kształcenie ustawiczne”, „edukacja permanentna”, „kształcenie przez całe życie”. Pojawiają się też takie terminy bliskoznaczne jak „edukacja ciągła” (continuing education) czy „edukacja ponowna”, „powrotna” (recurrent education)⁸. Całozyciowe uczenie się nie jest już tylko dobrowolną aktywnością podejmowaną przez nielicznych w celu zaspokojenia własnych ambicji, zainteresowań i potrzeb związanych z rozwojem osobistym, ale koniecznością niezbędną do właściwego funkcjonowania w otaczającym nas świecie, szczególnie na rynku pracy.

---

⁸ W. Wróblewska: Konsekwencje założeń koncepcji edukacji ustawicznej dla autoedukacji. „e-mentor” 2006, nr 5(17), s. 48.

Tworząc podstawę dla wielu wytycznych i działań w sferze rozwoju społeczno-gospodarczego państw Unii Europejskiej, Komisja Europejska sformułowała następującą definicję edukacji ustawicznej (uczenia się przez całe życie – *lifelong learning*): „wszelkie działania związane z uczeniem się przez okres całego życia, zmierzające do poprawy poziomu wiedzy, umiejętności i kompetencji w perspektywie osobistej, obywatelskiej, społecznej i/lub związanej z zatrudnieniem”⁹. Idea *lifelong learning* dotyczy zarówno rozwoju indywidualnego, jak i rozwoju cech społecznych we wszystkich formach i kontekstach, w systemie formalnym i nieformalnym (pozaformalnym)¹⁰ oraz odnosi się do osób w każdym wieku, obejmuje bowiem etapy uczenia się od wczesnego dzieciństwa i okresu edukacji szkolnej, poprzez czas aktywności zawodowej, do wieku senioralnego. Podobne podejście do definiowania i określania istoty edukacji ustawicznej prezentuje Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD), według której „kształcenie ustawiczne obejmuje rozwój indywidualny i rozwój cech społecznych we wszystkich formach i wszystkich kontekstach – w systemie formalnym i nieformalnym, tj. w szkołach oraz placówkach kształcenia zawodowego, w uczelniach i w placówkach kształcenia dorosłych oraz w ramach kształcenia incydentalnego, a więc w domu, w pracy, w społeczności”.

Zgodnie z europejską polityką uczenia się przez całe życie, sprostanie wymogom edukacji permanentnej wymaga, aby¹¹:

- proces uczenia się był rozpatrywany głównie z perspektywy osoby uczącej się, a nie instytucji i osób prowadzących kształcenie;
- człowiek miał możliwość uczenia się w różnych formach, miejscach i okresach życia;
- istniało równe traktowanie różnych dróg uczenia się dzięki osadzeniu programów na efektach kształcenia i procedurom walidacji osiągniętych efektów kształcenia;
- wdrożone zostały procedury i procesy uznawania efektów uczenia się poza systemem formalnym;
- jakość edukacji mierzona była zmianą w poziomie wiedzy i umiejętności osób uczących się, a nie cechami instytucji edukacyjnych (nakłady, programy, podręczniki, jakość kadry);

---

⁹ Making a European area of lifelong learning a reality. Communication from the Commission, COM (2001) 678 za: G. Maniak: Kształcenie przez całe życie – idea i realizacja. Polska na tle Unii Europejskiej. „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe UE w Katowicach” 2015, nr 214, s. 128–129.

¹⁰ Zgodnie z Ustawą z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz. U. z 2016 r., poz. 35, oraz Ustawą z dnia 22 grudnia 2015 r. o Zintegrowanym Systemie Kwalifikacji, Dz. U. z 2016 r., poz. 64 „Edukacja formalna to kształcenie realizowane przez publiczne i niepubliczne szkoły oraz inne podmioty systemu oświaty, uczelnie oraz inne podmioty systemu szkolnictwa wyższego w ramach programów, które prowadzą do uzyskania kwalifikacji”, natomiast edukacja nieformalna (pozaformalna) to kształcenie i szkolenie realizowane poza systemem edukacji, w ramach programów, które nie prowadzą do uzyskania kwalifikacji.

¹¹ Perspektywa uczenia się przez całe życie – dokument strategiczny opracowany przez Międzyresortowy Zespół do spraw Uczenia się przez całe życie, 2011 (aktualizacja 2013), s. 9.

- zapewnione zostało doradztwo edukacyjne i zawodowe (aktywne wychodzenie „naprzeciw”);
- były tworzone możliwości uczenia się bliżej domu (wśród lokalnej społeczności, z wykorzystaniem technologii IT).

Sprostanie wymogom edukacji całościowej określa kierunek przemian w obszarze edukacji, które zachodzą w ostatnich latach w szkolnictwie powszechnym, zawodowym i wyższym w krajach Europy, w tym w Polsce. W sferze ich oddziaływania ważne miejsce zajmuje oświata dorosłych, czyli doskonalenie zawodowe i rozwój osobisty osób dorosłych. Jej główne funkcje trafnie ujmują Józef Półturzycki, twierdząc, iż „głównym zadaniem edukacji ustawicznej jest wychowanie nowego typu człowieka, charakteryzującego się twórczym i dynamicznym stosunkiem do życia i kultury; człowieka, który potrafi doskonalić siebie, zmieniać warunki życia i ulepszać je dla dobra człowieka”¹².

Początki współczesnej koncepcji kształcenia ustawicznego tkwią w XIX wieku i są nierozdzielnie związane z ówczesnym masowym rozwojem różnorodnych form oświaty dorosłych. Ten fakt spowodował, iż pomimo szerokiego podejścia do definiowania pojęcia edukacji ustawicznej i określania jej istoty, jakie dominuje współcześnie w literaturze przedmiotu (takie ujęcie zaprezentowane zostanie też przez autorów monografii w dalszej części niniejszego rozdziału), wśród teoretyków i praktyków nadal spotkać można utożsamianie pojęcia edukacji ustawicznej wyłącznie z edukacją dorosłych i kształceniem poszkolnym, bądź jego zawężanie tylko do kształcenia i doskonalenia zawodowego. Tego rodzaju podejście prezentowane jest też w polskim systemie prawnym, tj. ustawie o systemie oświaty oraz ustawie Prawo oświatowe, w których czytamy, iż przez pojęcie kształcenie ustawiczne rozumie się „kształcenie w szkołach dla dorosłych, a także uzyskiwanie i uzupełnianie wiedzy, umiejętności i kwalifikacji zawodowych w formach pozaszkolnych przez osoby, które spełniły obowiązek szkolny”¹³. Tymczasem tego rodzaju wąskie podejście było w piśmiennictwie naukowym coraz powszechniej zastępowane poglądami ukazującymi założenia edukacji ustawicznej w sposób znacznie szerszy i bardziej wszechstronny. Pojęcie to przechodziło swoistą ewolucję. Dokonana przez Andrzeja Cieślaka analiza poglądów, jakie już na przełomie lat 60. i 70. ubiegłego stulecia prezentowali na temat pojęcia i istoty kształcenia ustawicznego wybitni specjaliści francuscy, anglosascy i polscy, stanowiła podstawę do konkluzji, iż „istotą kształcenia ustawicznego jest stwarzanie warunków do stałego i wszechstronnego rozwoju osobowości na każdym etapie życia ludzkiego”¹⁴. W wypowiedziach pojawiały się

¹² J. Półturzycki: *Kształcenie ustawiczne i jego konsekwencje dla edukacji*. [w:] *Kształcenie ustawiczne – idea i doświadczenia*. Red. naukowa Z.P. Kruszewski, J. Półturzycki, E.A. Wesołowska. Wydawnictwo NOVUM, Płock 2003, s. 46

¹³ Ustawa z dnia 7 września 1991 o systemie oświaty, Dz. U. z 2014 r. nr 256, poz. 2572; Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe, Dz. U. z 14 grudnia 2016, poz. 59.

¹⁴ A. Cieślak: *Rozwój teorii i praktyki kształcenia ustawicznego*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1981, s. 50–55.

takie określenia kształcenia ustawicznego, jak: idea (koncepcja), proces, zasada czy system edukacji. Żadna z nich nie utożsamiała kształcenia ustawicznego jedynie z oświatą dorosłych czy podnoszeniem bądź doskonaleniem kwalifikacji zawodowych, ale traktowała je o wiele wszechstronniej, najczęściej jako koncepcję bądź zasadę dotyczącą całościowej edukacji człowieka. Pierwsze z tych ujęć akcentują przede wszystkim znaczenie kształcenia ustawicznego jako idei edukacyjnej, drugie – jako podstawy przebudowy każdego ze szczebli systemu oświatowo-wychowawczego bądź stworzenia systemu kształcenia ustawicznego według nowych zasad.

Szczególną rolę w spopularyzowaniu założeń kształcenia ustawicznego odegrało opublikowane w 1929 r. dzieło „Lifelong Education” angielskiego specjalisty w dziedzinie oświaty dorosłych Basila Yeaxlee’a¹⁵. Autor wskazuje w nim na konieczność zmiany poglądów na młodość jako okres nauki i wiek dojrzały jako okres pracy zawodowej, opartej na zasobie wiadomości i umiejętności nabytych we wczesnej młodości. Proces kształcenia powinien bowiem trwać przez całe życie, wiążąc dotychczasową wiedzę i doświadczenie z samokształceniem. Dzieło B. Yeaxlee’a już na początku XX wieku stanowiło mocny fundament do szerokiego rozumienia edukacji ustawicznej¹⁶. Nie ulega jednakże wątpliwości, że główna zasługa w spopularyzowaniu pojęcia i koncepcji kształcenia ustawicznego na szerokim forum międzynarodowym przypada organizacjom międzynarodowym, przede wszystkim Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury (UNESCO) oraz Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD). To właśnie UNESCO było organizacją, która edukację ustawiczną uczyniła przedmiotem rozważań na XV Sesji Konferencji Generalnej. Tym samym znalazła się ona w programie obchodów Międzynarodowego Roku Oświaty proklamowanego przez tę organizację we wszystkich krajach członkowskich w 1970 r. Od tej pory niemal każdy program oświatowy inicjowany czy realizowany przez tę organizację jest ujmowany w perspektywie kształcenia ustawicznego. Wykazano bowiem, że oświaty nie można dłużej rozpatrywać jako niespójnego systemu, którego odrębnymi elementami jest kształcenie na szczeblu podstawowym, średnim, wyższym oraz w ramach oświaty dorosłych, lecz należy ją traktować jako proces ciągły i zintegrowany¹⁷. Wymaga to jednakże przewartościowania metod, form i treści kształcenia na poziomie podstawowym, średnim i wyższym oraz w oświacie dorosłych.

Jednym z pierwszych autorów zajmujących się problemami edukacji ustawicznej w XX wieku był James „Roby” Kidd. W 1960 r. przewodniczył on II Międzynarodowej Konferencji Oświaty Dorosłych w Montrealu, zatytułowanej „Oświata dorosłych w zmieniającym się świecie”, której rezultatem obrad było sformułowanie zasady kształcenia ustawicznego w oświacie dorosłych. Na konferencji tej proklamowano hasło „od dalszego kształcenia do kształcenia ciągłego”, co stanowiło

¹⁵ A. Cieślak: *Rozwój teorii i praktyki...* op. cit., s. 23, 24.

¹⁶ W. Wróblewska: *Konsekwencje założeń...*, op. cit., s. 48.

¹⁷ Tamże, s. 38, 39.

punkt zwrotny i nadało tej koncepcji współczesny charakter¹⁸. Szczególnie interesujące w rozważaniach J.R. Kidda było wyodrębnienie i analizowanie kształcenia ustawicznego w trzech wymiarach, tj. „kształcenie w pionie”, „kształcenie w poziomie” i „kształcenie w głąb”. Te trzy wymiary traktowane łącznie najlepiej oddają zakres pojęciowy i istotę edukacji ustawicznej.

- *Kształcenie w pionie* – obejmuje wszystkie kolejne szczeble edukacji szkolnej od przedszkola, przez szkołę do studiów wyższych i podyplomowych. Zasady drożności i dostępności gwarantują realizację tego wymiaru, zapewnianego młodzieży i dorosłym niezależnie od wieku, zawodu, miejsca zamieszkania lub innych czynników tradycyjnie utrudniających edukację.
- *Kształcenie w poziomie* – ma zapewnić poznawanie i integrację wiedzy z różnych dziedzin życia, nauki i kultury niezależnie od kształcenia w pionie. Likwidacja sztucznych barier między różnymi dziedzinami życia i kultury umożliwia pełną realizację tego wymiaru poprzez własną aktywność człowieka i dzięki działalności pozaszkolnych instytucji oświatowych.
- *Kształcenie w głąb* – jest ściśle związane z jakością edukacji i wyraża się w bogatej motywacji kształcenia, w umiejętnościach samokształceniowych, zainteresowaniach i zamiłowaniach intelektualnych, w stylu życia zgodnym z ideą ustawicznego kształcenia i kulturalnym wykorzystaniem czasu wolnego.

Zdaniem R.J. Kidda, edukacja ustawiczna jest pełna, gdy uczestnicy przejawiają aktywność we wszystkich trzech wymiarach. Na szczególną uwagę zasługuje jednakże trzeci wymiar, który obejmuje własne twórcze poszukiwania samokształceniowe. Koncepcja R.J. Kidda wzbogaca rozumienie edukacji ustawicznej dzięki akcentowaniu jakości działań oświatowych i wskazaniu bogatych potrzeb oraz możliwości oświaty pozaszkolnej i oświaty dorosłych. Ma ona szczególną wartość, ponieważ wyraźnie łączy trzy różne formy aktywności edukacyjnej: kształcenie szkolne, oświatę pozaszkolną i samokształcenie¹⁹. Ukazuje potrzebę łącznego realizowania aktywności edukacyjnej w trzech wymiarach kształcenia: w pionie, w poziomie i w głąb, co oznacza edukację programową w szkole i uczelni wyższej wspieraną aktywnością samokształceniową i udziałem w formach oświaty pozaszkolnej. Podejmując i analizując problematykę edukacji ustawicznej, nie można nie odwołać się do Raportu Międzynarodowej Komisji do spraw Edukacji dla XXI wieku opracowanego dla UNESCO pod przewodnictwem Jacques’a Delorsa, opublikowanego w 1996 r.²⁰. W raporcie stwierdzono, iż „aby edukacja spełniła w całości swoją misję, powinna organizować się wokół czterech aspektów kształcenia, które przez całe życie będą dla każdej jednostki niejako filarami jej wiedzy:

¹⁸ A. Cieślak: *Rozwój teorii i praktyki...*, op. cit., s. 32, 33.

¹⁹ J. Półturzycki: *Źródła i tendencje rozwojowe edukacji ustawicznej*. „e-mentor” 2004, nr 5, s. 47–50.

²⁰ *Learning the treasure within*. Raport to UNESCO of the International Commission on Education for the twenty first Century, Paris 1996.

- *uczyć się, aby wiedzieć*, aby zdobyć narzędzia rozumienia, aby móc rozumieć otaczający świat i jednocześnie czerpać radość z poznawania i odkrywania;
- *uczyć się, aby działać*, aby móc oddziaływać na swoje środowisko;
- *uczyć się, aby żyć wspólnie*, aby uczestniczyć i współpracować z innymi na różnych płaszczyznach działalności ludzkiej;
- *uczyć się, aby być*, aby łatwiej osiągnąć pełny rozwój osobowości i móc nieustannie zwiększać zdolność do autonomii, osądu i osobistej odpowiedzialności. Dążenie to jest pokrewne trzem poprzednim.

Te cztery drogi wiedzy tworzą całość, albowiem mają wiele punktów zbieżnych, przecinających się i uzupełniających²¹. Zdaniem Komisji, każdy z „czterech filarów wiedzy powinien być przedmiotem jednakowej troski w ustrukturyzowanym kształceniu, tak aby edukacja jawiła się jako doświadczenie globalne i całościowe, zarówno w aspekcie poznawczym, jak i praktycznym, każdemu obywatelowi jako osobie i członkowi społeczeństwa”. Członkowie Komisji rozumieli, że do podjęcia wyzwań XXI wieku „niezbędne jest wyznaczenie nowych celów edukacji, a więc zmiana wyobrażeń o jej użyteczności. Nowa rozszerzona koncepcja edukacji powinna umożliwić każdej jednostce odkrywanie, pobudzanie i wzmocnienie jej potencjału twórczego – ujawnić skarb ukryty w każdym z nas. Zakłada to odejście od wizji wyłącznie instrumentalnej edukacji i traktowanie jej funkcji w sposób integralny: spełnienie jednostki, która *uczy się, aby być*”. Ponieważ, jak jest zaznaczone w części końcowej rozdziału czwartego Raportu zatytułowanego „Cztery filary edukacji”, systemy edukacji formalnej mają tendencję do uprzywilejowanego dostępu do wiedzy ze szkodą dla innych aspektów kształcenia, ważne jest, co postulują członkowie Komisji „aby rozpatrywać edukację całościowo”. Ta wizja powinna w przyszłości inspirować i ukierunkowywać reformy edukacyjne czy to w zakresie opracowywania programów, czy definiowania nowej polityki edukacyjnej.

Upowszechnienie się w zawrotnym tempie w latach 60., a zwłaszcza 70. ubiegłego wieku pojęcia „kształcenie ustawiczne” wywołało dość powszechne odczucie społeczne, że idea ta jest nowa. Tymczasem zdecydowana większość specjalistów podkreśla, że kształcenia przez całe życie jest ideą o wielowiekowych tradycjach, równie starą jak historia rodzaju ludzkiego. Jej zaczątków można doszukiwać się w najbardziej odległych epokach historycznych – począwszy od starożytnych filozofów (Sokrates, Platon, Konfucjusz) po przedstawicieli filozofii Oświecenia (Rousseau)²². Warto w tym miejscu przytoczyć też twierdzenie Johna Lowe, iż koncepcję *learning to be* (*uczyć się, aby być*) antycypował już ponad 2,5 tysiąca lat temu epik grecki Hezjod, twierdząc, że *Edukacja pomaga człowiekowi nauczyć się być tym, kim jest on w stanie się stać*²³.

---

²¹ Learning the treasure within... op. cit., s. 37.

²² A. Cieślak: Rozwój teorii i praktyki..., op. cit., s. 15–16.

²³ Tamże, s. 11.

Ideę kształcenia ustawicznego głoszoną przez starożytnych filozofów rozwinięła najpełniej ponad trzysta lat temu Jan Amos Komeński, uważany powszechnie za twórcę nowożytnej koncepcji kształcenia ustawicznego. W swoich dziełach, a zwłaszcza w słynnej „Pampaedii” głosił pogląd, iż *tak jak dla całego rodzaju ludzkiego cały świat jest szkołą od początków do końca czasów, tak dla poszczególnych ludzi całe ich życie jest szkołą od kolebki aż do grobu. Każdy wiek jest odpowiedni do uczenia się [...]. Trzeba tylko podsuwać dla każdego wieku to, do czego czynienia jest zdolny*²⁴. W rozważaniach J.A. Komeńskiego odnajdujemy zatem nie tylko odbicie dzisiejszego pojęcia ciągłości procesu kształcenia oraz wiarę w możliwości rozwojowe ludzi dorosłych, ale także – co tak mocno akcentują dzisiaj specjaliści kształcenia ustawicznego – przekonanie o roli i wadze pozaszkolnych źródeł edukacji. Komeński mocno akcentował zasadę poglądowości, najwcześniej sformułowaną zasadę kształcenia. Traktował poglądowość jako przeciwstawienie scholastycznemu nauczaniu werbalnemu. W kolejnym swoim dziele twierdził, iż *trzeba ludzi uczyć w granicach możliwie najszerzych, nie z księzek czerpać mądrość, ale z nieba, ziemi, z dębów i buków*²⁵. Powyższe stwierdzenie oddaje najlepiej i w sposób syntetyczny istotę edukacyjnych wartości turystyki, a w szczególności turystyki wiejskiej. Warto jeszcze w tym miejscu przytoczyć aktualne po dzień dzisiejszy słowa osiemnastowiecznego polskiego poety Józefa Minasowicza – *Świat takich nauczycieli chwalił i chwali, którzy nauczając chodzili a chodząc nauczali*. Szczególne zasługi w propagowaniu edukacji ustawicznej na ziemiach polskich ma niewątpliwie działalność powołanej w 1773 r. w Rzeczpospolitej Obojga Narodów Komisji Edukacji Narodowej, której współpracownikiem był wspomniany powyżej Józef Minasowicz. Komisja Edukacji Narodowej była pierwszą w Polsce i w całej Europie władzą oświatową o charakterze współczesnego ministerstwa edukacji. Wśród działaczy oświatowych, którzy w sposób szczególnie przyczynili się do jej dokonań i osiągnięć w sferze oświaty publicznej, wymienić należy takie znane nazwiska, jak: ksiądz Stanisław Konarski, Hugo Kołłątaj, Stanisław Staszic. Wśród współczesnych polskich naukowców – pedagogów i andragogów, którzy wnieśli wkład w rozwój teoretycznych podstaw kształcenia ustawicznego – wymienić należy takie znane nazwiska, jak: Czesław Maziarz, Tadeusz Nowacki, Wincenty Okoń, Józef Półturzycki, Jan Szczepański, Bogdan Suchodolski, Kazimierz Wojciechowski, Ryszard Wroczyński. Ujmowali oni kształcenie ustawiczne w trzech podstawowych znaczeniach – jako ideę (koncepcję) edukacyjną, jako proces kształcenia i wreszcie jako system edukacyjny, odnosząc zarazem te pojęcia do kształcenia trwającego przez całe życie.

Jedną z najciekawszych współczesnych koncepcji kształcenia ustawicznego stworzył P. Lengrand, zaliczany do największych teoretyków oświaty ustawicznej. Jego propozycje zostały przyjęte w zaleceniach sformułowanych na XVIII Sesji Konferencji Generalnej UNESCO, poświęconej problemom oświaty ustawicznej oraz jej

²⁴ J.A. Komeński: Pampaedia. Ossolineum, Wrocław 1973, s. 72.

²⁵ J.A. Komeński: Wielka dydaktyka. Ossolineum, Wrocław 1956, s. 161.

konsekwencjom dla całej polityki oświatowej²⁶. Podstawową głoszoną przez niego zasadą jest zachowanie ciągłości i systematyczności procesu uczenia się, co zapewni stały i wszechstronny rozwój człowieka. W tym miejscu uwidacznia się głęboko humanistyczny charakter idei kształcenia ustawicznego. Edukacja i rozwój każdego człowieka powinny, jego zdaniem, przebiegać wielopłaszczyznowo, nie tylko w systemie kształcenia szkolnego i uniwersyteckiego, ale także w systemie pozaszkolnej oświaty i samokształcenia. Pierwszy etap – kształcenie w systemie szkolnym – staje się przygotowaniem do pracy i dalszej edukacji. Okres nauki szkolnej powinien przede wszystkim wyposażyć w umiejętność ustawicznego uczenia się oraz rozwijać zainteresowania i motywować do uczenia się.

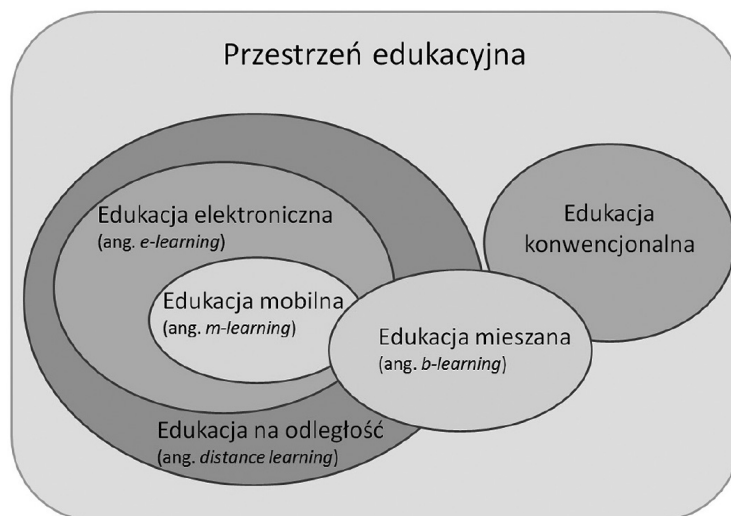
Z ogólnego zakresu form, metod i programów kształcenia zgodnego z ideą edukacji ustawicznej każda społeczność i każdy człowiek powinni wybrać te, które im najbardziej odpowiadają i są w ich warunkach rozwoju najwłaściwsze. Współcześnie zmieniły się bowiem i znacznie rozszerzyły tradycyjne środowiska kształcące – poza szkołą i rodziną edukację prowadzą różnego rodzaju fundacje, stowarzyszenia, organizacje non profit, miejsca pracy. Należy tu także wymienić różnego rodzaju formy kształcenia na odległość z wykorzystaniem IT. Trudno dzisiaj mówić o współczesnej edukacji ustawicznej nie uwzględniając znaczącej w niej roli mediów, kształcenia multimedialnego i edukacji wirtualnej. Globalizacja dostępu do informacji i wiedzy bez względu na czas i przestrzeń stwarza możliwości wykorzystania nowych form uczenia się, niewymagających zorganizowanego miejsca i określonego czasu. Nowe technologie informacyjne i komunikacyjne sprawiają, że możemy uczyć się w każdym momencie, korzystając ze źródeł informacji w dowolnym miejscu na kuli ziemskiej. Organizacja szkolna, zdaniem niektórych autorów, przestaje być konieczna. W jej miejsce coraz wyraźniej wkracza możliwość samodzielnego wyboru przydatnych informacji (wiedzy). Wymaga to jednakże od uczącego się aktywnej postawy, umiejętności docierania do informacji, ich oceny, selekcji i aktywnej percepcji (zadanie dla szkół). Zarysowuje się bowiem nowe zjawisko, co sygnalizuje Ewa Solarczyk-Ambrozik, zwane *detradycjonalizacją*, które oznacza, że „odległe źródła informacji mogą wywierać znacznie większy wpływ na nasze zachowanie niż te tradycyjnie kojarzone z regionalnością czy lokalnością”²⁷.

Tradycyjne (konwencjonalne) środki dydaktyczne ustępują miejsca coraz powszechniej stosowanym technicznym (złożonym) narzędziom dydaktycznym. Rozwój mobilnych, bezprzewodowych technologii informacyjnych i komunikacyjnych umożliwił nam obcowanie z wytworami kultury i nauki bez względu na czas i miejsce, w którym się znajdujemy, stwarzając wiele nowych możliwości oddziaływań edukacyjnych. Terminem *e-edukacja* (e-nauczanie/uczenie, ang. e-learning) określa

²⁶ A. Cieślak: *Rozwój teorii i praktyki...*, op. cit., s. 66, 67.

²⁷ E. Solarczyk-Ambrozik: *Edukacja dorosłych – między przymusem a wolnością*. [w:] *Edukacja dorosłych w erze globalizmu*. Red. naukowa E.A. Wesołowska. Wydawnictwo Naukowe NOVUM, Płock 2002, s. 304.

się proces dydaktyczny, odbywający się w przestrzeni pozaszkolnej, który w celu stworzenia nowej jakości uczenia się wykorzystuje w procesie kształcenia nowoczesne multimedialne rozwiązania teleinformatyczne (rysunek 1)²⁸.

RYSUNEK 1. Przestrzeń edukacyjna

Źródło: K. Kuźmicz: E-edukacja jest wszędzie – rozważania dotyczące istoty i zastosowania technologii mobilnych w kształceniu zdalnym. [w:] Język @ multimedia: dialog-konflikt. Red. naukowa A. Dytman-Stasieńko, J. Stasieńko. Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2012, s. 131.

Głównymi narzędziami służącymi realizacji e-learningu są stacjonarne i/lub przenośne komputery multimedialne, smartfony i tablety. Uczenie się za ich pomocą może przyjmować dwie podstawowe formy:

- **CBL** (ang. Computer Based Learning) – nauczanie bazujące na wykorzystywaniu komputerów multimedialnych z dostępem do materiałów edukacyjnych rozpowszechnianych za pośrednictwem nośników danych, do których zaliczamy m.in. CD/DVD ROMy, pamięci flash, dyski twarde i dyskietki. Podczas nauczania zgodnego z modelem CBL mamy do czynienia z asynchronicznym trybem nauczania – w trakcie nauki nie ma wymiany informacji między nauczycielem a uczniem. Uczeń sam dobiera sobie termin nauki, w którym wykonuje ćwiczenia i testy znajdujące się np. na multimedialnym CD/DVD ROMie zainstalowanym na dowolnym komputerze osobistym;
- **WBL** (ang. Web Based Learning) – nauczanie bazujące na wykorzystywaniu komputerów multimedialnych lub przenośnych urządzeń komputerowych z dostępem do materiałów edukacyjnych rozpowszechnianych za pośrednictwem

²⁸ K. Kuźmicz: E-edukacja jest wszędzie – rozważania dotyczące istoty i zastosowania technologii mobilnych w kształceniu zdalnym. [w:] Język @ multimedia: dialog-konflikt. Red. naukowa A. Dytman-Stasieńko, J. Stasieńko. Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2012, s. 130.

sieci internet lub intranet. Nauczanie zgodne z modelem WBL oprócz asynchronicznego trybu nauczania oferuje także tryb synchroniczny – proces edukacyjny przebiega w czasie rzeczywistym, jest prowadzony przez nauczyciela. Ten typ nauczania bywa także określany jako zdalne nauczanie na żywo (ang. on-line learning). Uczniowie komunikują się z nauczycielem i pozostałymi uczestnikami szkolenia za pomocą internetowych narzędzi komunikacyjnych, do których zaliczamy m.in. fora dyskusyjne, czaty, komunikatory internetowe oraz audio- i wideokonferencje.

W praktyce dydaktycznej stosowane jest także kształcenie w trybie mieszanym/komplementarnym (ang. *blended learning*), czyli wspieranie i uzupełnianie tradycyjnego procesu dydaktycznego wirtualnymi zajęciami organizowanymi z wykorzystaniem wybranej technologii e-learningowej oraz uczenie się, które odbywa się za pośrednictwem bezprzewodowych urządzeń mobilnych (ang. m-learning).

System edukacyjny konstruowany zgodnie z założeniami koncepcji kształcenia ustawicznego powinien umożliwiać rozciągnięcie kształcenia w czasie i przestrzeni, tzn. obejmować wszystkie okresy życia człowieka. Powinien też wyjść poza ramy tradycyjnych struktur szkolnych, ogarniając całokształt instytucji (rodzina, przedszkole, szkoła, zakład pracy, środki komunikowania masowego, instytucje upowszechniania kultury, instytucje animujące rozwój turystyki itp.). Jego podstawowe cechy to m.in.: integracja, różnorodność, otwartość i elastyczność form i rozwiązań organizacyjnych, dające szerokie i swobodne możliwości wyboru form kształcenia. Oznacza to także równorzędność zarówno formalnych, jak i nieformalnych, instytucjonalnych i pozainstytucjonalnych dróg kształcenia.

Cechy powyższe zawiera w sobie turystyka zaliczana przez teoretyków kształcenia ustawicznego do najstarszych systemów dydaktyczno-wychowawczych. Stanowi ona integralny składnik systemu kształcenia ustawicznego.

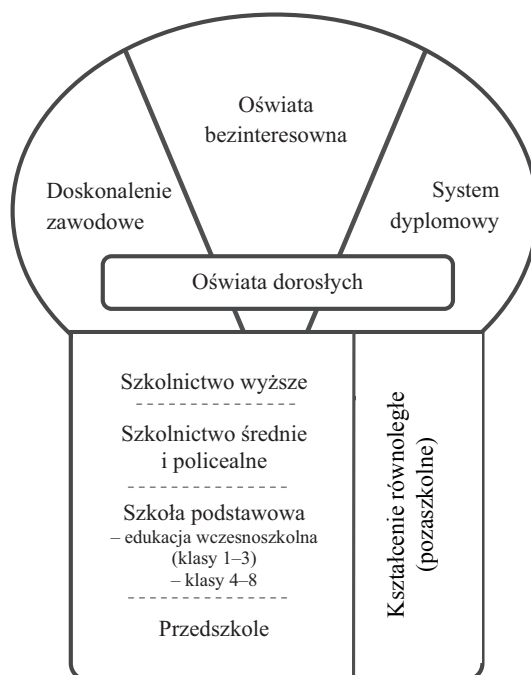
1.2. POLSKI SYSTEM EDUKACJI – STRUKTURA, WYZWANIA I ICH URZECZYWIŚNIANIE

Polski system oświaty i wychowania obejmuje dzieci i młodzież w wieku od 3 do 21 lat. Dolna granica to początek wieku przedszkolnego, górna – teoretyczny wiek ukończenia szkoły na poziomie ponadgimnazjalnym²⁹. Jednakże rozpatrując system edukacji z punktu widzenia założeń edukacji ustawicznej, uwzględniono w nim poszczególne etapy kształcenia obejmujące całe życie człowieka, co zilustrowano na rysunku 2.

---

²⁹ Górna granica jest często przekraczana albo z powodu trudności edukacyjnych i powtarzania klasy, albo przyjęcia opcji kształcenia w zasadniczej szkole zawodowej i kontynuowania nauki w liceum ogólnokształcącym dla dorosłych w celu uzyskania świadectwa dojrzałości.

RYSUNEK 2. Schemat struktury systemu edukacji ustawicznej w Polsce

Źródło: opracowanie własne.

U progu systemu występuje edukacja prowadzona przez rodziców i placówki wychowania przedszkolnego. Uznając wczesne dzieciństwo za najbardziej decydujący okres dla kształtowania osobowości, kształceniu przedszkolnemu przypisuje się bardzo ważne miejsce w całokształcie systemu oświatowego. Pierwszoplanową placówką oświatową pozostaje jednakże szkoła realizująca obowiązkowe nauczanie w wymiarze 9–10-letnim. Przemiany, jakim ulega ona z punktu widzenia założeń kształcenia ustawicznego dotyczą przede wszystkim treści, form i metod nauczania, które w coraz szerszym zakresie stawać się powinny samokształceniem. Wymaga to m.in. rozwijania motywacji i umiejętności uczenia się oraz stwarzania możliwości wyboru treści kształcenia, uwzględniając tym samym indywidualne potrzeby edukacyjne.

W latach 90. XX wieku zmieniły się w Polsce zasady i warunki funkcjonowania systemu edukacji. Najważniejsza z nich to reforma systemu oświaty wprowadzona ustawą z dnia 7 września 1991 r.³⁰ i utworzenie w jej wyniku nowych typów szkół, decentralizacja i przekazanie zarządzania szkolnictwem podstawowym, gimnazjalnym i średnim samorządom terytorialnym, rozwój szkolnictwa niepublicznego. W wyniku wdrażania reformy systemu oświaty (po wprowadzeniu sześcioletniej szkoły podstawowej i trzyletniego gimnazjum) w roku szkolnym 2002/2003 zaczęły

³⁰ Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz. U. 2016, poz. 1943 z późn. zm.

funkcjonować szkoły ponadgimnazjalne: dwu- i trzyletnie zasadnicze szkoły zawodowe, trzyletnie licea ogólnokształcące, trzyletnie licea profilowane³¹ i czteroletnie technika.

Od początku 2017 r. wprowadzana jest w Polsce kolejna reforma oświaty, której głównym celem jest lepsze przygotowania uczniów kończących cały cykl kształcenia i stworzenie im większych możliwości rozwoju indywidualnego oraz zaspokojenie potrzeb nowoczesnego rynku pracy, do czego potrzebny jest solidny fundament wykształcenia ogólnego. Zmiany strukturalne wprowadzane są na podstawie ustawy Prawo oświatowe z dnia 16 grudnia 2016 roku. W preambule do ustawy czytamy: *Oświata w Rzeczypospolitej Polskiej stanowi wspólne dobro całego społeczeństwa, kieruje się zasadami zawartymi w Konstytucji, a także wskazaniem zawartymi w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Konwencji o Prawach Dziecka. Nauczanie i wychowanie – respektując chrześcijański system wartości – za podstawę przyjmuje uniwersalne zasady etyki. Kształcenie i wychowanie służy rozwijaniu u młodzieży poczucia odpowiedzialności, miłości Ojczyzny oraz poszanowania dla polskiego dziedzictwa kulturowego przy jednoczesnym otwarciu na wartości kultur Europy i świata. Szkoła winna zapewnić każdemu uczniowi warunki niezbędne do jego rozwoju, przygotować go do wypełniania obowiązków rodzinnych i obywatelskich w oparciu o zasady solidarności, demokracji, tolerancji, sprawiedliwości i wolności.*

W wyniku reformy kształcenie obowiązkowe trwa w Polsce 9 lat i obejmuje ostatni rok edukacji przedszkolnej oraz 8-letnią szkołę podstawową. W strukturze organizacyjnej systemu edukacji wyodrębnić można niżej omówione etapy kształcenia.

Wczesna edukacja i opieka realizowana jest w placówkach dla dzieci w wieku 0–3 lata oraz 3–6 lat.

Placówki dla dzieci w wieku 0–3 lata:

- żłobki,
- kluby dziecięce.

Uczęszczanie do żłobka jest nieobowiązkowe. Żłobki nie są częścią systemu edukacji (ale z punktu widzenia edukacji całościowej należy je uwzględnić), podlegają Ministerstwu Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej.

Placówki dla dzieci w wieku 3–6 lat:

- przedszkola,
- oddziały przedszkolne w szkołach podstawowych,
- zespoły wychowania przedszkolnego,
- punkty przedszkolne.

---

³¹ Licea profilowane będące połączeniem liceum ogólnokształcącego z ukierunkowaniem na naukę zawodu okazały się mało efektywnym typem szkoły, który nie odpowiadał potrzebom rynku pracy, zostały zlikwidowane ustawą z dnia 19 sierpnia 2011 r. o zmianie ustawy o systemie oświaty.

Od września 2016 r. edukacja przedszkolna jest nieobowiązkowa dla dzieci w wieku 3–5 lat i obowiązkowa dla 6-latków. Każdy 4- i 5-latek ma prawo do miejsca w przedszkolu. Od września 2017 r. prawo to dotyczy także dzieci 3-letnich. Rodzice dzieci 6-letnich mają od roku szkolnego 2016/2017 prawo wyboru – mogą posłać 6-latka do 1. klasy szkoły podstawowej lub pozwolić mu na kontynuację nauki w placówce wychowania przedszkolnego. Dzieci 7-letnie rozpoczynają obowiązkową naukę w klasie 1. szkoły podstawowej.

Szkolnictwo podstawowe. Przed reformą nauka była realizowana w 6-letnich obowiązkowych szkołach podstawowych dla uczniów w wieku 6/7–13 lat. Nauka obejmowała dwa etapy:

- klasy 1–3 – edukacja wczesnoszkolna,
- klasy 4–6 – nauczanie w podziale na przedmioty.

W wyniku reformy wprowadzono 8-letnią szkołę podstawową dla uczniów w wieku od 6/7 do 15 lat. Nauka w 8-letniej szkole podstawowej obejmuje (podobnie jak przed reformą) dwa etapy:

- klasy 1–3 – edukacja wczesnoszkolna,
- klasy 4–8 – nauczanie w podziale na przedmioty.

Szkolnictwo średnie. Przed reformą nauka na poziomie średnim obejmowała dwa stopnie i realizowana była w obowiązkowych 3-letnich gimnazjach (szkoły średnie I stopnia dla młodzieży w wieku 13–16 lat). W wyniku reformy od 2017 r. gimnazja są stopniowo wygaszane. Uczniowie kończący naukę w klasie 6. szkoły podstawowej stają się uczniami klasy 7. nowej 8-letniej szkoły podstawowej.

Zdecydowana większość absolwentów gimnazjum kontynuuje naukę w szkołach średnich II stopnia ogólnokształcących lub zawodowych, mimo że nie jest ona obowiązkowa (uczniowie podlegają jedynie obowiązkowi nauki). Świadczą o tym zaprezentowane w dalszej części podrozdziału współczynniki skolaryzacji. Etap ten przed reformą obejmował naukę w następujących typach szkół:

- 3-letnie licea ogólnokształcące,
- 4-letnie technika,
- 3-letnie zasadnicze szkoły zawodowe.

Reforma szkół średnich II stopnia rozpocznie się od roku szkolnego 2019/2020, a zakończy się w roku szkolnym 2023/2024. W jej wyniku wydłużona zostanie o jeden rok nauka w liceach i technikach, a zasadnicze szkoły zawodowe przekształcone zostaną w szkoły branżowe.

Nowe typy szkół średnich (ponadpodstawowych):

- 4-letnie liceum ogólnokształcące,
- 5-letnie technikum,
- 3-letnia szkoła branżowa (I stopnia),
- 2-letnia szkoła branżowa (II stopnia),

Wprowadzenie branżowej szkoły I stopnia w miejsce zasadniczej szkoły zawodowej nastąpiło 1 września 2017 r., a branżowej szkoły II stopnia rozpocznie się od

roku szkolnego 2020/2021. Uczniowie szkoły branżowej I stopnia (przed reformą: zasadniczej szkoły zawodowej) i technikum mogą w trakcie trwania nauki lub po jej ukończeniu przystąpić do egzaminów potwierdzających kwalifikacje w danym zawodzie i uzyskać dyplom potwierdzający kwalifikacje zawodowe. Uczniowie liceum ogólnokształcącego i technikum mogą po ukończeniu szkoły przystąpić do zewnętrznego egzaminu maturalnego. Umożliwia on uzyskanie świadectwa maturalnego, a jego posiadanie stanowi warunek wstępu na studia wyższe. Możliwość taką będą też mieli również uczniowie szkoły branżowej II stopnia.

Szkolnictwo policealne. Ten etap kształcenia jest zaliczany w polskim systemie edukacji do szkolnictwa na poziomie średnim. Szkoły policealne są przeznaczone dla osób mających wykształcenie średnie ogólne i pozwalają na uzyskanie dyplomu potwierdzającego kwalifikacje zawodowe po zdaniu egzaminu. Nauka w szkole policealnej trwa od 1 roku do 2,5 lat. Uczniowie szkół policealnych zdają takie same egzaminy zawodowe jak uczniowie zasadniczych szkół zawodowych oraz techników. Szkoły policealne nie podlegają zmianom strukturalnym w wyniku reformy.

Szkolnictwo wyższe. Szkolnictwo wyższe funkcjonuje na podstawie ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce i podlega Ministerstwu Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Programy kształcenia na poziomie wyższym są realizowane przez dwa typy uczelni:

- uczelnie akademickie,
- uczelnie zawodowe.

Oba typy uczelni prowadzą studia I i II stopnia oraz jednolite studia magisterskie, natomiast jedynie uczelnie akademickie prowadzą studia III stopnia (doktoranckie) i mają uprawnienia do nadawania tytułu doktora.

Czas trwania studiów I stopnia to:

- 3–4 lata w przypadku tytułu zawodowego licencjata,
- 3,5–4 lata w przypadku tytułu zawodowego inżyniera.

Posiadanie tytułu licencjata lub inżyniera uprawnia do podjęcia studiów II stopnia. Studia II stopnia trwają od 1,5 roku do 2 lat w zależności od kierunku studiów. Studia na wybranych kierunkach są prowadzone jako jednolite studia magisterskie, które trwają 4–6 lat. Studia I i II stopnia oraz jednolite magisterskie kończą się egzaminem dyplomowym, po zdaniu którego studenci otrzymują dyplom ukończenia studiów wyższych. Posiadanie tytułu magistra uprawnia do wykonywania danego zawodu i umożliwia wstęp na studia doktoranckie prowadzone w uczelniach i placówkach naukowo-badawczych, trwające od 3 do 4 lat.

Podstawową placówką w kształceniu dzieci i młodzieży jest więc szkoła. Jednakże w dzisiejszych czasach globalizacji, rozwoju technik informacyjnych i wirtualizacji życia, wzrostu aspiracji oświatowych i zainteresowań kształcenie formalne w systemie szkolnym nie jest wystarczające. Równolegle więc z edukacją

szkolną młodzież coraz częściej poszukuje i wykorzystuje wiedzę także z innych, nieformalnych i pozaszkolnych źródeł (por. s. 22, rys. 2).

Kształcenie i doskonalenie dorosłych. Ten etap kształcenia obejmuje uzupełnienie przez dorosłych wykształcenia szkolnego na poziomie podstawowym i średnim, uzyskiwanie i uzupełnianie kwalifikacji oraz umiejętności dla celów zawodowych i osobistych (funkcja zastępcza i wyrównawcza), a także doskonalenie zawodowe (funkcja renowacyjna i rekonstrukcyjna).

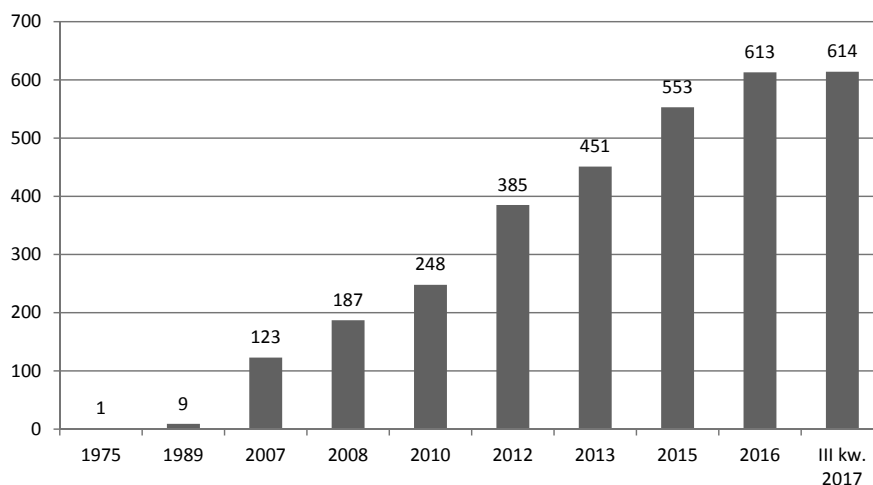
Kształcenie i doskonalenie dorosłych odbywa się w dwóch formach – szkolnej i pozaszkolnej:

- w placówkach (centrach) kształcenia ustawicznego i praktycznego,
- w ośrodkach dokształcania i doskonalenia zawodowego,
- w ramach studiów podyplomowych w szkołach wyższych.

O ile kształcenie dzieci i młodzieży odbywa się głównie w trybie szkolnym, to w kształceniu, dokształcaniu i doskonaleniu dorosłych dominują pozaszkolne formy oświaty, a przede wszystkim krótkoterminowe kursy, seminaria, odczyty, staże, a więc formy kształcenia nieformalnego i incydentalnego. Ich liczba począwszy od lat 90. ubiegłego wieku gwałtownie wzrasta. Wzrasta także liczba i zróżnicowanie ich organizatorów, od zakładów pracy i zakładów doskonalenia zawodowego, powstałych w połowie lat 90. ośrodków innowacji i przedsiębiorczości i funkcjonujących przy nich ośrodków szkoleniowo-doradczych, po szkoły wyższe i instytuty naukowo-badawcze, stowarzyszenia, wyspecjalizowane spółki i fundacje edukacyjne, samorząd zawodowy³². Pozaszkolne formy edukacji dorosłych pełnią różne funkcje, od zastępczej po adaptacyjną, wyrównawczą i renowacyjną. Coraz częściej stanowią też element szerszego procesu rekonwersji zawodowej.

Ważnym nurtem edukacji dorosłych jest oświata bezinteresowna (rysunek 2), umożliwiająca zaspokojenie potrzeb i zainteresowań pozazawodowych. O ile wymienione powyżej formy przeznaczone są głównie dla osób aktywnych zawodowo, to z form oświaty bezinteresownej korzystają nie tylko osoby w okresie aktywności zawodowej, ale też coraz liczniejsza grupa seniorów. To z myślą o tej ostatniej grupie osób zaczęły powstawać uniwersytety trzeciego wieku (UTW), których misją jest przede wszystkim aktywizowanie ludzi starszych poprzez m.in. poszerzanie ich wiedzy, rozwijanie ich zainteresowań, aktywne spędzanie czasu wolnego i poznawanie nowych ludzi. Pierwszy UTW w Polsce powstał w 1975 r., ale wzrastającą ich liczbę obserwuje się od 2007 r. W połowie 2017 r. liczba UTW wzrosła do 614 (wykres 1).

³² I. Sikorska-Wolak: Edukacja i doradztwo w kształtowaniu postaw proinnowacyjnych. Roczniki Nauk Rolniczych. PAN, tom 90, z. 1., Warszawa 2003, s. 71.

WYKRES 1. Przyrost liczby uniwersytetów trzeciego wieku w Polsce w latach 1975–2017

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Uniwersytety Trzeciego Wiek w Polsce w liczbach, www.zdrowy-senior.org, dostęp 21.08.2018.

W ciągu ostatnich dziesięciu lat liczba UTW wzrosła pięciokrotnie. Zauważa się jednak duże zróżnicowanie ich liczby w ujęciu regionalnym. W 2017 r. najwięcej UTW funkcjonowało na terenie województw mazowieckiego (80), kujawsko-pomorskiego (64) i śląskiego (59), najmniej – świętokrzyskiego (13), podlaskiego (18) i podkarpackiego (19).

W rozważaniach nad problematyką kształcenia ustawicznego bardzo często pojawia się hasło „learn to learn” („uczyć jak się uczyć”). Skoro człowiek ma się uczyć przez całe życie, musi umieć to robić. Poza tym burzliwe tempo zmian, jakie dokonują się w ostatnich latach we wszystkich dziedzinach życia sprawia, iż postęp wiedzy jest tak szybki, że istotą kształcenia nie jest już jej przekazywanie, lecz nauczanie metod samodzielnego jej zdobywania drogą samokształcenia. I tutaj ujawnia się rola edukacji w systemie szkolnym, której jednym z naczelnych zadań jest wyposażenie uczniów w umiejętności samokształceniowe.

Warto w tym miejscu odwołać się do inicjatyw podejmowanych i realizowanych przez środowisko pedagogów i andragogów pod kierunkiem Kazimierza Denka (wybitnego uczonego, pedagoga i krajoznawcy) organizowania corocznie począwszy od 1994 r. trzydniowych ogólnopolskich Tatrzańskich Seminariów Naukowych „Edukacja Jutra”. Seminaria te, uwzględniające mozaikę problemów, zagadnień i tematów kształcenia i wychowania, służyły kształtowaniu oblicza edukacji jutra, a zarazem wносиły istotny wkład w rozwój teorii kształcenia i wychowania. Kazimierz Denek był świadomy tego, iż zmiany zachodzące we współczesnym świecie, Europie i Polsce stawiają przed edukacją nowe wyzwania. Sprostać im może jedynie „szkoła jutra”. „Edukacja jutra” bazuje na dobrej szkole i jej nauczycielu. Dobra szkoła to ta, która wychowuje swojego ucznia na „człowieka mądrego”. Jednocześnie jest środowiskiem

przyjaznym dla ucznia, które promuje innowacyjność w procesie dydaktyczno-wychowawczym. Szkoła pretendująca do miana dobrej szkoły jest środowiskiem, w którym zdobywa się wiedzę i doświadczenie życiowe, wprowadza ludzi w dorosłość, nawiązuje pierwsze przyjaźnie i miłości, dokonuje konfrontacji ze światem, przeprowadza weryfikację swoich poglądów. Dobra szkoła stwarza swoim wychowankom sytuacje dydaktyczne sprzyjające rozwijaniu myślenia i inteligencji. Chodzi o myślenie analityczne, twórcze i praktyczne. Panuje w niej atmosfera przyjaźni i zrozumienia oraz serdeczności i zaufania między uczestnikami procesu kształcenia. Nowoczesna szkoła powinna przygotowywać do spędzania czasu wolnego. Obok nauczania permanentnego do zawodu powinna uwzględniać kształcenie ustawiczne, bezinteresowne dla tych, którzy pragną pogłębić i poszerzyć swe zainteresowania poznawcze i kulturalno-oświatowe, a niezwiązane z pracą zawodową³³. Dlatego też we współcześnie przeprowadzanych reformach edukacyjnych w Polsce i innych krajach bardzo mocno kładzie się akcent na poprawę jakości kształcenia i wychowania.

Na przełomie wieków XX i XXI w ramach różnych dyscyplin naukowych (psychologia, socjologia, andragogika, organizacja i zarządzanie) podejmowane były badania i studia nad cechami konstytuującymi wzorzec człowieka nowoczesnego³⁴. Wskazują one, iż z rejestru cech właściwych europejskiemu kręgowi kulturowemu przełomu tych wieków na plan pierwszy wysuwa się *rozbudowana potrzeba osiągnięć*. Potrzeba osiągnięć konstytuuje typ człowieka, którego określić można jako *homo hubris*. Ludzie o rozbudowanej potrzebie osiągnięć są zdolni i skłonni do aktów transgresji, stałego poszerzania własnych możliwości, przesuwania granic poznania, przełamывania barier niemożliwych często do pokonania przez zwykłych *homo oeconomicus*³⁵. Wielu współczesnych badaczy, a także inicjatorów i organizatorów procesów rozwojowych twierdzi wręcz, iż bez udziału osób przejawiających nowoczesną, kreatywną i hubrystyczną postawę, przenikniętą potrzebą osiągnięć, niemożliwe jest powodzenie zaprojektowanych przekształceń. Kolejną cechą jest *twórczy nonkonformizm*, umożliwiający człowiekowi podejmowanie działań o charakterze niekonwencjonalnym, działań, choć nie zawsze zyskujących aprobatę społeczności, w której żyją i funkcjonują, to niejednokrotnie niezbędnych dla postępu i rozwoju. Ważną cechą nowoczesnego człowieka, wyznaczającą w dużym stopniu jego aktywność w sferze życia społecznego i gospodarczego, jest *wewnątrzsterowność*, czyli świadomość tego, iż człowiek sam jest przyczyną zjawisk jego dotyczących, a nie wynikają one ze szczęścia, oddziaływania otoczenia czy innych zewnętrznych przesłanek. Z innych cech składających się na portret człowieka nowoczesnego wymienić należy: *duże potrzeby poznawcze, wysoki poziom empatii, otwartość na nowe*

³³ Zob. J. Gnitecki: Profesor K. Denek jako poszukujący teoretyk i transformatywny praktyk edukacji. [w:] Ewaluacja i innowacje w edukacji nauczycieli. Tom I. Red. naukowa J. Geziesiak. Uniwersytet im Adama Mickiewicza w Poznaniu, Kalisz 2007, s. 14.

³⁴ Por. I. Sikorska-Wolak: Edukacja i doradztwo..., op. cit., s. 66–67.

³⁵ J. Koziński: O człowieku wielowymiarowym. Eseje psychologiczne. PWN, Warszawa 1988, s. 71.

doświadczenia, orientacja na przyszłość, wysokie aspiracje edukacyjne i zawodowe. We współczesnej, zmieniającej się w zawrotnym tempie rzeczywistości społecznej i gospodarczej szczególnego znaczenia nabierają *predyspozycje i skłonność do innowacji.* Zarówno ich kreowania, inicjowania, uczenia się, jak i urzeczywistniania w różnych sferach życia i działalności. Predyspozycje i skłonność do innowacji, podobnie jak pozostałe cechy człowieka nowoczesnego, wyznaczone są zarówno przez zadatki wrodzone i osobowość, jak i kształtowane w ciągu całego życia w procesie socjalizacji, a głównie przez proinnowacyjne wychowanie, proinnowacyjne kształcenie i jego własną aktywność samokształceniową. Nie będzie chyba błędna teza, iż kształtowanie człowieka przedsiębiorczego, innowacyjnego powinno się rozpocząć już w okresie młodości, a nawet dzieciństwa. W późniejszych zaś okresach życia powinno być stymulowane i wspomagane. Zgodne to jest z ideą kształcenia ustawicznego i stanowi wyzwanie zarówno dla systemu szkolnictwa, jak też pozaszkolnych form kształcenia i doskonalenia dorosłych, osób zarządzających zasobami ludzkimi zarówno w przedsiębiorstwach, jak i środowiskach lokalnych, a także instytucji upowszechnieniowych oraz doradczych.

Przez wiele wieków system szkolnictwa nastawiony był bardziej na przekazywanie gotowych wiadomości, nie zawsze przydatnych w późniejszym życiu, aniżeli na kształtowanie człowieka otwartego na zmiany innowacyjne, bardziej na kształcenie człowieka „oświeconego”, a nie „innowacyjnego”. Taka koncepcja kształcenia stała się szczególnie nieprzydatna w środowisku zmiennym, ruchomym i dynamicznym, w którym przystosowanie i rozwój polegają nie na stosowaniu gotowej wiedzy, ale na rozwiązywaniu pojawiających się stale nowych problemów i przewidywaniu sytuacji problemowych.

Nakreślona jeszcze pod koniec lat 80. ubiegłego wieku przez Józefa Kozielskiego wizja człowieka innowacyjnego i przytoczone poniżej tezy, a zarazem postulaty autora kierowane pod adresem systemu edukacyjnego stanowiły wówczas duże wyzwanie. Niektóre z nich zostały już urzeczywistnione, ale częściowo aktualne są i dzisiaj.

1. Zasadniczym celem procesu nauczania jest ukształtowanie postawy badawczej człowieka, a więc pewnej trwałej tendencji do poszukiwania problemów w świecie i do samodzielnego ich przewycięzania. Człowiek innowacyjny postrzega otoczenie nie jako trwałą i harmonijną strukturę, do której można się przystosować, ale jako zbiór pytań, na które trzeba odpowiedzieć, jako obszary niepewności poznawczej i praktycznej, które trzeba zredukować. Dominuje w nim orientacja transgresyjna.
2. W systemie kształcenia i samokształcenia ważne miejsce zajmuje proces nabywania wiedzy o świecie i sobie samym. Metoda zdobywania wiedzy jest tutaj specyficzna. Po pierwsze, znaczną część wiedzy człowiek nabywa w sposób naturalny, w toku działania, osobistego doświadczenia, w toku bezpośredniego kontaktu z poznawaną rzeczywistością, w toku refleksji, wykorzystania własnej intuicji i wyobraźni. Po drugie, w procesie nauczania zwiększa się znaczenie

informacji typu „wiem jak” w porównaniu z informacjami typu „wiem, że”. Większy nacisk kładzie się na poznawanie ogólnych heurystyk myślenia. Jednocześnie w systemie dydaktycznym maleje rola przekazu werbalnego i metod podających na rzecz metod aktywizujących.

3. Zmienia się także strukturalizacja wiedzy. Jej porządek nie jest całkowicie narzucony z zewnątrz, a zdobywane wiadomości przestają być zatomizowane i rozproszone. Rozwiązywanie problemów wymaga bowiem wiedzy z różnych dziedzin, wymaga więc bardziej kompleksowego spojrzenia na świat.
4. Człowiek staje się podmiotem. Podmiotowość to orientacja zakładająca, że jest on przyczyną, a raczej współtwórcą zdarzeń – staje się sprawcą, a nie tylko odbiorcą informacji. Tak więc inicjuje działania, przejawia przedsiębiorczość, dokonuje wyboru, podejmuje ryzyko, określa prawdopodobieństwo i wartość konsekwencji wybranego działania, przyjmuje odpowiedzialność także za własne niepowodzenia.
5. Na znaczeniu zyskuje orientacja prospektywna, a więc nie tyle przystosowanie się do przyszłego świata, ile wbudowywanie w niego mądrych innowacji. Orientacja prospektywna jest w zasadzie rodzajem „adaptacji kreatywnej”. Podstawowe znaczenie ma pobudzanie motywacji do samokształcenia i wyrabianie umiejętności samodzielnego zdobywania wiedzy.

Wizja ta postuluje kształcenie ludzi otwartych na nowe problemy, umiejących wykorzystywać swoją wiedzę w zmieniającej się cywilizacji, zdolnych do alternatywnego i plastycznego myślenia, podejmujących czasem działania ryzykowne. Postuluje kształcenie bardziej samodzielnych sprawców niż biernych odbiorców. Nowoczesne kształcenie powinno mieć więc charakter wielostronny, tj. przebiegać jednocześnie czterema drogami – przez poznawanie, działanie, odkrywanie i przeżywanie.

Przedstawiony powyżej portret człowieka nowoczesnego należy uzupełnić o cechy niezbędne, wyznaczone ogólnym postępowaniem cywilizacyjnym, takie jak: wysokie kompetencje komunikacyjne – umiejętność komunikowania się zarówno interpersonalnego, jak i medialnego, w tym umiejętność korzystania z nowoczesnych technik informatycznych; kompetencje językowe – w tym dobra znajomość i umiejętność posługiwania się co najmniej jednym językiem obcym (w naszej europejskiej cywilizacji szczególnie pożądana jest znajomość języka angielskiego); umiejętność pracy w zespole; potrzeba i umiejętność ciągłego doskonalenia się poprzez samokształcenie lub/i uczestnictwo w zorganizowanych formach doskonalenia zawodowego i pozazawodowego. Spełnienie tych postulatów będzie niewątpliwie dużym sukcesem dla całego systemu edukacji ustawicznej.

Czy system edukacji w Polsce jest w stanie sprostać wymaganiom współczesnego świata, w którym nieustanny postęp technologiczny, innowacje, globalizacja wywierają tak ogromny wpływ na życie każdego człowieka? System edukacji w Polsce zmienia się. Reformy są konieczne, gdyż nauka w ścisłych ramach formalnych w dzisiejszych czasach już nie wystarcza. Zmianom strukturalnym dokonującym się

w systemie oświaty i wychowania towarzyszyło dążenie do poprawy jakości kształcenia. W latach 90. kontynuowane były zmiany programowe zapoczątkowane w roku szkolnym 1989/1990, wprowadzono m.in. programy autorskie, międzyprzedmiotowe „ścieżki edukacyjne” integrujące treści zawarte w różnych przedmiotach, zintegrowane kształcenie na etapie edukacji wczesnoszkolnej (klasy I–III szkoły podstawowej). Fundament wykształcenia stanowi kształcenie w szkole podstawowej. W preambule podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej zapisano: *Zadaniem szkoły jest łagodne wprowadzanie dziecka w świat wiedzy, przygotowanie do wykonywania obowiązków ucznia oraz wdrażanie do samorozwoju. Szkoła zapewnia bezpieczne warunki oraz przyjazną atmosferę do nauki uwzględniając indywidualne możliwości i potrzeby edukacyjne ucznia. Najważniejszym celem kształcenia w szkole podstawowej jest dbałość o integralny rozwój biologiczny, poznawczy, emocjonalny, społeczny i moralny ucznia.* Szczegółowa analiza dokumentu, jakim są podstawy programowe kształcenia wskazuje, że już na etapie szkoły podstawowej uwzględniane są wymienione wcześniej wyzwania kierowane pod adresem systemu edukacji. Znajduje to odzwierciedlenie w szczegółowych celach kształcenia, a mianowicie³⁶:

- wprowadzanie uczniów w świat wartości, w tym ofiarności, współpracy, solidarności, altruizmu, patriotyzmu i szacunku dla tradycji;
- wzmacnianie poczucia tożsamości indywidualnej, kulturowej, narodowej, regionalnej i etnicznej;
- rozwijanie kompetencji, takich jak kreatywność, innowacyjność i przedsiębiorczość;
- rozwijanie umiejętności krytycznego i logicznego, argumentowania i wnioskowania;
- ukazywanie wartości wiedzy jako podstawy do rozwoju umiejętności;
- rozbudzanie ciekawości poznawczej uczniów oraz motywacji do nauki;
- wspieranie ucznia w rozpoznawaniu własnych predyspozycji i określaniu drogi dalszej edukacji;
- wszechstronny rozwój osobowy ucznia przez pogłębianie wiedzy oraz zaspokajanie i rozbudzanie jego naturalnej ciekawości poznawczej;
- zachęcanie do zorganizowanego i świadomego samokształcenia opartego na przygotowaniu własnego warsztatu pracy.

W roku szkolnym 2016/2017 we wszystkich typach szkół: podstawowych, gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych, kształciło się 5,0 mln dzieci, młodzieży i dorosłych, co stanowiło 12,0% ludności kraju³⁷. Podstawową miarą powszechności nauczania są współczynniki skolaryzacji (tabela 1).

³⁶ Podstawa programowa wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej. Ministerstwo Edukacji Narodowej, s. 13, www.edukacja.wczesnoszkolna.edu.pl, dostęp 08.06.2018.

³⁷ Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2016/2017. GUS, Warszawa 2017, s. 61.

TABELA 1. Współczynniki skolaryzacji brutto w latach szkolnych 1990/91 – 2016/17

Lata	Rodzaj szkół						
	podstawowa	gimnazjum	zasadnicza zawodowa ^a	liceum ogólnokształcące ^d	technikum ^c	policealna	wyższa
2016/17	96,6	100,0	16,1	56,8	44,1	19,3	47,4
2015/16	90,9	98,9	16,1	56,8	44,1	19,3	47,6
2010/11	99,4	100,7	16,6	61,7	41,7	18,3	53,8
2005/06 ^b	99,6	101,3	14,4	53,5	50,2 ^e	16,1	48,9
2000/01	100,4 ^g	-	20,0	34,1	36,0 ^{e,f}	5,2	40,7
1994/95	99,0	-	29,0	25,2	31,2 ^{e,f}	3,9	19,8
1990/91	99,9	-	34,5	18,9	26,7 ^{e,f}	3,6	12,9

Współczynnik skolaryzacji brutto jest to relacja liczby osób uczących się (stan na początku roku szkolnego) na danym poziomie kształcenia (niezależnie od wieku) do liczby ludności (stan w dniu 31 grudnia) w grupie wieku określonej jako odpowiadająca temu poziomowi nauczania.

^a Łącznie ze specjalnymi szkołami przysposabiającymi do pracy. ^b Łącznie z ponadpodstawowymi liceami ogólnokształcącym dla dorosłych. ^c Łącznie z ponadpodstawowymi średnimi szkołami zawodowymi, technikami uzupełniającymi oraz ogólnokształcącymi szkołami artystycznymi dającymi uprawnienia zawodowe.

^d Dla lat 2010–2016 łącznie z uzupełniającymi i profilowanymi ^e Z liceami profilowanymi. ^f Dotyczy szkół sprzed reformy edukacji wprowadzonej w szkołach ponadgimnazjalnych w roku szkolnym 2002/2003.

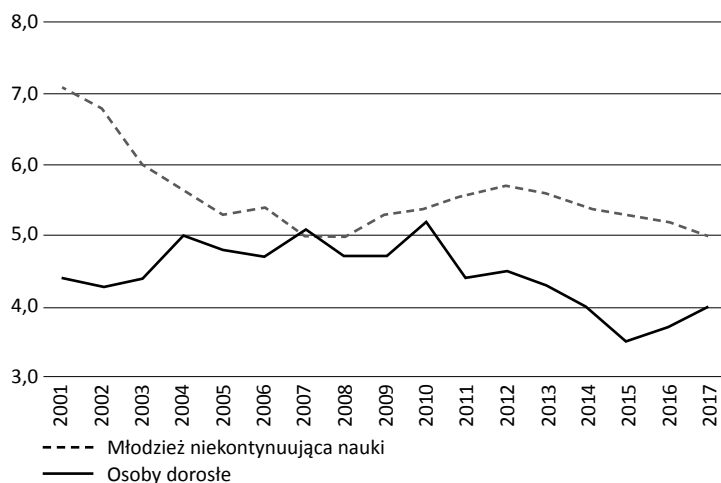
^g Łącznie z uczniami I i II klasy gimnazjum.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Oświata i wychowanie w latach 1999/00 – 2016/17. GUS, Warszawa; Edukacja dla pracy. Raport o Rozwoju Społecznym Polska 2007. Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju, Warszawa 2007; Liczą się efekty. Raport o stanie edukacji 2012. Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2013; Szkoły wyższe i ich finanse w 2016 r. GUS, Warszawa 2017.

Najbardziej znaczący wzrost współczynników skolaryzacji nastąpił w szkolnictwie wyższym i średnim ogólnokształcącym, co było spowodowane wzrastającymi aspiracjami edukacyjnymi młodzieży i dorosłych oraz rozwijającą się dynamicznie siecią wyższych szkół niepublicznych. W 2009 r. funkcjonowało ich 300. Pojawienie się tak wielu wyższych szkół niepublicznych zmieniło obraz szkolnictwa wyższego i kształt struktury wykształcenia w Polsce. W 2016 r. w 390 szkołach wyższych (w tym 132 szkołach publicznych i 258 niepublicznych) studiowało 1348,8 tys. osób. Studenci szkół niepublicznych stanowili 23,3% ogółu studiujących³⁸. Optymizmem napawa rosnący udział studentów pochodzenia wiejskiego, którzy w 2016 r. stanowili 1/3 ogółu studiujących. W ciągu ostatnich dziesięciu lat ogólna liczba studentów jednakże zmniejszała się od 1937,4 tys. w roku akademickim 2007/2008 do 1291,9 tys. w 2017 r. Optymizmem napawa też fakt spadku liczby młodzieży niekontynuującej dalszej nauki (wykres 2).

³⁸ Szkoły wyższe i ich finanse w 2016 r. GUS, Warszawa 2017.

WYKRES 2. Młodzież niekontynuująca nauki oraz osoby dorosłe uczestniczące w kształceniu lub szkoleniu^a – na podstawie Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL)

^a Dane dotyczące udziału ludności w danej grupie wieku: w przypadku młodzieży – osób w wieku 18–24 lata z wykształceniem co najwyżej gimnazjalnym, w przypadku dorosłych – osób w wieku 25–64 lata.

Źródło: Polska w liczbach 2018. GUS, Warszawa 2018, s. 5.

Ważnym elementem edukacji, który powinien być obecny od wczesnych lat życia człowieka, jest nauka języków obcych. Dlatego też wśród najważniejszych umiejętności rozwijanych w ramach kształcenia ogólnego w szkole podstawowej na plan pierwszy wysuwa się „sprawne komunikowanie się w języku polskim oraz w językach obcych nowożytnych”³⁹. Odsetek osób uczących się języka obcego stale się zwiększa, co jest przejawem dostosowywania kształcenia w zakresie kompetencji językowych do wyzwań związanych z integracją europejską, globalizacją życia społecznego i gospodarczego oraz potrzebami rynku pracy. Począwszy od roku szkolnego 2009/2010 nauka języka obcego jako przedmiotu obowiązkowego rozpoczęła się już w I klasie szkoły podstawowej, a od września 2016 r. obowiązek ten został nałożony na dzieci sześciolatnie realizujące roczne przygotowanie przedszkolne oraz dzieci pięcioletnie objęte wychowaniem przedszkolnym. W roku szkolnym 2016/2017 w ramach zajęć obowiązkowych jednego języka obcego uczyło się 49,4% ogółu uczniów szkół dla dzieci i młodzieży, a dwóch języków 46,8%. Byli to głównie licealiści, wśród których 90,8% uczyło się dwóch języków obcych⁴⁰. We wszystkich typach szkół dominuje nauczanie języka angielskiego, którego w roku szkolnym 2016/2017 uczyło się 95,2% ogółu uczniów. Drugim pod względem powszechności nauczania jest język niemiecki – 34,5%, ale w woj. dolnośląskim 43,9%, zachodniopomorskim 46,2%, lubuskim 50,5%. Powyższe dane świadczą o zróżnicowaniu terytorialnym nauczania języków obcych, obok bowiem języka niemieckiego także nauczanie języka

³⁹ Podstawa programowa... op. cit., s. 13.

⁴⁰ Oświata i wychowanie... op. cit., s. 99–103.

rosyjskiego wykazuje duże zróżnicowanie – od 0,5% w woj. zachodniopomorskim i opolskim do 14,6% w woj. podlaskim (średnio w kraju 3,9%)⁴¹. Interesująca również jest powszechność nauczania języków obcych z uwzględnieniem podziału na wieś i miasto, co zaprezentowano w tabeli 2.

TABELA 2. Uczący się języków obcych w szkołach dla dzieci i młodzieży w ramach zajęć obowiązkowych w latach 2000–2016 [%]

Język	Lata	Ogółem	W szkołach podstawowych (bez szkół specjalnych)		
			ogółem	miasto	wieś
Angielski	2016/17	69,0	95,9	96,1	95,7
	2015/16	69,4	95,6	95,9	95,1
	2010/11	66,6	90,1	91,3	88,4
	2005/06	60,4	48,4	50,7	45,1
	2000/01	50,6	43,2	46,7	38,0
Niemiecki	2016/17	24,5	4,5	4,3	4,8
	2015/16	24,2	4,8	4,5	5,3
	2010/11	26,7	9,0	8,1	10,2
	2005/06	30,2	15,0	14,8	15,3
	2000/01	31,5	19,7	20,6	18,4
Rosyjski	2016/17	2,7	0,2	0,1	0,2
	2015/16	2,8	0,1	0,1	0,2
	2010/11	3,6	0,6	0,1	1,3
	2005/06	5,5	2,1	0,7	4,0
	2000/01	12,6	6,6	2,6	12,5
Francuski	2016/17	1,7	0,2	0,3	0,0
	2015/16	1,7	0,2	0,3	0,0
	2010/11	2,1	0,3	0,4	0,1
	2005/06	2,9	0,5	0,8	0,2
	2000/01	4,1	1,2	1,6	0,6
Inne	2016/17	2,1	0,4	0,6	0,1
	2015/16	1,8	0,4	0,5	0,1
	2010/11	1,1	0,1	0,2	0,1
	2005/06	1,0	0,1	0,1	0,1
	2000/01	1,3	0,3	0,3	0,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2017. GUS, Warszawa 2017; Mały Rocznik Statystyczny 2001. GUS, Warszawa 2002.

⁴¹ Tamże, s. 103.

O ile u progu XXI wieku występowały wyraźne różnice odsetka uczących się, szczególnie języka angielskiego, pomiędzy miastem i wsią, to w ostatnich latach proporcje dzieci uczących się języków obcych w miastach i na wsi są na porównywalnym poziomie, a nawet w szkołach podstawowych na wsi dwóch języków obcych uczyło się w roku szkolnym 2016/2017 więcej uczniów (11,2%) aniżeli w miastach (9,4%). Widoczny wzrost wskaźnika uczących się języków obcych na wsi, prawie trzykrotny w porównaniu do roku 2000/2001, napawa dużym optymizmem, potęguje bowiem możliwości dalszego kształcenia dzieci i młodzieży wiejskiej także w zakresie kompetencji językowych. Zwiększa też szanse rozwoju obszarów wiejskich i ich funkcji pozarolniczych, a szczególnie funkcji turystycznej. Znajomość języków obcych umożliwia bowiem w większym stopniu przyjmowanie w gospodarstwach agroturystycznych oraz zagrodach edukacyjnych także turystów zagranicznych.

Poza językami obcymi w całym systemie oświaty, począwszy od wychowania przedszkolnego, odbywa się też nauczanie języka mniejszości narodowych i etnicznych oraz języka regionalnego. Zgodnie z ustawą z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym⁴², wyróżniamy następujące mniejszości narodowe: białoruską, czeską, litewską, niemiecką, ormiańską, rosyjską, słowacką, ukraińską i żydowską; mniejszościami etnicznymi są mniejszości: karaimska, łemkowska, romska i tatarska. Językiem regionalnym w rozumieniu ww. ustawy jest język kaszubski. W roku szkolnym 2016/2017 w szkołach organizujących nauczanie oraz prowadzących dodatkowe zajęcia edukacyjne dla dzieci i młodzieży wywodzących się z mniejszości narodowych i etnicznych oraz posługujących się językiem regionalnym kształciło się łącznie 69,5 tys. dzieci i młodzieży, w tym: 57,4 tys. w 948 szkołach podstawowych, 10,0 tys. w 344 gimnazjach i 2,1 tys. w szkołach ponadgimnazjalnych⁴³. Językiem najliczniejszej mniejszości narodowej, której największe skupisko występuje w woj. Opolskim, jest język niemiecki, dlatego też w roku szkolnym 2016/2017 liczba szkół podstawowych prowadzących zajęcia dla uczniów mniejszości niemieckiej wynosiła 475, co stanowiło 50,0% ogólnej liczby szkół podstawowych organizujących zajęcia dla uczniów mniejszości narodowych. Znaczący jest też udział szkół prowadzących naukę w języku ukraińskim (10,8%) i białoruskim (3,3%).

Stale rośnie liczba szkół podstawowych prowadzących zajęcia dla dzieci i młodzieży posługującej się językiem regionalnym kaszubskim. W ostatnich latach corocznie około dwóch tysięcy uczniów pochodzenia romskiego ma możliwość uczęszczania w zajęciach edukacyjnych organizowanych dla tej mniejszości etnicznej w szkołach podstawowych i gimnazjach oraz 228 objętych wychowaniem przedszkolnym.

⁴² Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, Dz.U. z 2005 r. Nr 17, poz.141 z późn. zm.

⁴³ Oświata i wychowanie..., op. cit., s. 104, 105.

1.3. EDUKACJA POZALEKCYJNA I POZASZKOLNA

Rozpatrując zagadnienie edukacji pozalekcyjnej i pozaszkolnej należy uwzględnić zarówno opisane w podrozdziale 1.1. możliwości, jakie stwarza rozwój nowoczesnych technik multimedialnych, jak i klasyczne formy pozaszkolnej oświaty dominujące w kształceniu dorosłych (podrozdział 1.2.). Edukacja pozalekcyjna i pozaszkolna to również, a może przede wszystkim, szerokie możliwości wielostronnego kształcenia, jakie stwarza turystyka i krajoznawstwo, a w szczególności turystyka edukacyjna. Temu zagadnieniu poświęcona zostanie dalsza część monografii. W niniejszym podrozdziale autorzy skoncentrują się na kształceniu pozalekcyjnym i pozaszkolnym będącym integralną częścią procesu dydaktyczno-wychowawczego realizowanego w systemie szkolnym, ale „poza ławką szkolną”. Przemawia bowiem za tym rozpatrywana w rozdziałach 3 i 4 monografii problematyka funkcjonowania zagród edukacyjnych, umożliwiających poszerzenie przestrzeni oddziaływania szkoły.

We współczesnej dydaktyce poszukuje się rozwiązań programowych, organizacyjnych i metodycznych, które przewyższają przedmiotowe rozdrobnienie treści dydaktycznych. Duże możliwości w tym zakresie kryją zajęcia dydaktyczne „poza ławką szkolną”, szczególnie prowadzone z pozycji krajoznawstwa i turystyki. Znajomość istoty, funkcji, zasad, metod i form organizacyjnych edukacji pozalekcyjnej i pozaszkolnej powinna stanowić jeden z istotnych elementów wiedzy nauczycieli⁴⁴. Kazimierz Denek niezwykle trafnie upatruje w nauczycielu pierwszorzędną siłę sprawczą we wdrażaniu zarysowanej przez siebie koncepcji kształcenia i wychowania w szkole i poza nią. Zajęcia „poza ławką szkolną” stanowią swoistą formę aktywności intelektualnej, emocjonalnej i społecznej. Udział w nich ma charakter wielowymiarowy. W kontekście poznawczym – odkrywanie nowych treści, sytuacji, procesów, obiektów i zdarzeń.

Nauka „poza ławką szkolną” odbywa się zgodnie ze wszystkimi wymogami kształcenia wielostronnego⁴⁵. Nie jest sformalizowana, werbalna, pamięciowa, lecz bezpośrednia, naturalna, zintegrowana, oparta na działaniu, twórczym myśleniu i przeżywaniu. Oderwanie od codzienności szkolnej, systemu klasowo-lekcyjnego sprzyja integracji zespołów klasowych. W tym upatruje K. Denek głęboki sens zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych, czyli tych, które uczą i wychowują.

Środowisko uczenia się nie ogranicza się do przestrzeni szkolnej. Wiele zajęć z dziećmi wykorzystuje naturalne, najbliższe środowisko wokół szkoły oraz miejscowości, w której funkcjonuje szkoła. Przykładowo w realizacji przedmiotów

⁴⁴ K. Denek: Pedagogiczne aspekty zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych prowadzonych w kontekście krajoznawstwa i turystyki. „Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu” 2014, nr 45(20), s. 106.

⁴⁵ Tamże, s. 108.

przyrodniczych (edukacji przyrodniczej) może to być wycieczka do parku, lasu, obszarów przyrodniczo cennych (rezerваты przyrody, parki krajobrazowe, parki narodowe). Sala kinowa, muzeum czy skansen mogą być miejscem edukacji kulturowej, ale poznanie dziedzictwa kulturowego nie może przebiegać tylko w muzeach i skansenach. Tam, niczym „zatrzymane w kadrze”, zachowane są pewne obrazy z przeszłości, pokazujące dawne życie. Przedstawiają jego fragmenty, a naszym zadaniem, jak pisze Joanna Angiel, jest przybliżenie całości schedy⁴⁶. Przekaz spuścizny pokoleń, zwłaszcza w sferze duchowej, rozpoczyna się od najmłodszych lat dziecka, w rodzinie (rodzice, dziadkowie), w przedszkolu, a potem w edukacji wczesnoszkolnej. To właściwy czas na przybliżenie wychowankom świata, w którym żyją. Przekaz powinien mieć swoje miejsce w środowisku naturalnym, a więc poza ławką szkolną⁴⁷. Wycieczki, zajęcia w terenie mają inny charakter aniżeli te w muzeach, bo i źródło wiedzy jest niezwykle trójwymiarowe, dynamiczne⁴⁸. Dają materiał znacznie bogatszy oraz pełniejszy w stosunku do tego, który nauczyciel może przekazać w sali przedszkolnej czy szkolnej. Istotnym wymogiem związanym z doбором treści dotyczących dziedzictwa kulturowego jest więc postulat wiązania ich z najbliższym środowiskiem „małą Ojczyzną”. „Każde miejsce posiada pewien zbiór cech decydujących o niepowtarzalnym charakterze tego krajobrazu”⁴⁹. Możliwości edukacji przyrodniczo-kulturowej, a zarazem poznania specyfiki pracy w rolnictwie i weryfikacji często błędnych wyobrażeń na ten temat stwarzają też gospodarstwa agroturystyczne oraz coraz liczniejsze zagrody edukacyjne, których geneza, rozwój, terytorialne usytuowanie, cele oraz oferta edukacyjna przedstawione zostaną w dalszych rozdziałach niniejszej monografii.

Celowe i umiejętne wykorzystanie możliwości, jakie stwarza okolica, wykorzystanie różnych ofert edukacyjnych tworzy perspektywy edukacyjne, których nie daje przestrzeń klasowa. Sięganie po wiele możliwości aranżowania edukacyjnej przestrzeni fizycznej wymaga od nauczycieli uruchomienia własnej inwencji, ale z punktu widzenia kształcenia dzieci jest nie do przecenienia. Edukacja, a w szczególności edukacja wczesnoszkolna, to czas uczenia się w zmieniającej się przestrzeni edukacyjnej aranżowanej przez nauczyciela stosownie do zadań edukacyjnych i potrzeb dzieci.

Różnorodne formy zajęć „poza ławką szkolną” stanowią integralną część edukacji, realizującą zadania dydaktyczno-wychowawcze szkół, instytucji pozaszkolnych, towarzystw i organizacji młodzieżowych. Służą one zaspokajaniu różnorodnych

⁴⁶ J. Angiel: Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie – powołanie i zadania na całe życie. [w:] Edukacja regionalna. Poradnik dla nauczyciela. Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, Warszawa 2001, s. 14.

⁴⁷ M. Pawłowska: Wielostronny przekaz dziedzictwa kulturowego w pracy z dziećmi 6-letnimi. „Edukacja Jutra” IX Tatrzańskie Seminarium Naukowe, Zakopane 2003, s. 200.

⁴⁸ J. Angiel: Edukacja regionalna..., op. cit., s. 12.

⁴⁹ K. Denek: Wspieranie i doskonalenie reformy systemu edukacyjnego. „Wychowanie na co dzień” 2002, nr 1, s. 1.

potrzeb dzieci i młodzieży, kształtowaniu wartościowych postaw, zdobywaniu i wzbogacaniu wiedzy, umiejętności i nawyków, wychowaniu społeczno-moralnemu, estetycznemu, ekologicznemu i fizycznemu oraz racjonalizacji spędzania czasu wolnego. Kazimierz Denek na podstawie analizy literatury i wyników badań własnych stwierdza, iż zajęcia „poza ławką szkolną”, a w szczególności prowadzone z pozycji krajoznawstwa i turystyki⁵⁰:

- dostarczają wrażeń, wyobrażeń, spostrzeżeń o otaczającym świecie, na podstawie których możliwe staje się ukształtowanie obrazu przyrody, społeczeństwa, techniki i kultury,
- rozbudzają potrzebę poznawania świata i racjonalnego w nim działania,
- wzbogacają poczucie sensu życia dzięki temu, że ukazują ogrom i złożoność otaczającego świata,
- ukazują urodę życia (wywołują doznania estetyczne).

Da się to sprowadzić do szeroko pojętych funkcji poznawczych i wychowawczych. Często cytowane jest twierdzenie jednego z najwybitniejszych polskich pedagogów Wincentego Okonia, iż w nowoczesnej szkole, wychowującej młodzież w kierunku zbliżenia do przyrody, środowiska społecznego i kultury, 20–30% zajęć organizowanych być powinno poza jej murami⁵¹. Zadaniem kształcenia i wychowania pozaszkolnego jest stwarzanie młodzieży warunków sprzyjających rozwijaniu zainteresowań i uzdolnień oraz rekreacji i wypoczynku w czasie wolnym od zajęć szkolnych.

Formami działalności dydaktyczno-wychowawczej odbywającymi się „poza ławką szkolną” zgodnie z rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej i Sportu są⁵²:

- wycieczki przedmiotowe inicjowane i realizowane przez nauczycieli w celu uzupełnienia obowiązującego programu nauczania w ramach danego przedmiotu lub przedmiotów pokrewnych,
- wycieczki i imprezy krajoznawczo-turystyczne,
- wycieczki turystyki kwalifikowanej i obozy wędrowne,
- imprezy wyjazdowe związane z realizacją programu nauczania (zielone szkoły).

Zajęcia pozalekcyjne i pozaszkolne będące przedłużeniem działalności szkoły są prawnie usankcjonowanymi elementami systemu dydaktyczno-wychowawczego. W zarządzeniu MEN w sprawie organizacji i działalności pozalekcyjnej i pozaszkolnej czytamy: „celem działalności pozalekcyjnej i pozaszkolnej jest kształcenie, rozwijanie zainteresowań i uzdolnień dzieci i młodzieży [...] stanowią one integralną

⁵⁰ K. Denek: Edukacja pozalekcyjna i pozaszkolna. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji, Poznań 2011, s. 160.

⁵¹ Za: Z. Kruczek, A. Kruczek, M. Nowacki: Krajoznawstwo. Teoria i metodyka. Wydawnictwo Proksenia, Kraków 2010, s. 13.

⁵² Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z 8 listopada 2001 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki krajoznawstwa i turystyki, Dz. U. z 2001 r. Nr 135, poz. 1516.

część pracy dydaktyczno-wychowawczej”⁵³. Cele te realizowane są także na zajęciach pozalekcyjnych organizowanych w przestrzeni szkolnej. Według stanu na dzień 30 września 2016 r. w szkołach dla dzieci i młodzieży działało 266,1 tys. szkolnych kół, klubów i zespołów prowadzących zajęcia pozalekcyjne i nadobowiązkowe, w tym 145,3 tys. w szkołach podstawowych i 77,0 tys. w gimnazjach. W zajęciach uczestniczyło 3033,5 tys. uczniów⁵⁴. Zajęcia te umożliwiają ich uczestnikom pogłębianie wiedzy z poszczególnych dziedzin, wyrównanie szans edukacyjnych, rozwój zainteresowań i uzdolnień, pozwalają na pożyteczne spędzenie czasu wolnego po wypełnieniu obowiązków szkolnych.

Strukturę uczestnictwa w zajęciach rozwijających zainteresowania i uzdolnienia w szkołach podstawowych, gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych przedstawiono w tabeli 3.

TABELA 3. Struktura uczestnictwa w zajęciach pozalekcyjnych rozwijających zainteresowania i uzdolnienia według typów szkół w roku szkolnym 2016/2017 [%]

Rodzaje zajęć	Szkoły podstawowe	Gimnazja	Szkoły ponadgimnazjalne
Przedmiotowe	32,5	44,8	49,0
Sportowe	22,0	23,6	21,3
Artystyczne	20,8	11,8	7,4
Informatyczne	4,8	4,1	5,0
Turystyczno-krajoznawcze	2,7	2,6	2,8
Techniczne	1,8	1,3	4,3
Inne	15,4	11,8	10,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2016/17. GUS, Warszawa 2017, s. 107.

Wśród zajęć rozwijających zainteresowania i uzdolnienia najpopularniejsze we wszystkich typach szkół są zajęcia związane z przedmiotem nauczania, np. matematyczne, historyczne, biologiczne, w dalszej kolejności sportowe (zajęcia w sekcjach sportowych), w szkołach podstawowych również artystyczne (związane z rozwijaniem u uczniów uzdolnień w zakresie malarstwa, śpiewu, tańca, fotografii, teatru itp.). Szkoły podstawowe i gimnazja zapewniają uczniom zbliżoną liczbę zajęć pozalekcyjnych i nadobowiązkowych. Szkoda tylko, że w zajęciach tych uczestniczy znacznie mniej dzieci uczących się na wsi, odpowiednio 38,0 i 34,9%, aniżeli w miastach (89,4 i 69,1%).

⁵³ Dziennik Urzędowy MEN z dnia 27 grudnia 1989 r., nr. 7, poz. 66.

⁵⁴ Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2016/2017..., op. cit., s. 106.

1.4. SPECYFICZNE CECHY TURYSTYKI JAKO SYSTEMU DYDAKTYCZNO-WYCHOWAWCZEGO

Turystyka jest systemem dydaktyczno-wychowawczym o niezwykle zróżnicowanej strukturze. Jej specyficznych cech należy upatrywać w różnorodności celów i funkcji, programów, organizacji i form, uczestników i osób nauczających⁵⁵. Ta duża różnorodność programowa i organizacyjna turystyki stwarza warunki i umożliwia każdemu człowiekowi swobodę w wyborze form, metod i programów edukacyjnych. Wyjątek stanowi jedynie pierwszy etap w życiu człowieka – dzieciństwo, kiedy formy uczestnictwa w turystyce i realizowane programy narzucone są początkowo przez rodziców, a potem przez szkołę i inne placówki oświatowo-wychowawcze.

Turystyka jest systemem dydaktycznym, w którym uczestniczą ludzie w różnym wieku, o różnym poziomie wykształcenia, różnych potrzebach i zainteresowaniach, różnym statusie zawodowym i społecznym. Jest to możliwe z uwagi na rozległość i wielorakość form oraz pełnionych przez nią funkcji. Funkcje te rozpatrywać można w odniesieniu do pojedynczych osób (uczestników turystyki), jak i całych grup społecznych, i to zarówno turystów, jak i mieszkańców terenów przez nich odwiedzanych. Z punktu widzenia turystów najogólniej można je podzielić na: edukacyjne (poznawcza, wychowawcza, edukacji kulturowej, kształtowania świadomości ekologicznej), wypoczynkowe oraz zdrowotno-rekreacyjne. Z punktu widzenia mieszkańców terenów recepcji turystycznej na plan pierwszy wysuwa się funkcja ekonomiczna turystyki, ważne miejsce zajmuje jednakże również funkcja edukacyjna (edukacyjne funkcje turystyki wiejskiej w odniesieniu zarówno do turystów, jak i mieszkańców wsi zostaną omówione szerzej w dalszej części niniejszej monografii).

Edukacyjne funkcje turystyki najpełniej ujawniają się w okresie dzieciństwa i młodości. Uczestnictwo w turystyce w okresie dzieciństwa i młodości, zdobyte w niej doświadczenia kształtują bowiem określone wzorce, nawyki i postawy związane ze sposobem spędzania czasu wolnego także w późniejszych okresach życia człowieka. O edukacyjnych funkcjach turystyki możemy mówić także w odniesieniu do każdego etapu życia człowieka. Jednakże możliwości uczestnictwa w turystyce w różnych fazach życia człowieka są różne. Różna też jest skala potrzeb i motywów uczestnictwa w turystyce. Przy czym specjaliści z zakresu turystyki zauważyli, iż większą rolę aniżeli wiek fizyczny odgrywa tutaj tzw. wiek

⁵⁵ Por. I. Sikorska-Wolak: Turystyka w edukacji ustawicznej. [w:] Problemy rozwoju turystyki wiejskiej na Wileńszczyźnie. Red. naukowa J.Z. Przychodzeń. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2002, s. 13–24; I. Sikorska-Wolak: Turystyka jako system dydaktyczno-wychowawczy. [w:] Turystyka wiejska a edukacja – różne poziomy, różne wymiary. Red. naukowa J. Sikora. Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu. Poznań 2007, s. 14.

domowy (domestic age). Przyjmując to kryterium wyróżnić można pięć podstawowych niżej scharakteryzowanych etapów w życiu człowieka⁵⁶.

Dzieciństwo. Charakteryzuje się tym, że decyzje o wyjazdach podejmowane są przez rodziców. Do 10.–12. roku życia dzieci podróżują wyłącznie z rodzicami lub opiekunami. Dopiero później pojawiają się pierwsze „samodzielne” wyjazdy, najczęściej organizowane przez szkoły.

Młodość. To czas niezależności, potrzeby kontaktu z rówieśnikami i poszukiwania własnej tożsamości. Ograniczenia finansowe rekompensowane są dużą ilością czasu wolnego oraz ciekawością świata. Jest to okres największej aktywności turystycznej. Szczególną grupą młodzieży, potencjalnych uczestników ruchu turystycznego, jest młodzież akademicka. Lata spędzone na studiach przypadają przeciętnie na okres pomiędzy 19. a 25. rokiem życia. Jest to z jednej strony okres wszechstronnego rozwoju fizycznego i psychicznego, kształtowania się zainteresowań, z drugiej zaś ostatni etap zorganizowanego oddziaływania dydaktyczno-wychowawczego w życiu człowieka. Sposób spędzania czasu wolnego i bilans czasu studenta różnią się od dotychczasowego charakteru i proporcji tych elementów w okresie szkolnym. Dotyczy to przede wszystkim młodzieży studiującej poza miejscem stałego zamieszkania. Wyjście ze sztywnych ram czasowych, brak lub znaczne ograniczenie opieki rodziców, wreszcie dostęp do wielu nowych form spędzania czasu wolnego – wszystko to stwarza swoiste warunki dla rozwoju młodego człowieka. Istotną cechą większości studentów jest postawa poznawczo-obszarycyjna i badawcza. Turystyka stwarza szansę najpełniejszego zaspokojenia potrzeb poznawczych przez bezpośredni kontakt z przyrodą, ludźmi, kulturą odwiedzanego kraju, regionu czy miejscowości. Osobiste bezpośrednie kontakty to najlepsza droga do zrozumienia drugiego człowieka, odmiennej kultury czy obserwowanych zjawisk, a zarazem okazja do korygowania błędnych często ocen, sądów, wyobrażeń. Cechą specyficzną środowiska studenckiego jest rozbudowany w toku studiów krytycyzm, który połączony z docieklivością, znajomością języków obcych, erudycją sprzyja obiektywnemu poznawaniu. Umożliwia odróżnienie w kulturach poznawanych regionów czy krajów tych idei, wartości i wzorów zachowań, które są dla kultur swoiste i konstytuują ich narodową czy regionalną odrębność oraz tych, które są wynikiem uniwersalizującego wpływu współczesnej cywilizacji. Do istotnych cech ułatwiających studentom uprawianie turystyki należy zaliczyć także ich dużą dynamikę ruchową związaną z młodością i sprawnością fizyczną, dzięki której potrafią dotrzeć do najbardziej nawet niedostępnych miejsc.

Małżeństwo. Czas stabilizacji i realizacji życiowych planów oraz narodzin dzieci. Występujące ograniczenia finansowe (urządzenie się, inwestycje), jak i czasowe (praca zawodowa, wychowywanie dzieci) prowadzą do obniżenia aktywności turystycznej. Dotyczy to w szczególności podejmowania długich i dalekich podróży. Wyjątkiem są małżeństwa bezdzietne, które cechuje bardzo wysoki poziom

⁵⁶ W. Alejzak: Turystyka w obliczu wyzwań XXI wieku. Wydawnictwo Albis, Kraków 1999, s. 192, 193.

aktywności turystycznej. Ten okres sprzyja korzystaniu z ofert turystyki wiejskiej. W czasie wyjazdów rodzinnych znakomicie realizowane mogą być kształcące i wychowawcze funkcje turystyki. Rodzina jest bowiem wyjątkowym ogniwem w całym procesie wychowania, w którym młody człowiek nabywa najwięcej różnego rodzaju doświadczeń. Ponadto wyjazdy rodzinne wpływają bardzo korzystnie na integrację rodziny. Jest to szczególnie istotne w dzisiejszych czasach z uwagi na wzrastające tempo życia i ograniczony często czas, jaki rodzice mogą na co dzień poświęcić dzieciom i rodzinie.

Etap „pustego gniazda”. Wiąże się z opuszczeniem rodziny przez dorosłe już dzieci i wyzwoleniem się rodziców z ograniczeń finansowych i czasowych, co znakomicie wpływa na wzrost ich aktywności turystycznej.

Starość. Problemem demograficznym Europy jest szybkie starzenie się społeczeństw. Wynika to z ciągłego wzrostu długości życia będącego konsekwencją poprawy stanu zdrowia i jakości życia, a co za tym idzie systematycznego wzrostu liczebności pokolenia w wieku powyżej 60 lat, a także niskiego przyrostu naturalnego⁵⁷. W wielu krajach Europy odsetek osób w wieku 60 lat i więcej przekracza już obecnie 25%, a dostępne prognozy wskazują, iż w 2050 r. przekroczy 40% populacji. Udział osób w wieku 60+ w polskim społeczeństwie, wynoszący obecnie 22,7%, w 2050 r. będzie stanowił 39,5%. Osób takich będzie więc w Polsce ponad 13 milionów⁵⁸. Moment przejścia z wieku dojrzałego w wiek senioralny jest przełomowym momentem w życiu każdego człowieka. Wiąże się ze zmianami w dotychczasowym życiu (najczęściej łączy się to z przejściem na emeryturę), dotyczącymi m.in. trybu życia, a często także myślenia. Współczesny senior jest osobą aktywną, należącą do różnych grup społecznych. Uczestniczy w spotkaniach z rówieśnikami, uprawia sport bądź korzysta z różnych form rekreacji, interesuje się kulturą. Duża ilość wolnego czasu skłania seniorów do podejmowania aktywności turystycznej. W katalogach biur podróży pojawia się coraz więcej ofert skierowanych do tej specyficznej ze względu na preferencje i możliwości grupy. Badania przeprowadzone w 12 krajach Unii Europejskiej wykazały, że już pod koniec lat 90. ubiegłego wieku ponad 90 mln mieszkańców tych krajów w wieku powyżej 55 lat każdego roku odbywało ponad 200 milionów podróży. Stanowiło to 20% wszystkich wyjazdów turystycznych⁵⁹. Podobnie jest w USA, gdzie osoby w tej grupie wiekowej charakteryzują się jednym z najwyższych wskaźników aktywności turystycznej, dotyczy to także turystyki zagranicznej. Starsi Amerykanie wręcz uwielbiają podróżować. Powyższa tendencja, widoczna od lat w krajach wysoko rozwiniętych, nie ominie

⁵⁷ Przeciętna liczba trwania lat życia zwiększyła się w Polsce z 66,2 (mężczyźni) i 75,2 (kobiety) w 1990 r. do 74,0 (mężczyźni) i 81,8 (kobiety) w 2017 r. Z kolei współczynnik dzietności zmniejszył się w tych latach z 1,991 do 1,453. Polska w liczbach 2018. GUS, Warszawa 2018.

⁵⁸ J. Zawadka: Charakterystyka aktywności turystycznej seniorów w Polsce. „Ekonomiczne Problemy Turystyki. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2016, nr 2(34), s. 118.

⁵⁹ J. Zawadka: Charakterystyka aktywności..., op. cit., s. 118.

z pewnością w przyszłości i Polski. Obecnie jednakże bariery finansowe nie pozwalają Polakom „trzeciego wieku” na tak aktywne uczestnictwo w turystyce. Badania wykazały, iż w 2013 r. 84,7% polskich seniorów nie planowało żadnych wyjazdów turystycznych⁶⁰. Ta grupa wiekowa to kolejni – obecni i potencjalni – klienci usług turystyki wiejskiej/agroturystyki. Niejednokrotnie wyjazdom wypoczynkowym tej grupy osób (najczęściej już dziadków) towarzyszą wnukowie. Wieś jest doskonałym miejscem wyjazdów turystycznych dla dzieci ze względu na duże wartości poznawcze, kształtujące i wychowawcze pobytu.

Dokonując segmentacji rynku turystyki wiejskiej, należy uwzględnić te ważne i liczne grupy osób zainteresowanych wypoczynkiem na wsi. Wymaga to jednakże zróżnicowania proponowanej oferty wypoczynku. Tak bowiem jak zróżnicowane są potrzeby i oczekiwania w różnych okresach życia, tak zróżnicowana musi być oferta wypoczynku na wsi.

Wielość i różnorodność form to następna cecha specyficzna turystyki. Wśród nich wymienić należy zarówno formy zorganizowane (m.in.: wycieczki, rajdy, obozy wędrownie, biwaki, „zielone szkoły”, wczasy), jak i niezorganizowane – uprawiane indywidualnie bądź w grupach formalnych i nieformalnych. Mogą to być formy wymagające dużej aktywności fizycznej (żeglarstwo, wspinaczki górskie i inne formy turystyki kwalifikowanej), ale też dostępne dla każdego wycieczki krajoznawcze, wędrówki piesze i rowerowe, wyjazdy indywidualne do ciekawych miejsc, czy pobyty wypoczynkowe w gospodarstwach agroturystycznych położonych w atrakcyjnych przyrodniczo i kulturowo regionach i miejscowościach wiejskich, a także korzystanie z interesujących ofert powstających w ostatnich kilkunastu latach zagród edukacyjnych.

Specyficzną cechą turystyki jest też *wielość jej organizatorów*. Są to różne, coraz liczniejsze krajowe i zagraniczne biura podróży, organizacje turystyczno-krajoznawcze, organizacje młodzieżowe, szkoły, organizacje kościelne, zakłady pracy, stowarzyszenia i związki kombatanckie, stowarzyszenia agroturystyczne, jak też indywidualne osoby organizujące wyjazdy turystyczne we własnym zakresie. Do tych ostatnich w szczególności adresowane mogą być oferty turystyki wiejskiej.

Odmiennego znaczenia w turystyce nabiera też pojęcie *osoby nauczającej*. Są nimi: przewodnik oprowadzający turystów po zwiedzanych miejscach, obiektach, zabytkach; pracownik muzeum, izby regionalnej czy skansenu; pilot wycieczki zagranicznej; nauczyciel organizujący wycieczki dydaktyczno-krajoznawcze dzieci i młodzieży szkolnej; właściciel pensjonatu przybliżający turystom historię i atrakcje odwiedzanych miejscowości; właściciel gospodarstwa agroturystycznego czy zagrody edukacyjnej zapoznający ze specyfiką pracy w rolnictwie oraz specyfiką życia na wsi, regionalnymi tradycjami i obrzędami, regionalnym rękodziełem czy regionalną kuchnią; pracownicy różnych instytucji kulturalno-oświatowych

⁶⁰ A. Ociepka, S. Pytel: Aktywność turystyczna seniorów w Polsce. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego „Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2016, nr 2(34), s. 86.

animujących rozwój kultury regionalnej i popularyzujący jej dziedzictwo wśród turystów; rodzice zapoznający dzieci z kulturą i atrakcjami przyrodniczymi odwiedzanych miejsc; ale też autorzy różnego rodzaju przewodników, folderów czy też opracowań naukowych poświęconych zasobom przyrodniczym oraz kulturze materialnej i niematerialnej odwiedzanych przez turystów regionów. Funkcję nauczyciela pełnią też środki komunikowania masowego, popularyzujące atrakcyjne przyrodniczo i kulturowo miejsca. Swoistą funkcję „nauczyciela” pełni całe środowisko przyrodnicze, kulturowe, społeczne i gospodarcze, w którym przebywa turysta i które jest obiektem jego bezpośredniego poznania. I tak na przykład rejsy morskie, obok sztuki żeglowania, uczą współdziałania w grupie, odpowiedzialności za siebie i za drugiego człowieka. Morze uczy pokory wobec żywiołu przyrody, pokonania własnych słabości, refleksji nad sensem życia, tolerancji. Bardzo znamienne są słowa twórcy polskiego żeglarstwa Mariusza Zaruskiego – „Im dalej od brzegu – tym bliżej Boga”.

Można pokusić się o stwierdzenie, iż turystyka jest najbardziej uniwersalnym systemem edukacyjnym, w którym uczestniczą setki milionów osób na całym świecie w różnych okresach swojego życia. Jednocześnie turystyka jest systemem dydaktycznym, który zapewnia możliwość nauczania i uczenia się wielostronnego. Z jednej strony jest nośnikiem określonych wartości kulturowych, z drugiej – umożliwia ich poznanie, nie tylko poprzez bezpośrednią obserwację i przyswajanie, ale też odkrywanie, działanie i przeżywanie. Zaangażowanie emocjonalne jest bowiem nieodłącznym elementem poznania w turystyce. Szczególnie wiele miejsca tym aspektem samokształcenia turystycznego poświęca w swoich pracach Lucjan Tuross, rozpatrując zagadnienia turystyki głównie z punktu widzenia nauk andragogicznych⁶¹.

1.5. TURYSTYKA EDUKACYJNA I TRANSGRESJA

Turystyka, a w szczególności turystyka edukacyjna, z uwagi na swoją istotę jest pewną formą transgresji⁶². Jest źródłem nowej wiedzy i doświadczeń, umożliwia emocjonalne zaangażowanie w procesie poznania. Dzięki bezpośredniemu poznaniu przyczynia się do eliminacji pewnych stereotypów intelektualnych i emocjonalnych ukształtowanych pod wpływem oddziaływania kultury masowej oraz ukształtowania nowego, często odmiennego obrazu poznawanych obiektów i ludzi.

---

⁶¹ L. Tuross: Wprowadzenie do wiedzy o turystyce edukacyjnej. Wydawnictwo YPSYLO, Warszawa 2001; L. Tuross: Turystyka edukacyjna i transgresja. Wydawnictwo YPSYLO, Warszawa 2003.

⁶² Według J. Kozielskiego – twórcy psychotransgresjonizmu – transgresja polega na przekraczaniu granic dotychczasowych możliwości i osiągnięć materialnych, społecznych czy intelektualnych, na wykraczaniu poza to, kim człowiek jest i co posiada. Zob. J. Kozielski: Psychotransgresjonizm – nowy kierunek psychologii. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2001, s. 36.

Wśród najważniejszych efektów funkcjonowania procesu transgresji w turystyce edukacyjnej wymienić można:

- rozszerzenie zdolności twórczych w dziedzinie percepcji, analizy i interpretacji zwiedzanych zabytków kultury, architektury i sztuki;
- pogłębienie umiejętności rewizji standardowych poglądów i dominujących pojęć – kategorii i konwencji intelektualnych;
- tworzenie nowych zapatrywań i ocen zabytków kultury i cywilizacji;
- rozwój indywidualności turystów, wyrażający się m.in. w umiejętności niekonwencjonalnego, oryginalnego postrzegania, analizy i interpretacji zwiedzanych zabytków kultury;
- krytyczne przewartościowanie posiadanej wiedzy o kulturze, architekturze, sztuce i społeczeństwie odwiedzanych regionów, kraju ojczystego i innych krajów;
- odkrycie nowych, niezauważonych przez historyków i teoretyków kultury, aspektów zwiedzanych obiektów turystycznych;
- psychiczne zbliżenie, „oswojenie” i interioryzowanie wartości humanistycznych i wychowawczych odwiedzanych zabytków kultury, włączenie wiedzy o nich do swojego dotychczasowego zasobu informacji;
- poszerzenie umiejętności ekspresji poglądów i uczuć, których źródłem jest turystyka edukacyjna⁶³.

Warto w tym miejscu odwołać się do doświadczeń turystycznych jednej ze specyficznych grup uczestników wyjazdów turystycznych, jakimi są studenci, zarejestrowanych przez L. Turosa⁶⁴. Jedna ze studentek pisze: *Pamiętam, jak duże wrażenie wywarło na mnie zwiedzanie po raz pierwszy Muzeum Narodowego w Warszawie, gdy jeszcze jako uczennica liceum przyjechałam tu z wycieczką w celu ocenienia dzieł wielkich artystów światowych. Uważam, że ta wycieczka przyczyniła się do rozbudzenia we mnie potrzeby oglądania takich rzeczy, zrozumiałam, że jest to niesamowite i odkryłam w sobie fascynację sztuką i poznawaniem kultury. Każde następne powroty do tego muzeum odbierałam w coraz pełniejszy sposób, doceniając pracę ludzi, którzy przyczynili się do powstania tych dzieł. Byłam zauroczona wystawą zarówno polskich, jak i zagranicznych artystów. Każde odbierane dzieło sztuki budziło we mnie inne doznania i inaczej je odbierałam.* Inny, uprawiający turystykę górską, student pisze: *Fascynują mnie góry. Niebezpieczeństwo, trudności w pokonywaniu szlaków o najwyższym stopniu zagrożenia, zimno przeszywające z każdym metrem nad poziomem morza – to daje mi niesamowite doznania, a świadomość zwieńczenia mego trudu – szczyt – jest nagrodą najwyższą w sobie. W takich momentach człowiek*

---

⁶³ L. Turos: *Turystyka edukacyjna i transgresja...* op. cit., s. 173, 174, 230, 231.

⁶⁴ Badania nad funkcjonowaniem mechanizmu transgresji w turystyce edukacyjnej prowadzone były wśród 216 studentów z 4 wyższych uczelni humanistycznych, tj.: Wyższej Szkoły Pedagogicznej ZNP w Warszawie, Wyższej Szkoły TWP w Warszawie, Kolegium Andragogiki Specjalnej w Warszawie oraz Wyższej Szkoły Humanistycznej w Pułtusku.

poznaje siebie. Ból, zmęczenia strach – to ludzkie ułomności. Za każdym razem zdają sobie sprawę z zagrożenia, ale chęć i siła poznania górują. Warto jeszcze przytoczyć doświadczenia turystyczne z dwóch wyjazdów kolejnego studenta. Miałem okazję zwiedzić wiele pięknych i ciekawych miejsc, jak Sycylia, Malta, wyspy Gozo i Domino, pełne zachwycających architektonicznych zabytków kultury, interesujących budowli, niezwyklej i niespotykanej u nas przyrody. Kontakt z nimi, możliwość skonfrontowania fotografii w przewodnikach, które nie oddawały całego uroku tych zabytków, osobliwości z rzeczywistością pozwolił mi na zaspokojenie potrzeb w zakresie piękna i wyobraźni. Zachęcił ponadto do rozwijania zdolności twórczej, do kreatywnego myślenia i działania, a także do rozwijania moich dotychczasowych umiejętności i wzbogacenia wiadomości, do zagłębiania urody człowieka, sztuki, przyrody. Bardzo pozytywnym aspektem mojej wycieczki jest uwrażliwienie i szacunek dla tych wartości, które są wytworem człowieka, jak sztuka, technika, oraz wytworów przyrody. Nic tak nie działa na wyobraźnię i zmysły jak wspinaczka na wulkan Etna na Sycylii. Ta monumentalna, budząca z jednej strony grozę i strach, a z drugiej podziw i uwielbienie góra stała się dla mnie wyzwaniem. Nie sposób ująć w słowa tych wszystkich emocji, jakie wówczas przeżyłem, podziw, wzruszenie, a także lęk przed naturą, jej mocą. W przypadku tego studenta mamy do czynienia z traktowaniem turystyki nie tylko jako źródła wiedzy, ale też jako życiowego wyzwania. Wspinaczka na wulkan Etna jest znakomitym przykładem transgresji emocjonalnej i poznawczej. Kolejne, zrelacjonowane przez tego samego studenta doświadczenie turystyczne świadczy o tym, iż dokonuje on również transgresji w takiej dziedzinie, jaką jest współżycie w grupie społecznej. Jak pisze: *bardzo ważne i kształtujące dla mnie było przeżywanie tych wszystkich emocji, doświadczenia nowych uczuć, wrażeń, refleksji z grupą moich przyjaciół i kolegów. Dwutygodniowy pobyt na jachcie, wspólne przygotowywanie posiłków, trzymanie wart, wspólne pływanie, nurkowanie, spędzanie wolnego czasu, spowodowało wytworzenie się więzi przyjaźni, zaufania, porozumienia. Przez różnego rodzaju sytuacje: radość, lęk, obawa, sytuacje stresowe, mogłem się zorientować, na kim naprawdę mogę polegać, kto jest moim prawdziwym przyjacielem [...]. Tak więc turystyka stanowi nie tylko obiekt moich zainteresowań, pasji, ale również jest sposobem na życie, spędzanie wolnego czasu, na naukę, samodoskonalenie i samowychowanie. Sprawia, że staram się być lepszy dla otaczającego mnie środowiska, dla moich przyjaciół i bliskich. Kształtuje mój światopogląd, sprawia, że dokonuję obiektywnej rewizji dotychczasowych poglądów, wiadomości szkolnych i odnoszę je do otaczającej mnie rzeczywistości.* Analiza treści relacji cytowanego powyżej studenta wskazuje, iż turystyka spełnia wiele ważnych funkcji w jego życiu osobistym, w systemie wartości, w stosunku do ludzi i rzeczywistości. Jest potwierdzeniem tego, że udział w wycieczkach edukacyjnych może skłaniać człowieka do rewizji jego poglądów, stereotypów intelektualnych i umożliwiać odkrycie nowych, nieznanych wartości godnych szacunku i podziwu. Powyżej przytoczono tylko nieliczne wybrane przykłady funkcjonowania mechanizmu transgresji w turystyce świadczące o jej ogromnych wartościach kształcących i wychowawczych.

---

2. TURYSTYKA WIEJSKA JAKO ALTERNATYWNY RODZAJ TURYSTYKI

2.1. ISTOTA I SPECYFICZNE CECHY TURYSTYKI WIEJSKIEJ

Obszary wiejskie w Polsce i w innych krajach Unii Europejskiej przechodzą od kilkudziesięciu lat znaczące przemiany społeczno-gospodarcze. Źródłem tych przemian jest zmiana orientacji strategii rozwoju obszarów wiejskich polegająca na wdrażaniu rozwoju wielofunkcyjnego wsi i rolnictwa. Strategia ta, której istotą jest odejście od traktowania wsi jedynie przez pryzmat produkcji rolnej, wprowadza w wiejską przestrzeń ekonomiczną funkcje pozarolnicze: produkcyjne, usługowe, handlowe. Zakłada tym samym większe zróżnicowanie gospodarcze obszarów wiejskich, zmniejszanie roli rolnictwa przy jednoczesnym tworzeniu nowych miejsc pracy, ograniczaniu bezrobocia, poszukiwaniu źródeł zarobkowania w zawodach związanych z otoczeniem rolnictwa i wykorzystujących wiejskie zasoby wytwórcze⁶⁵.

Jednym z elementów wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich jest turystyka wiejska, którą traktuje się jako ważną gałąź aktywności gospodarczej nie tylko w skali lokalnej, ale i krajowej. Przedsięwzięcia turystyczne coraz chętniej podejmowane są przez mieszkańców wsi, a wśród samych turystów ten rodzaj wypoczynku cieszy się dużą popularnością. Należy tu także nadmienić, że obszary wiejskie stanowią bardzo ważną część przestrzeni turystycznej nie tylko ze względu na dużą rozległość terytorialną, ale przede wszystkim z uwagi na obecność wyjątkowych niekiedy elementów przyrodniczych, kulturowych, historycznych

---

⁶⁵ J. Sikora: Turystyka wiejska, w tym agroturystyka, w kontekście perspektyw rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce. Analiza wyników badań empirycznych. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego „Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2014, nr 3(27), s. 115 za: J. Wilkin: Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie roli rolnictwa w gospodarce i społeczeństwie. [w:] Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne. Red. naukowa J. Wilkin. IRWiR PAN, Warszawa 2010, s. 17.

i innych, składających się na ich często wybitną atrakcyjność dla wypoczynku, rekreacji, uprawiania sportów czy krajoznawstwa⁶⁶.

Turystyka wiejska jest w ostatnich latach często podejmowanym problemem badawczym, czego efektem jest znacząca liczba opracowań naukowych na ten temat. Ich autorzy zwracają uwagę na złożoność tego pojęcia, definiując je niejednokrotnie w niejednoznaczny czy sprzeczny wręcz sposób. Także w języku potocznym i życiu codziennym określenia takie jak turystyka na obszarach wiejskich, turystyka wiejska czy agroturystyka są często mylone, stosowane zamiennie i utożsamiane ze sobą, co wprowadzać może chaos terminologiczny. Mimo faktu, iż pojęcia te w wielu przypadkach pokrywają się w zakresie ich znaczenia, należy podkreślić, że nie są synonimy.

Najszerszym i najbardziej pojemnym spośród wyżej wymienionych pojęć jest turystyka na obszarach wiejskich lub turystyka na terenach wiejskich. Zasadniczym jej wyznacznikiem jest administracyjne zaszerogowanie obszaru jako wiejskiego (położonego poza administracyjnymi granicami miast). Z tą formą turystyki mamy zatem do czynienia na obszarach administracyjnie wiejskich, które pod względem osadniczym, krajobrazowym, a nawet funkcjonalnym nie zawsze jednak tę wiejskość spełniają. Przykładem przedsięwzięć realizowanych w oderwaniu od tradycyjnie pojmowanych kryteriów, przez które definiuje się tereny wiejskie, mogą być zatem obszary traktowane jako wieś, znacząco jednak zurbanizowane pod względem turystycznym, np. kurorty turystyczne czy centra konferencyjno-kongresowe zlokalizowane poza granicami miast, duże kompleksy działek letniskowych, specjalistyczne ośrodki turystyczno-wypoczynkowe zlokalizowane w pozamiejskiej przestrzeni atrakcyjnej przyrodniczo (np. na terenie czy w okolicy parków narodowych lub innych ścisłych form ochrony przyrody)⁶⁷. Turystykę na obszarach wiejskich postrzegać należy zatem jako różne formy turystyki, realizowane na terenach, które wg kryterium administracyjnego zakwalifikować można do obszarów wiejskich.

Nieco węższym pojęciem w stosunku do turystyki na obszarach wiejskich jest turystyka wiejska, realizowana na terenach funkcjonalnie postrzeganych jako wiejskie. Ten rodzaj turystyki A.P. Wiatrak definiuje jako całość gospodarki turystycznej na terenach wiejskich, której domeną jest przestrzeń, bliskość natury i swoboda poruszania się, co sprzyja m.in. uprawianiu różnych form rekreacji ruchowej na świeżym powietrzu. Cechą charakterystyczną turystyki wiejskiej jest mała skala występowania, co ułatwia nawiązanie kontaktów i wzajemnych więzi pomiędzy usługodawcami i turystami, które motywują ich do powtórnego odwiedzenia danego miejsca w przyszłości. Typowymi obiektami funkcjonującymi w ramach turystyki wiejskiej są np. gospodarstwa rolne świadczące usługi turystyczne (czyli

⁶⁶ B. Górz: Funkcje turystyki na obszarach wiejskich. [w:] Studia nad turystyką. Tradycje, stan obecny i perspektywy badawcze. Red. naukowa W. Kurek, M. Mika. IGI GP UJ, Kraków 2007, s. 223.

⁶⁷ J. Wojciechowska: Systematyka i wyróżniki pojęć dotyczących turystyki na obszarach wiejskich. [w:] Studia nad turystyką..., op. cit., s. 304.

omówione w dalszej części niniejszego rozdziału gospodarstwa agroturystyczne), pensjonaty oraz domki letniskowe⁶⁸. Równie szeroko turystykę wiejską definiują M. Dębniwska i M. Tkaczuk, twierdząc, że można za nią uznać te formy wypoczynku, która organizowane są na obszarach wiejskich i są dostosowane do istniejących tam warunków, racjonalnie wykorzystując przy tym antropogeniczne i przyrodnicze walory turystyczne będące naturalnymi dla danego miejsca⁶⁹. Specyfikę wsi podkreśla także J. Sikora, według którego „turystyka na terenach wiejskich obejmuje wszelką turystykę organizowaną na wsi. Głównym jej celem jest przeciwstawienie atrakcji i warunków turystycznych środowiska wiejskiego miejskiemu”⁷⁰, a także J. Majewski, definiujący turystykę wiejską jako „każdą formę turystyki odbywającą się w środowisku wiejskim i wykorzystującą jego walory wiejskości (przyroda, kultura, krajobraz, zabudowania itp.), które są tu główną atrakcją”⁷¹, dodając przy tym, że bazą noclegową w tym przypadku są „małe pensjonaty, schroniska, prywatne domy letniskowe, pokoje gościnne oraz nieduże kempingi”⁷². Istotę wiejskości podkreśla także M. Drzewiecki, w opinii którego „turystyka wiejska stanowi formę rekreacji odbywającą się na obszarach *prawdziwej* wsi i obejmuje wielorakie rodzaje aktywności rekreacyjnych”⁷³. W literaturze przedmiotu zaproponowano jeszcze wiele innych definicji turystyki wiejskiej. Ich twórcy, podobnie jak cytowani wcześniej autorzy, uważani za ekspertów w swojej dziedzinie, określają ją podobnie i dość ogólnie. Zdecydowana większość z nich turystykę wiejską postrzega przez pryzmat specyfiki obszarów wiejskich i ich walorów oraz niepowtarzalnego charakteru tradycyjnie pojmowanej wsi. Analiza dostępnych w literaturze definicji pozwoliła A. Balińskiej i I. Sikorskiej-Wolak na wskazanie specyficznych cech turystyki wiejskiej, a tym samym jej istoty⁷⁴:

- odbywa się na obszarach prawdziwej wsi, czyli takiej, gdzie zabudowa, zagospodarowanie przestrzenne, aktywność ludności zdominowane są przez rolnictwo,
- zapewnia ciszę, spokój i nieograniczony kontakt z przyrodą,
- w sposób racjonalny wykorzystuje zasoby miejscowe (społeczne, przyrodnicze, kulturowe),

⁶⁸ A.P. Wiatrak: Wpływ agroturystyki na zagospodarowanie obszarów wiejskich. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1996, nr 1, s. 35.

⁶⁹ M. Dębniwska, M. Tkaczuk: Agroturystyka, koszty, ceny, efekty. Wydawnictwo POLTEXT, Warszawa 1997, s. 17.

⁷⁰ J. Sikora: Organizacja ruchu turystycznego na wsi. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1999, s. 69.

⁷¹ J. Majewski: Turystyka konwencjonalna i alternatywna a agroturystyka. „Rynek Turystyczny” 1994, nr 7, s. 12.

⁷² J. Majewski: Agroturystyka to też biznes. Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa 2000, s. 8.

⁷³ M. Drzewiecki: Agroturystyka. Założenia – uwarunkowania – działania. Instytut Wydawniczy „Świadectwo”, Bydgoszcz 1995, s. 22.

⁷⁴ A. Balińska, I. Sikorska-Wolak: Turystyka wiejska szansą rozwoju wschodnich terenów przygranicznych na przykładzie wybranych gmin. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, 2009, s. 22.

- charakteryzuje się małą skalą przedsięwzięcia (niewielka liczba miejsc noclegowych i gastronomicznych), tak aby pierwotna funkcja rolnicza nie została zdominowana przez funkcję turystyczną,
- bazuje na istniejącej zabudowie (pozwala na wykorzystanie wolnej bazy lokalowej, adaptowanie starych młynów, stajni, spichlerzy itp.) i zasobach pracy (zagospodarowuje nadwyżkę siły roboczej).

Zmiany ustrojowo-gospodarcze, które zaszły w Polsce na początku lat 90., przyczyniły się do aktywizacji mieszkańców wsi w zakresie działalności pozarolniczej, w tym przedsięwzięć o charakterze turystycznym. Wielu właścicieli gospodarstw rolnych zaczęło wynajmować odwiedzającym pokoje we własnych domach, z czasem świadcząc na ich rzecz wiele innych usług (np. żywieniowych, przewodnickich). Zjawisko to nazwano najpierw (na skutek bezpośredniego tłumaczenia z opracowań niemieckojęzycznych) agroturystyką⁷⁵. Z czasem określenie to zmieniono na agroturystykę. Początkowo termin ten był jednak stosowany zamiennie z turystyką wiejską⁷⁶. W późniejszym czasie, wraz z rozwojem agroturystyki, ze względów administracyjno-prawnych, dydaktycznych, a także naukowych koniecznym okazało się wyodrębnienie różnic pomiędzy tymi pojęciami⁷⁷ i doprecyzowanie definicji agroturystyki.

Pojęcie „agroturystyka” pojawiło się w literaturze polskiej i zagranicznej pod koniec XX wieku. Stanowi ono połączenie słów *agro* i *turystyka*. Wywodzące się z języka greckiego „*agros*”, oznacza rolę, a „*agronomos*” odnosi się do zarządzania majątkiem rolnym⁷⁸. Agroturystyka w swoich założeniach jest zatem formą turystyki wiejskiej⁷⁹ ściśle związaną z rolnictwem i funkcjonującym gospodarstwem rolnym, co podkreśla J. Majewski, twierdząc, że „produkcja roślinna i hodowla zwierząt stanowią jedną z atrakcji pobytu turystów w gospodarstwie”⁸⁰. Podobnie pojęcie to precyzuje A.P. Wiatrak, twierdząc, że agroturystyka „obejmuje organizowanie pobytu turystów przez rodzinę rolniczą we własnym gospodarstwie rolnym”⁸¹. Również M. Drzewiecki akcentuje znaczenie gospodarstwa rolnego, definiując pojęcie

⁷⁵ A. Gannon: *Agroturystyka a rozwój wsi. Wprowadzenie do rozwijania przedsięwzięć agroturystycznych*. Wydaw. CDiEwR o. w Poznaniu, Kraków 1993, s. 34.

⁷⁶ M. Dąbrowska: *Przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich pod wpływem turystyki*. „*Turyzm*” 1996, z. 1(6), s. 17.

⁷⁷ J. Poczta: *Wiejska turystyka kulturowa zgodna z paradygmatem zrównoważonego rozwoju*. „*Turystyka Kulturowa*” 2013, nr 4, s. 22.

⁷⁸ M. Sznajder, L. Przezbórska: *Agroturystyka*. PWE, Warszawa 2006, s. 15.

⁷⁹ Stwierdzenie to, chociaż powszechnie powtarzane w literaturze przedmiotu, nie zawsze jest jednak prawdziwe. Lokalizacja gospodarstw agroturystycznych nie zawsze ogranicza się bowiem do terenów tradycyjnie rolniczych. Niektóre z nich położone są czasem nawet w niewielkich ośrodkach miejskich (np. Kazimierz Dolny czy Zwierzyniec). Przypadki takie mają jednak charakter incydentalny i na ich podstawie nie należy burzyć zasadności prezentowanych w literaturze definicji agroturystyki.

⁸⁰ J. Majewski: *Turystyka konwencjonalna...*, op. cit., s. 15.

⁸¹ A.P. Wiatrak: *Wpływ agroturystyki...*, op. cit., s. 35.

to jako „formę wypoczynku odbywającego się na terenach wiejskich o charakterze rolniczym, opartą o bazę noclegową i aktywności rekreacyjne związane z gospodarstwem rolnym lub równoważnym⁸² i jego otoczeniem (przyrodniczym, produkcyjnym, usługowym)”⁸³. J. Sikora, różnicując pojęcie agroturystyki i turystyki wiejskiej, nadmienia, że ta pierwsza jest związana z pobytem w gospodarstwie wiejskim i dotyczy różnych form spędzania czasu wolnego oraz usług turystycznych świadczonych w obrębie gospodarstwa rolnego⁸⁴. M. Sznajder i L. Przezbórska zauważają, że agroturystyka jest *de facto* terminem wprowadzonym przez przedstawicieli strony podaźowej, którzy reprezentują interesy gospodarstw rolnych świadczących usługi turystyczne. Można tłumaczyć tym fakt rozszerzenia tego pojęcia na wszelkie rodzaje działalności związane z obsługą osób odwiedzających obszary wiejskie. Stąd pojęcie *agroturystyka* jest często inaczej rozumiane przez turystów, którzy identyfikują ją z aktywnością turystyczną połączoną z możliwością poznania produkcji rolniczej i/lub wypoczynku w środowisku wiejskim i rolniczym. Z kolei przez osoby świadczące usługi turystyczne na wsi agroturystyka rozumiana jest często jako różne formy usług noclegowych, gastronomicznych, rekreacyjnych, wypoczynkowych, sportowych, a nawet leczniczych i rehabilitacyjnych oferowanych na obszarach wiejskich⁸⁵. W tym miejscu należy także podkreślić, że agroturystykę można rozpatrywać w kilku perspektywach⁸⁶:

- jest ona formą rozwoju wsi i zagospodarowania obszarów wiejskich dynamizującą proces rozwoju wielofunkcyjnego, zwłaszcza w sferze recepcyjnej funkcji obszarów wiejskich;
- postrzegana jest jako działalność pozarolnicza (czasem gospodarcza), polegająca na przyjmowaniu gości w gospodarstwie domowym rolnika, przynosząca dochód i dająca miejsca pracy samym gospodarzom oraz umożliwiającą realizację wielu innych funkcji usługowych i produkcyjnych na wsi;
- przez odwiedzających traktowana jest jako określony sposób podróżowania i spędzania czasu wolnego w środowisku prawdziwej wsi; jej celem jest zapewnienie atrakcyjnego spędzenia czasu wolnego, poprawa zdrowia, sprawności fizycznej i psychicznej; stanowi także doskonałą okazję do poznawanie specyficznej kultury regionu, specyfiki życia na wsi i pracy w gospodarstwie rolnym.

⁸² Za działalność równoważną uważa się m.in. działalność: ogrodniczą, sadowniczą, pszczelarską, rybną, produkcję materiału siewnego, szkółkarstwo, produkcję roślin ozdobnych, grzybów uprawnych, hodowlę i produkcję materiału zarodowego zwierząt, ptactwa i owadów użytkowych.

⁸³ M. Drzewiecki: *Agroturystyka...*, op. cit., s. 23.

⁸⁴ J. Sikora: *Organizacja ruchu...*, op. cit., s. 69.

⁸⁵ M. Sznajder, L. Przezbórska: *Agroturystyka...*, op. cit., s. 15.

⁸⁶ B. Mikuta, K. Żelazna: *Organizacja ruchu turystycznego na wsi*. Wydaw. Format-AB, Warszawa 2004, s. 97.

Przytoczone powyżej definicje agroturystyki, z uwagi na znaczną ich liczbę w literaturze przedmiotu, stanowią rzecz jasna tylko wybrane przykłady. Niemniej jednak na ich podstawie można wskazać kilka istotnych cech charakteryzujących miejsce realizacji tej formy turystyki wiejskiej. Są nimi⁸⁷:

- przestrzenne ograniczenie do terenów o charakterze rolniczym, a nie terenów wiejskich w znaczeniu jedynie administracyjnym;
- silny związek z gospodarstwem rolnym, polegający na wykorzystaniu budynków mieszkalnych i/lub gospodarskich do świadczenia usług noclegowych;
- możliwość czynnego wypoczynku realizowanego w otoczeniu przyrodniczym gospodarstwa z wykorzystaniem prowadzonej w nim produkcji roślinnej i/lub zwierzęcej.

Warto tu także nadmienić, że turystyka wiejska wraz z agroturystyką postrzegane są jako formy będące w opozycji do konwencjonalnej turystyki masowej. Studia literaturowe pozwalają wyodrębnić kilka specyficznych ich cech w tym zakresie, które powiązane są z wieloma funkcjami realizowanymi względem strony popytowej. Wśród nich wyróżnić można⁸⁸:

- zaspokojenie poznawczych potrzeb człowieka w zakresie kultury i folkloru obszarów wiejskich, ich tradycji, zwyczajów, obyczajów czy wielu unikalnych i oryginalnych sposobów celebrowania świąt kościelnych i świeckich;
- możliwość poznania i partycypacji w codziennym życiu rodziny wiejskiej oraz społeczności wiejskiej, co przekłada się na dostrzeżenie i zrozumienie wielu różnic pomiędzy miejskim i wiejskim stylem i trybem życia – umożliwia to tym samym przełamanie wielu negatywnych stereotypów dotyczących wsi i jej mieszkańców;
- przybliżenie, szczególnie młodym pokoleniom, specyfiki życia i pracy na wsi – szczególnie zajęć prowadzonych w obrębie gospodarstwa rolnego, specyfiki uprawy i chowu zwierząt gospodarskich, produkcji żywności, w tym coraz bardziej modnych i pożądaných produktów ekologicznych; istotna jest tu także możliwość zaspokojenia emocjonalnych potrzeb w zakresie bezpośredniego kontaktu ze zwierzętami domowymi i gospodarskimi.

Pobyty na wsi i wypoczynek w gospodarstwie agroturystycznym to możliwość doznania pewnego rodzaju sielanki związanej z atmosferą wiejskości, ciszą, odgłosami czy nawet zapachami wsi i gospodarstwa. Agroturystyka pozbawiona elementu poznawczego, eliminująca potrzeby emocjonalne człowieka, a sprowadzona wyłącznie do wypoczynku, rekreacji, przyjemności, niewiele różni się od turystyki konwencjonalnej. Wśród najważniejszych specyficznych cech tej formy turystyki różniących ją od turystyki masowej wyliczyć należy jej niepowtarzalność i konkurencyjność.

---

⁸⁷ J. Zawadka: *Ekonomiczno-społeczne determinanty rozwoju agroturystyki na Lubelszczyźnie (na przykładzie wybranych gmin wiejskich)*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2010, s. 13.

⁸⁸ M. Sznajder, L. Przezbórska: *Agroturystyka...*, op. cit., s. 18.

Cechy te związane są przede wszystkim z⁸⁹:

- gospodarstwem rolnym (rytm życia gospodarskiego, prace gospodarskie, obecność zwierząt domowych, świeża żywność, zapachy, odgłosy itp.),
- ludźmi (bezpośredni kontakt z rodziną gospodarza, możliwość poznania zwyczajów rodziny, gościnność, nowe znajomości i przyjaźnie, codzienne zajęcia mieszkańców wsi),
- życiem wiejskim (kultura, zwyczaje, folklor, tradycja oraz historia wsi i regionu),
- przestrzenią (kontakt z przyrodą, swoboda poruszania się, znikome natężenie ruchu, cisza, spokój, możliwość rekreacji i sportu).

Specyfika produktu agroturystycznego wynika więc głównie z określonej przestrzeni świadczenia usług agroturystycznych – przestrzeni agroturystycznej. W wąskim ujęciu odnosi się ona do obszaru gospodarstwa rolnego świadczącego usługi turystyczne, jego zabudowań, naturalnego ukształtowania terenu oraz zmian będących wynikiem działalności właściciela. W sensie szerokim pojęcie to odnosi się nie tylko do bliższej i dalszej okolicy gospodarstwa, obejmując ukształtowanie powierzchni i architekturę okolicy, pejzaż wynikający z działalności produkcyjnej człowieka, ale także do czystości powietrza, wód, zapachów, natężenia hałasu, ruchu itp.⁹⁰.

Rozróżnienie pojęć turystyki na obszarach wiejskich, turystyki wiejskiej i agroturystyki jest zatem jak najbardziej zasadne. Wydaje się ono wręcz konieczne chociażby z uwagi na różnice w zagospodarowaniu turystycznym, rozmiarach ruchu turystycznego oraz intensywności obciążenia środowiska przyrodniczego. W przypadku agroturystyki i turystyki wiejskiej zagospodarowanie turystyczne nie obciąża środowiska naturalnego, a także socjo-kulturowego, gdyż obiekty noclegowe są w tym przypadku relatywnie niewielkie, tak samo jak natężenie ruchu turystycznego. Podstawę bazy noclegowej turystyki wiejskiej stanowią kwatery prywatne i niewielkie pensjonaty, a agroturystyki – budynki wchodzące w skład gospodarstwa. W krajobrazie przeważają natomiast tereny rolno-osiedleńcze. Turystyka na obszarach wiejskich – jako że jest to pojęcie najszerze znaczeniowo – charakteryzuje się bardzo zróżnicowaną bazą noclegową, przy czym cechą charakterystyczną jest wysoki udział obiektów dużych (np. ośrodki wczasowe i hotele). Często również obserwowany jest wysoki stopień zagospodarowania, jak i natężenia ruchu turystycznego, a tym samym wysoki stopień przekształcenia środowiska przyrodniczego i kulturowego obszarów wiejskich⁹¹.

⁸⁹ B. Kozuchowska: Podstawowe pojęcia, cechy, składniki agroturystyki oraz formy samoorganizacji usługodawców. [w:] Agroturystyka. Red. naukowa U. Świetlikowska. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, Warszawa 2000, s. 24.

⁹⁰ M. Sznajder, L. Przezbórska: Agroturystyka..., op. cit., s. 56.

⁹¹ M. Durydiwka: Kształtowanie się funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce. [w:] Studia nad turystyką..., op. cit., s. 262, 263.

Należy w tym miejscu zaznaczyć jednak, że pomimo prawie trzydziestoletniej tradycji rozwoju agroturystyki w Polsce, pojęcie to, podobnie jak turystyka wiejska, nie zostało dotychczas zdefiniowane przez organy państwowe w żadnym akcie prawnym bądź normatywnym. Jak zauważa A. Balińska, nieostrość terminów „agroturystyka” i „turystyka wiejska” i ich subiektywne stosowanie powodować może nie tylko problemy na poziomie komunikacji rynkowej, ale wprowadza też niespójności w zakresie badań naukowych. Zasadne staje się zatem postawienie kilku pytań – dylematów poznawczych i pojęciowych⁹²:

- Czy z uwagi na często synonimiczne stosowanie terminów „turystyka wiejska” i „agroturystyka” ich rozróżnianie nie traci znaczenia poznawczego i praktycznego?
- Jeśli nadal jest potrzeba stosowania tych terminów niezależnie, to w jaki sposób je zdefiniować, aby opisywały rzeczywistość?
- Jeśli przyjmiemy, że w sensie znaczeniowym są to synonimy, to czy należy ich używać zamiennie, czy zrezygnować z jednego na rzecz podnoszenia rangi drugiego?
- Który termin należy pomijać, a który eksponować w praktyce i pracach naukowych?
- Czy uporządkowanie terminologii wpłynie na oczyszczenie procesu komunikacji rynkowej z zakłóceń i przekłamań informacyjnych?

Odpowiedzi na te pytania powinny być (czasem w ograniczonym zakresie są) przedmiotem dyskusji praktyków, badaczy i decydentów. Jest to szczególnie istotne, ponieważ właściciele gospodarstw agroturystycznych i innych obiektów turystyki wiejskiej reprezentujących swoją branżę na konferencjach i sympozjach (np. w ramach Międzynarodowych Targów Turystyki Wiejskiej i Agroturystyki AGROTRAVEL⁹³ czy na sympozjach agroturystycznych) mówią o sobie „agroturystami”, choć są kwaterodawcami (agrokwaterodawcami), a agroturystami są ich goście. W ocenie cytowanej autorki, dopóki termin „agroturystyka” lub „turystyka wiejska” nie zostanie zdefiniowany w żadnym akcie prawnym, a jego stosowanie nie zostanie zastrzeżone tylko dla podmiotów spełniających przyjęte w definicji kryteria, dopóty będziemy mieć do czynienia z dysonansem pojęciowo-znaczeniowym, który będzie się przekładał na niespójność wyników badań podejmowanych w tym zakresie⁹⁴.

⁹² A. Balińska: Znaczenie turystyki w rozwoju gmin wiejskich na przykładzie obszarów peryferyjnych wschodniego pogranicza Polski. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2016, s. 102.

⁹³ Targi te funkcjonowały pod tą nazwą w latach 2009–2017. W 2018 r. nazwę przekształcono na Międzynarodowe Targi Turystyki Wiejskiej i Aktywnej AGROTRAVEL.

⁹⁴ A. Balińska: Znaczenie turystyki w rozwoju..., op. cit., s. 102.

2.2. GENEZA I ROZWÓJ TURYSTYKI WIEJSKIEJ W POLSCE

Turystyka na terenach wiejskich nie jest nowym sposobem spędzania czasu wolnego. W początkowej fazie rozwoju traktowana była jako wypoczynek dla najbogatszych klas społecznych. Wyjazdy i pobyty na terenach wiejskich znane były arystokracji europejskiej, a jazda konna, łowienie ryb, polowania czy korzystanie z dobrej kuchni wiejskiej należały do dobrych zachowań. Wyjazdy na letniska, traktowane początkowo przez bogatych mieszczan jako wymóg z tytułu zajmowanej przez nich pozycji społecznej, z czasem poszerzyły się o nową kategorię turystów – inteligencję miejską udającą się w celach wypoczynkowych na wieś i korzystającą (w późniejszych okresach) często z zakwaterowania u rolników. Również posiadanie letniej rezydencji zlokalizowanej na obszarach wiejskich nobilitowało jej właściciela⁹⁵. Kazimierz Kunicki zauważa, że „do dworów, majątków, letnich rezydencji zjeżdżały eleganckie sfery miasta, aby zachwycać się wsią, używać powietrza, leczyć organizm i duszę”⁹⁶.

Rozpatrując etapy rozwoju turystyki na obszarach wiejskich, warto przytoczyć podział zaproponowany przez J. Wojciechowską, która wyróżniając charakterystyczne okresy jej ewolucji, posłużyła się następującymi kryteriami⁹⁷:

- przewodnie elementy zagospodarowania turystycznego występujące w danym czasie na terenie wiejskim,
- główne czynniki rozwoju ruchu turystycznego na terenie wiejskim,
- cechy organizacyjne tego ruchu.

Kryteria te pozwoliły na wyodrębnienie czterech (nie licząc krótko omówionej powyżej fazy prekursorskiej trwającej do 1873 r.) podstawowych faz, odpowiadających poszczególnym etapom historycznego rozwoju Polski, które zaprezentowano w tabeli 4.

Faza I

Pierwsze koncepcje wykorzystania terenów wiejskich dla celów wypoczynkowych mieszkańców miast datuje się na drugą połowę XIX wieku. Złożyło się na to kilka czynników. Obszary wiejskie oraz związane z nimi atrakcje znajdowały coraz więcej zwolenników za sprawą tzw. higienistów – lekarzy społeczników, którzy chcąc przeciwstawić się niezdrowym warunkom życia panującym w ówczesnych wielkich miastach (Warszawie, Lwowie, Krakowie czy Łodzi), czynili starania propagujące nie tylko wyjazdy „do wód”, ale również wypoczynek na łonie natury. Te formy spędzania czasu wolnego bliskie były ziemiaństwu i bogatej burżuazji. Wzmagająca

⁹⁵ E. Wiśniewski: Wprowadzenie do turystyki i rozwój zrównoważony w turystyce. [w:] Akademia Agroturystyki i Rękodzielnictwa. Wydawnictwo d3studio, Białystok 2006, s. 14.

⁹⁶ K. Kunicki: Turystyka, wszystko o. Wydawnictwo KAW, Warszawa, 1976, s. 5.

⁹⁷ J. Wojciechowska: Geneza oraz ewolucja turystyki na obszarach wiejskich w Polsce. „Folia Turistica” 2006, nr 17, s. 99, 100.

TABELA 4. Fazy rozwoju turystyki na terenach wiejskich w Polsce

Przewodnie elementy zagospodarowania turystycznego	Główne czynniki rozwoju i cechy organizacyjne turystyki	Ważniejsze terminy określające ruch turystyczny
Faza prekursorska (do 1873 r.)		
Rezydencje na wsi, domy zdrojowe	wypoczynek, zdrowie, krajoznawstwo; indywidualność organizacyjna	czysta turystyka, turystyka elitarna
Faza I (od 1873 do 1918 r.)		
Letnie rezydencje, wille, domy uzdrowiskowe, schroniska, wiejskie domy	rewolucja przemysłowa, kolej, urbanizacja; powstawanie pierwszych organizacji turystycznych (np. Galicyjskie Tow. Tatrzańskie), zróżnicowanie form organizacyjnych w zależności od polityki państwa zaborczego	wyjazdy do wód, uzdrowisk, wyjazdy na wieś, letniaki, letniska, wilegiatura
Faza II (od 1918 do 1939 r.)		
Rezydencje, letniska (wiejskie domy), pensjonaty, domy w stacjach klimatycznych, ośrodki wypoczynkowe, wsie letniskowe	koniunktura gospodarcza młodego państwa; rozwój oddolnej inicjatywy, wspieranej przez administrację młodego państwa (np. Liga Popierania Turystyki)	ruch uzdrowiskowo- letniskowy, ruch letniskowy, letniska
Faza III (od 1945 do 1989 r.)		
Pokoje, kwatery prywatne, ośrodki wypoczynkowe, działki rekreacyjno-letniskowe, wsie letniskowe, wsie turystyczno-rolnicze, wsie turystyczne	urbanizacja i koniunktura państwa socjalistycznego; państwowy monopol organizacyjny	wczasy pod gruszą, ruch letniskowy, turystyka na terenach wiejskich, turystyka na wsi, ruch rekreacyjno-wypoczynkowy
Faza IV (od 1989 r. do chwili obecnej)		
Drugie domy, tematyczne ośrodki wypoczynkowe, pensjonaty, zielone szkoły, pokoje gościnne, mieszkania wakacyjne, gospodarstwa agroturystyczne, gospodarstwa ekoturystyczne, wsie agroturystyczne, wsie tematyczne, zagrody edukacyjne	zmiany własnościowe obiektów, zmiany stylu wypoczynku, zmiany zarządzania, planowania, fundusze krajowe oraz zagraniczne; stowarzyszenia lokalne, regionalne, organizacje krajowe	turystyka wiejska, agroturizm, agroturystyka, turystyka na terenach wiejskich, agroekoturystyka, ekoturystyka, turystyka przyrodnicza, turystyka edukacyjna

Źródło: opracowanie własne na podstawie J. Wojciechowska: Geneza oraz ewolucja turystyki na obszarach wiejskich w Polsce. „Folia Turistica” 2006, nr 17, s. 102.

się w tym okresie rewolucja przemysłowa i wywołane nią procesy urbanizacyjne zaczęły sprzyjać wyjazdom wypoczynkowym na wieś. Kapitalistyczne mieszczaństwo, którego nie stać było na wyjazdy zagraniczne lub wizyty w znanych kurortach, decydowało się na spędzenie lata w podmiejskich wsiach. W tym okresie zaczęła się letniskowa kariera wsi wokół Warszawy, Łodzi, Poznania i Krakowa. Przykładem takich ośrodków była np. tzw. linia otwocka pod Warszawą z wieloma letniskowymi

miejscościami, takimi jak: Anin, Falenica, Międzyzlesie, Otwock czy Świdar. Letni wypoczynek w okolicach stolicy nazywano wtedy z włoska „wilegiaturą”⁹⁸.

Znaczącym wydarzeniem początkującym zorganizowany rozwój turystyki wiejskiej było utworzenie w 1873 r. pierwszej polskiej organizacji turystycznej, Galicyjskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. Propagowanie rozwoju turystyki na obszarach wiejskich było jednym z zadań, które wyznaczyła sobie ta organizacja, a przejawem tych działań było wytyczenie wielu ścieżek i szlaków turystycznych, a także tworzenie schronisk. Aktywność ta wynikała bezpośrednio ze statutu towarzystwa, w którym główne jego zadania określono jako „ułatwianie pobytu turystom, a w szczególności swoim członkom oraz badaczom i artystom udającym się do Karpat, Tatr i Pienin”⁹⁹. Istotną była tu także działalność kolejnych tworzonych na pozostających pod zaborami ziemiach polskich towarzystw, takich jak Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (1906 r.) oraz Poznańskie Towarzystwo Krajoznawcze (1913 r.). Organizacje te przyczyniły się do utworzenia początkowych form zagospodarowania turystycznego i zdynamizowania rozwoju ruchu krajoznawczego na terenach wiejskich.

W tamtym czasie letnicy wypoczywali zarówno w domach rolników, jak i w specjalnie na ten cel wznoszonych domach letniskowych (budowanych często przez bogatych mieszkańców miast i przeznaczanych na wynajem)¹⁰⁰. Pobytu gości były dodatkowym źródłem dochodu mieszkańców wsi. Zarabiali oni nie tylko na wynajmie pokoi, ale również na przewozach gości furmankami czy zaopatrywaniu ich w świeże produkty spożywcze. Dużą atrakcją były żniwa, w których goście brali czynny udział. Zwracano uwagę na potrzeby angażowania letników do prac w gospodarstwie, wspólną zabawę z rówieśnikami, poznawanie przyrody oraz organizowanie wycieczek krajoznawczych¹⁰¹.

⁹⁸ I. Sikorska-Wolak, J. Zawadka: *Geneza i etapy rozwoju agroturystyki w Polsce*. [w:] *Współczesna turystyka i rekreacja – nowe wyzwania i trendy*. Red. naukowa I. Ozimek. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2012, s. 10.

⁹⁹ Statut Towarzystwa Tatrzańskiego. „Gazeta Górska” 1998, nr 4(25), s. 1.

¹⁰⁰ Dobrym przykładem jest tu działalność warszawskiego ilustratora Elwira Michała Andriollego, który w 1880 r. w wyniku parcelacji folwarku Anielin zakupił około 202 hektarów ziemi po obu brzegach rzeki Świdar (dzisiejszy Otwock i Józefów) i rozpoczął kolonizację nabytych terenów. Wykorzystując bliskość przystanku kolejowego Józefów i stacji Otwock, realizował własną wizję letniskowej kolonii. Na zakupionym terenie artysta karczował las, wytyczał drogi, bulwar spacerowy wzdłuż rzeki, wzmacniał brzegi rzeki, budował groble, a nawet drewniany most, uprawiał pole, założył ogród owocowy i park. Każdy z nowych domów powstawał według jego projektu i pod jego czujnym okiem i kierunkiem, ale przy współpracy z cieślami z pobliskich miejscowości. Dla wygody właściciela i letnich mieszkańców wille otrzymywały własne nazwy. Z chwilą pojawienia się pierwszych letników u Elwira Michała Andriollego jego bezpośredni sąsiedzi również zaczęli przystosowywać pomieszczenia swoich chałup do wynajmu. Niebawem w domach wiejskich i wилach położonych nad Świdrem zamieszkałi goście z miasta. Od wiosny 1898 r. pojawiły się ogłoszenia w warszawskiej prasie informujące o letnich mieszkaniach do wynajęcia w pobliżu przystanku Józefów zlokalizowanego przy Kolei Nadwiślańskiej. www.andriollowka.pl, dostęp 16.06.2018.

¹⁰¹ Ł. Szmyd: *Rozwój turystyki na obszarach wiejskich w latach 1870–2007. Zarys problemu*. [w:] *Szkiłce z dziejów turystyki w Polsce (1887–2007)*. Red. naukowa S. Zaborniak, P. Król. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008, s. 143, 144.

Przechodząc do omówienia rozwoju turystyki na obszarach wiejskich, jaki nastąpił w Polsce po I wojnie światowej, warto przytoczyć także propozycję ewolucji tego rozwoju zaproponowaną przez M. Durydiwkę (rysunek 3). Ramy czasowe tego podziału pokrywają się z omawianymi poniżej kolejnymi fazami ewolucji turystyki wiejskiej wyróżnionymi przez J. Wojciechowską.

Faza II

W okresie międzywojennym wzrastała liczba miejscowości wypoczynkowych (z około 300 na początku lat 20., do ponad 1000 przed II wojną światową)¹⁰². Bezpośrednio przyczyniło się do tego wdrażanie różnorodnych inicjatyw lokalnych, których efektem było przystosowanie wielu osiedli wiejskich do potrzeb ruchu turystycznego. Na sytuację tą miały ponadto wpływ decyzje dotyczące turystyki podejmowane na wysokim szczeblu administracji rządowej, tj. w Ministerstwie Komunikacji, w strukturach którego od 1932 r. funkcjonował Wydział Turystyki Ogólnej. Zadaniem tej jednostki było reprezentowanie sprawy turystyki wobec innych resortów, sprawowanie opieki nad towarzystwami turystycznymi, reprezentowanie Polski w najważniejszych międzynarodowych organizacjach turystycznych oraz udzielanie subwencji na budowę schronisk i współfinansowanie działalności wydawniczej¹⁰³. Należy tu także podkreślić istotną rolę Krakowskiej Izby Przemysłowo-Handlowej, będącą podmiotem samorządu gospodarczego, która w 1934 r. opracowała *Projekt ustawy letniskowej*, gdzie zdefiniowano m.in. terminy letnisko i miejscowość turystyczna¹⁰⁴, a także uporządkowano podstawy prawne ruchu letniskowego¹⁰⁵.

Istotny wpływ na rozwój turystyki wiejskiej w tamtym okresie miało także powstanie 25 maja 1935 r. Ligi Popierania Turystyki (LPT). W jej skład weszło 12 przedstawicieli organizacji i stowarzyszeń oraz 24 przedstawicieli zainteresowanych ministerstw i samorządów terytorialnych. Liga była placówką Wydziału

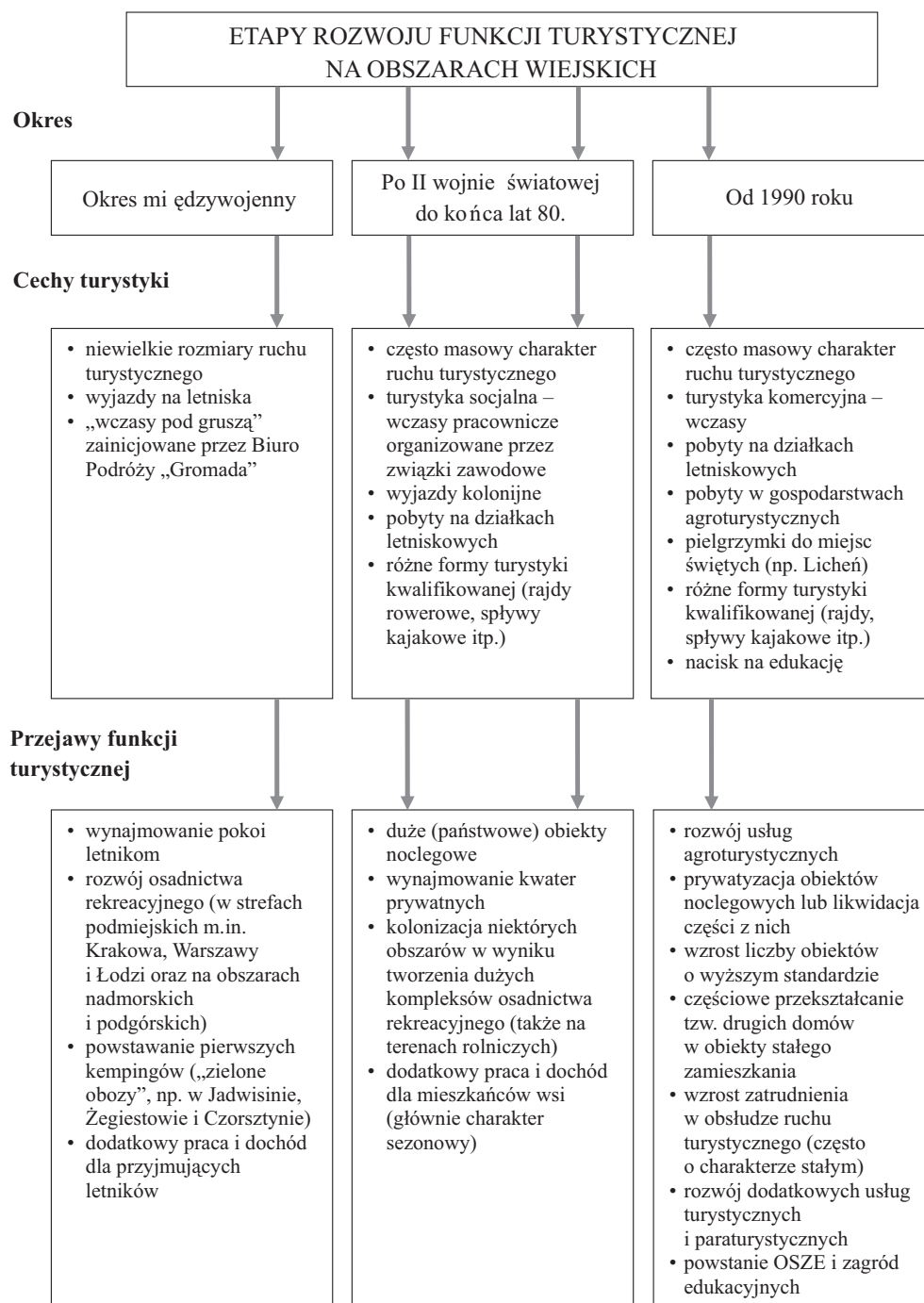
¹⁰² J. Warszyńska, A. Jackowski: *Podstawy geografii turystyki*. PWN, Warszawa 1979, s. 178.

¹⁰³ L. Butowski: *Organizacja turystyki w Polsce*. Wydawnictwo Akademickie Wyższej Szkoły Społeczno-Przyrodniczej w Lublinie. Warszawa-Lublin 2004, s. 28.

¹⁰⁴ Według projektu ustawy letniskowej Krakowskiej Izby Przemysłowo-Handlowej terminem „letnisko” określono miejscowość o atrakcyjności turystycznej, w której na pobytach dwutygodniowych w okresie sezonu turystycznego przebywało powyżej 200 osób, a jednocześnie dysponującą odpowiednimi pomieszczeniami dla przyjęcia turystów oraz charakteryzującą się dobrą dostępnością komunikacyjną. W tej samej ustawie zaproponowano także definicję miejscowości turystycznej jako miejscowości o walorach turystycznych (przyrodniczych lub pozaprzyrodniczych), w której rozwija się przede wszystkim turystyka krajoznawcza. W zmodyfikowanej przez Komisję Turystyczną Izby Przemysłowo-Handlowych w Polsce wersji tej definicji występuje uzupełnienie jej treści wskazówką, iż miejscowość taka spełnia także funkcje sportowe. Szerzej na ten temat: M. Fularski: *Zagadnienia ruchu turystycznego*. Warszawa 1935. Interesującym i wyczerpującym opracowaniem dotyczącym terminologii turystycznej stosowanej w Polsce od lat 20. do 80. XX w. jest artykuł Jana Stachowskiego zatytułowany *O terminologii osadnictwa turystycznego*, który ukazał się w 1990 roku w 6. numerze „Turystyki”.

¹⁰⁵ J. Wojciechowska: *Geneza oraz ewolucja...*, op. cit., s. 105.

2. TURYSTYKA WIEJSKA JAKO ALTERNATYWNY RODZAJ TURYSTYKI

RYSUNEK 3. Etapy rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie M. Durydiwka: Czynniki rozwoju i zróżnicowanie funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce. Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2012, s. 202.

Turystyki Ministerstwa Komunikacji. Kierownictwo LPT mieściło się w Warszawie, a w 8 większych miastach Liga miała delegatury. Na terenie całej Polski reprezentowało ją 400 przedstawicielstw¹⁰⁶. Celem tego stowarzyszenia było stwarzanie warunków sprzyjających rozwojowi turystyki w Polsce oraz inicjowanie, krzewienie i popieranie poczynań turystycznych, ze szczególnym uwzględnieniem turystyki masowej¹⁰⁷. Z jej inicjatywy rozwojem wsi letniskowych zajęły się samorządy lokalne, które miały wspierać budowę domów z przeznaczeniem ich części na wynajem kwater prywatnych i poprawę stanu sanitarnego. Istotnym efektem działania Ligi Popierania Turystyki były, powstające przy ówczesnych radach powiatowych i gminnych, specjalne komisje letniskowo-turystyczne, których zadaniem było niesienie pomocy i doradztwa w zakresie prowadzonej w terenie akcji letniskowo-turystycznej.

Za sprawą Ligi Popierania Turystyki powstało również wiele związków, organizacji i stowarzyszeń wspierających rozwój turystyki, m.in. Związek Popierania Turystyki Województwa Białostockiego czy Związek Letniskowy Ziemi Krakowskiej reprezentujący interesy aż 300 miejscowości.

Pierwsze formy zorganizowanego wypoczynku na wsi w Polsce przypisuje się działającej od 1937 r. Spółdzielni Turystyczno-Wypoczynkowej „Gromada”. Instytucja ta zainicjowała przed II wojną światową m.in. wczasy dla dzieci i ubogich rodzin z Łodzi¹⁰⁸, a także propagowała wśród mieszkańców dużych ośrodków przemysłowych ideę wypoczynku na wsi jako tzw. wczasy pod gruszą¹⁰⁹.

Z uwagi na dynamicznie rozwijający się w dwudziestoleciu międzywojennym sektor turystyki administracja samorządowa w miejscowościach i regionach atrakcyjnych turystycznie czerpała duże zyski. Fundusze te niestety nie były inwestowane w rozwój turystyki. Na większą pomoc ze strony samorządów nie mogły też liczyć stowarzyszenia turystyczne działające na jej obszarze. Jak zauważa J. Gaj, do Komisji Klimatycznej w Zakopanem w 1929 r. wpłynęło dzięki opłatom klimatycznym, których płatnikami byli odwiedzający, 540 tys. zł. Pomoc finansowa przyznana Polskiemu Towarzystwu Tatrzańskiemu wyniosła w tym roku zaledwie 5600 zł, a więc zaledwie 1% wpływów z owej taksy¹¹⁰.

Okres dwudziestolecia międzywojennego to także okres rozpoczęcia badań nad turystyką, w tym turystyką wiejską. Za sprawą Ligi Popierania Turystyki powstała Komisja Studiów – pierwsza w Polsce wyspecjalizowana jednostka naukowa zajmująca się sprawami turystyki¹¹¹. Znaczące dokonania na tym polu miało także Studium

¹⁰⁶ M. Lewan: *Zarys dziejów turystyki w Polsce*. Proksenia, Kraków 2004, s. 49.

¹⁰⁷ Statut Ligi Popierania Turystyki. Liga Popierania Turystyki, Warszawa 1938, s. 3.

¹⁰⁸ J. Sikora: *Początki i znaczenie turystyki w środowisku wiejskim*. Roczniki Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu 1998, z. 47–48, s. 195.

¹⁰⁹ A. Sammel: *Rola agroturystyki w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. „Turystyka i Rozwój Regionalny” 2016, nr 6, s. 79.

¹¹⁰ J. Gaj: *Zarys historii turystyki w Polsce*. Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa 2003, s. 58.

¹¹¹ L. Butowski: *Organizacja turystyki...*, op. cit., s. 28.

Turyzmu Uniwersytetu Jagiellońskiego. To głównie za sprawą tych dwóch jednostek w drugiej połowie lat 30. w literaturze naukowej pojawiły się zagadnienia dotyczące ruchu turystycznego na wsi oraz takie terminy, jak ruch letniskowy, wieś letniskowa czy letnisko.

Faza III

Przyjęty w Polsce po II wojnie światowej ustrój społeczno-polityczny wywarł negatywny wpływ na rozwój turystyki na terenach wiejskich. Przedwojenne tradycje przyjmowania letników zostały zakwalifikowane do działalności prywatnej, a więc sprzeczej z panującą ideologią. W pierwszych latach po wyzwoleniu nastąpiło ograniczenie wyjazdów na wieś, a w niektórych miejscowościach następował nawet zanik ich funkcji wypoczynkowej. Pod koniec lat 50., pod patronatem Funduszu Wczasów Pracowniczych, a także reaktywowanej w 1957 r. Spółdzielni Turystyczno-Wypoczynkowej „Gromada”, zaczęto organizować wczasy letniskowe, którym później nadano nazwę „wczasów pod gruszą”. Inicjatywa ta zaczęła jednak efektywnie urzeczywistniać się dopiero w latach późniejszych, kiedy idea wypoczynku na wsi znalazła poparcie w utworzonym w 1960 r. państwowym organie powołanym do administrowania sferą turystyki i wypoczynku w skali kraju, tj. Głównym Komitecie Kultury Fizycznej i Turystyki (GKKFiT). W początkowym okresie wypoczynek koncentrował się w znanych ośrodkach zlokalizowanych w regionach nadmorskich, górskich i pojeziernych. W okresie późniejszym, z uwagi na silne zapotrzebowanie społeczne na ten typ wypoczynku, zwrócono uwagę na ośrodki nieco mniej znane, ale za to atrakcyjne ze względu na bogate walory przyrodnicze oraz położone w prawdziwie rolniczym krajobrazie tradycyjnej wsi. Organizacja letnisk na terenach wiejskich w omawianym okresie pozostawała pod kontrolą państwa. W latach 50. można było wynajmować trzy pokoje bez rejestracji (czyli „bez karty”), większa zaś ich liczba podlegała rejestracji oraz opodatkowaniu. Należało również zameldować turystów u sołtysa¹¹². Sytuacja ta poprawiła się nieco na początku lat 60. Pojawiła się wtedy bowiem możliwość zaciągania korzystnych kredytów na budowę domu, co pociągnęło za sobą wzrost możliwości usługodawczych.

W latach 60. i 70. turystyka na obszarach wiejskich w wielu regionach kraju przybrała charakter masowy. Wiązało się to przede wszystkim z rozbudową bazy noclegowej w postaci ośrodków wczasowych, które pozostawały z inicjatywy zakładów pracy i związków zawodowych, oraz z organizowanymi przez związki zawodowe tzw. wczasami pracowniczymi, które dzięki systemowi dofinansowywania przez zakłady pracy stały się dostępne dla szerokiej rzeszy ludzi, także mniej zamożnych¹¹³. Wtedy też, po raz pierwszy w terminologii turystycznej, pojawiło się określenie „wieś turystyczna”. GKKFiT opublikował nawet statut takowej wsi, któ-

¹¹² J. Wojciechowska: Geneza oraz ewolucja..., op. cit., s. 109.

¹¹³ M. Durydiwka: Czynniki rozwoju i zróżnicowanie funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce. Uniwersytet Warszawski. Warszawa 2012, s. 202.

ra powinna liczyć co najmniej 50 miejsc noclegowych w pokojach 2–4-osobowych. Nieco inaczej wyglądała sytuacja indywidualnych kwaterodawców. Na początku lat 70. źle odbierano bogacenie się jakichkolwiek grup społecznych, w wyniku czego więcej usługodawcy napotykali coraz większe trudności w prowadzeniu swej działalności. Sytuację tę pogorszyła dodatkowo reforma administracyjna wprowadzona w 1975 r., na podstawie której utworzono 49 województw, a w strukturach każdego w nich powołano Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Turystyczne, które pośredniczyły w wynajmowaniu kwater prywatnych na terenach wiejskich. Spowodowało to podwyższenie ceny najmu obiektu, a tym samym zmniejszenie zainteresowania kwaterami wynajmowanymi przez rolników¹¹⁴.

W okresie socjalistycznym w literaturze funkcjonowały terminy takie jak: wczas pod gruszą, ruch letniskowy, wynajem kwater prywatnych, turystyka na wsi, turystyka na terenach wiejskich. W branżowych opracowaniach rozważano różne rodzaje wsi, np.: letniskowe, turystyczno-rolnicze i turystyczne¹¹⁵.

Faza IV

Zmiany społeczno-gospodarcze i ustrojowe zapoczątkowane w 1989 r. szczególnie dotknęły polską wieś i rolnictwo. Ich konsekwencją było znaczne zubożenie ludności wiejskiej i rolniczej. Stanęła ona przed koniecznością poszukiwania dodatkowego źródła dochodu. Wielu rolników dostrzegło możliwość poprawy sytuacji finansowej swoich rodzin w podjęciu działalności agroturystycznej. Z kolei ograniczenie turystyki socjalnej i regres w polskim przemyśle turystycznym spowodowały większe zainteresowanie mieszkańców miast wypoczynkiem na wsi.

Od początku lat 90. coraz śmieiej zaczęto mówić o idei agroturystyki i o korzyściach płynących z oferowanych przez mieszkańców wsi różnorodnych usług turystycznych. W tym okresie rozpoczęto promocję tej formy działalności pozarolniczej, która skierowana była najpierw do instruktorów zatrudnionych w ośrodkach doradztwa rolniczego, następnie do mieszkańców wsi, w konsekwencji zaś do przedstawicieli samorządów i administracji lokalnej. Był to okres, kiedy powstały pierwsze publikacje o charakterze poradników, rozpoczęto szkolenia w ramach regionalnych i ogólnopolskich spotkań, seminariów i konferencji, publikowano pierwsze opracowania naukowe, pojawiły się pierwsze foldery i katalogi prezentujące zdjęcia agroturystycznych obiektów na tle lokalnych atrakcji turystycznych¹¹⁶.

Po 1990 r., kiedy zaczęto podejmować praktyczne działania na rzecz rozwoju turystyki na obszarach wiejskich, pojawił się problem terminu, który jednoznacznie oraz trafnie nazywałby propagowaną działalność. Początkowo w publikacjach popularyzatorskich wydawanych przez ośrodki doradztwa rolniczego, na skutek

---

¹¹⁴ J. Zawadka: *Ekonomiczno-społeczne determinanty...*, op. cit., s. 19.

¹¹⁵ I. Sikorska-Wolak, J. Zawadka: *Geneza i etapy rozwoju...*, op. cit., s. 18.

¹¹⁶ J. Majewski: *Kreowanie wizerunku turystyki wiejskiej. [w:] Promocja i kreowanie turystycznego wizerunku Polski. Polska Organizacja Turystyczna, Warszawa 2005, s. 126.*

bezpośredniego tłumaczenia z opracowań niemieckojęzycznych, stosowany był termin agroturyzm. Definiowano go jako „szeroki zakres usług, zajęć i urządzeń bazujących na charakterystycznych dla wsi cechach/wartościach, które rolnicy i społeczność wiejska prowadzą i sprzedają turystom, w celu zaspokojenia ich potrzeb w zakresie rekreacji i spędzania wolnego czasu”¹¹⁷. Agroturyzm, jak i jego spolszczona forma, czyli agroturystyka, były początkowo niechętnie przyjmowanymi terminami zarówno przez praktyków, jak i teoretyków. Ci pierwsi woleli raczej używać rodzimych nazw, takich jak wczasy pod gruszą czy letniska. W literaturze naukowej natomiast pojawiały się takie pojęcia, jak: turystyka wiejska oraz turystyka na terenach wiejskich. Coraz liczniej ukazujące się poradniki i publikacje popularyzatorskie poczęły jednak umacniać termin agroturystyka. Jego naukową definicję zaprezentował w 1993 r. M. Drzewiecki, który oparł się na koncepcji zaproponowanej przez M. Jansen-Verbeke, opublikowanej w czasopiśmie wydawanym przez Instytut Turystyki pt. „Problemy Turystyki”. Warto dodać, że rok później, tj. w 1994 r., ukazało się około 10 publikacji naukowych zawierających w tytule słowo agroturystyka. W latach 1995–1996 już wielu autorów podjęło próby definiowania tego pojęcia, w tym ponownie M. Drzewiecki (1995), w pierwszym podręczniku z zakresu agroturystyki¹¹⁸.

Na początku lat 90. rozwój turystyki wiejskiej (w tym przede wszystkim agroturystyki, i to właśnie jej w głównej stopniu dotyczyć będzie dalsza część tego podrozdziału) dokonywał się w dużej mierze w sposób żywiołowy, a zakres oferty turystycznej ograniczał się głównie do noclegu i czasem wyżywienia. Urządzanie bazy noclegowej odbywało się często na podstawie własnych wyobrażeń o tym, czego potrzebuje turysta, czyli metodą prób i błędów¹¹⁹. We wsiach o utrwalonych już tradycjach turystycznych barierą okazywały się niejednokrotnie dotychczasowe nawyki gospodarzy i nieuwzględnianie zmian, jakie nastąpiły w gustach i oczekiwaniach turystów¹²⁰. W okresie tym szczególną rolę w rozwoju agroturystyki odegrało doradztwo rolnicze poprzez: popularyzowanie jej idei, inspirowanie rolników i ich rodzin do podejmowania działalności agroturystycznej, przełamywanie oporów natury psychicznej, pomoc w rozwiązywaniu problemów oraz działalność edukacyjną. Doradztwu rolniczemu przypisać należy prowadzenie na szeroką skalę akcji informacyjnej, a także kompleksowych szkoleń przygotowujących do rozpoczęcia działalności agroturystycznej. Ogromne znaczenie miała również działalność w zakresie wydawnictw promocyjnych, jak również organizacji pierwszych

¹¹⁷ A. Gannon: Agroturyzm a rozwój wsi..., op. cit., s. 34.

¹¹⁸ J. Wojciechowska: Geneza oraz ewolucja..., op. cit., s. 114.

¹¹⁹ B. Perepeczko: Przeszłość i przyszłość turystyki wiejskiej w polskim rozwoju lokalnym. [w:] Turystyka w rozwoju lokalnym. Red. naukowa I. Sikorska-Wolak. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004, s. 38.

¹²⁰ E. Kmita: Rola agroturystyki w przemianach społeczno-gospodarczych na wsi. [w:] Doradztwo rolnicze a kształtowanie się przedsiębiorczości rolników. Red. naukowa I. Sikorska-Wolak. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 1995, s. 74.

samodzielnych targów i giełd turystycznych oraz pośrednictwo w sprzedaży ofert wypoczynku w gospodarstwach agroturystycznych. Dzięki dużemu zaangażowaniu pracowników ośrodków doradztwa rolniczego liczba gospodarstw agroturystycznych zaczęła w szybkim tempie wzrastać¹²¹. Dostrzegając możliwości złagodzenia pogłębiającej się sytuacji kryzysowej sektora rolniczego poprzez turystykę, do akcji jej popularyzowania na terenach wiejskich od początku lat 90. włączyły się także najwyższe instancje państwowe, takie jak resort rolnictwa z podległymi mu ośrodkami doradztwa rolniczego oraz Urząd Kultury Fizycznej i Turystyki (UKFiT). Jednym z przykładów wzajemnych uzgodnień podjętych w pierwszej połowie lat 90. było prawne uregulowanie prowadzenia działalności turystycznej przez właścicieli gospodarstw rolnych¹²². Zainteresowanie problematyką agroturystyki prasy, radia i telewizji rozbudziło u mieszkańców miast potrzebę aktywnego wypoczynku w naturalnym, wiejskim środowisku. Dzięki dużemu zainteresowaniu działalnością agroturystyczną w okresie tym zaczęły powstawać pierwsze branżowe stowarzyszenia regionalne, np. Suwalska Izba Rolniczo-Turystyczna (1991) czy Turystyczny Związek Gmin Świętokrzyskich (1991). Początki stowarzyszeń ukierunkowanych wyłącznie na agroturystykę datują się na 1993 r. Wtedy to powstały i rozpoczęły działalność m.in. Gdańskie Stowarzyszenie Agroturystyki, Warmińsko-Mazurskie Stowarzyszenie Agroturystyczne czy Stowarzyszenie Agroturystyczne Galicyjskie Gospodarstwa Gościnne¹²³.

W połowie lat 90. wiejscy kwaterodawcy dostrzegli konieczność integrowania swoich wysiłków poprzez zrzeszanie się w stowarzyszeniach agroturystycznych. W 1994 r. powstały 4 regionalne stowarzyszenia, a w 1995 r. zawiązało się ich już 13¹²⁴. W sumie w kraju działało ich w tym czasie 23¹²⁵. Powstawanie regionalnych stowarzyszeń było głównie wynikiem starań samym mieszkańców wsi oraz sugestii doradców rolniczych. Świadczy to zarówno o autentycznym odczuwaniu potrzeby działań zespołowych mieszkańców wsi świadczących usługi turystyczne, jak też o skuteczności propagowania zrzeszania się wiejskich usługodawców

¹²¹ Według danych ówczesnego Ministerstwa Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, w 1993 r. usługi turystyczne na wsi świadczyło 1 tys. gospodarstw rolnych współpracujących z ośrodkami doradztwa rolniczego. Zobacz: I. Sikorska-Wolak: Agroturystyka szansą rozwoju gmin wiejskich w Polsce. „Lithuania” 2004, nr 2, s. 99.

¹²² Ustawa z dnia 26.07.1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych, Dz. U. z 1991 r. Nr 80, poz. 350.

¹²³ J. Wojciechowska: Elementy trwałe i nowe w strukturze organizacyjnej polskiej agroturystyki (także w kontekście doświadczeń europejskich). [w:] Regionalne aspekty agroturystyki w Polsce. Wydaw. CDiEwR o. w Krakowie, Kraków 1996, s. 186.

¹²⁴ L. Strzembicki: Instytucjonalne aspekty zarządzania turystyką wiejską w Polsce. Podstawowe problemy i tendencje. Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej im. H. Kołłątaja w Krakowie 2003, nr 402, s. 21.

¹²⁵ E. Kmita, L. Strzembicki: Działalność regionalnych stowarzyszeń turystyki wiejskiej w Polsce (wyniki badań ankietowych). [w:] Determinanty sukcesu w turystyce wiejskiej. Wydaw. CDiEwR o. Kraków, Kraków 1997, s. 83.

przez system doradztwa rolniczego. Znaczący wpływ na powstawanie i efektywność rozwoju stowarzyszeń oraz inicjatyw rozpoczynania działalności agroturystycznej przez właścicieli gospodarstw rolnych miał UKFiT, głównie poprzez ofertę funduszy Unii Europejskiej w ramach programu PHARE – Tourin I oraz Tourin II, w wyniku którego zrealizowano projekt pod nazwą „Rozwój Turystyki na Terenach Wiejskich i Zalesionych”. W 1997 r. w ramach strategii rozwoju „Krajowego produktu turystycznego”, opracowanej w ramach programu Tourin I, turystyka wiejska obok turystyki kwalifikowanej, biznesowej, miejskiej i kulturowej oraz przygranicznej i tranzytowej została określona przez zagranicznych ekspertów jako jeden z pięciu markowych produktów. Dostrzeżono jej konkurencyjność na rynkach międzynarodowych¹²⁶.

Przełomowym momentem w rozwoju turystyki wiejskiej i agroturystyki było powstanie w 1996 r. Polskiej Federacji Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnnie”. Powołanie Federacji jako reprezentanta regionalnych stowarzyszeń na szczeblu krajowym wpłynęło zasadniczo na kształt struktury organizacyjnej agroturystyki nadając jej priorytetową rolę, wzmocnioną wówczas możliwościami uczestnictwa w różnych programach wspieranych środkami z funduszy Unii Europejskiej, m.in. Tourin II i III. Zapoczątkowana przez Federację kategoryzacja wiejskiej bazy noclegowej przyczyniła się do podniesienia jakości świadczonych usług. Okres ten charakteryzował się dalszym dynamicznym wzrostem liczby gospodarstw agroturystycznych i oferowanych miejsc noclegowych. Według danych Instytutu Turystyki, w 2000 r. funkcjonowało w kraju 4,8 tys. gospodarstw agroturystycznych z ponad czterdziestoma tysiącami miejsc noclegowych¹²⁷.

Kolejnym znaczącym okresem dla rozwoju turystyki wiejskiej (a przede wszystkim turystyki w ogóle) był rok 2000, kiedy znaczącej reorganizacji poddana została organizacja turystyki w Polsce. Od 1 stycznia 2000 r. zaczęła funkcjonować Polska Organizacja Turystyczna. Następnie powołane zostały w formie stowarzyszeń regionalne i lokalne organizacje turystyczne (ROT i LOT), za podstawę działalności których przyjęto współpracę samorządu terytorialnego i przedstawicieli branży turystycznej. Na szczeblu właściwego ministerstwa powołano natomiast Departament Turystyki. Zmiany te przyczyniły się do rozbudowania struktury organizacyjnej turystyki wiejskiej, zwiększyły liczbę jej podmiotów oraz relacje między nimi. W okresie tym znamienny był fakt powstawania regionalnych stowarzyszeń agroturystycznych nienależących do Polskiej Federacji Turystyki Wiejskiej „GG”, lecz pozostających w samodzielnych orbitach działania, ewentualnie – organizacji turystycz-

¹²⁶ I. Sikorska-Wolak, J. Zawadka: *Geneza i etapy rozwoju...*, op. cit., s. 16.

¹²⁷ H. Legienis: *Baza agroturystyczna w kraju i regionach*. Instytut Turystyki, Warszawa 2002. Należy nadmienić, iż precyzyjne ustalenie liczby gospodarstw agroturystycznych jest zabiegiem niezwykle trudnym metodologicznie. Zauważono bowiem duże rozbieżności w danych dotyczących liczby obiektów agroturystycznych prezentowanych przez różne instytucje, takie jak: GUS, Instytut Turystyki, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi czy ośrodki doradztwa rolniczego (ODR).

nych typu ROT lub LOT. Warto tu także nadmienić, że w 2004 r. została powołana w województwie mazowieckim pierwsza izba branżowa uwzględniająca w nazwie agroturystykę – Polska Izba Agroturystyki.

Charakterystyczne dla tego okresu były zmiany w funkcjonowaniu podmiotów bezpośrednio zaangażowanych w działalność agroturystyczną, tj. gospodarstw agroturystycznych. O ile w początkowym okresie działalność agroturystyczna towarzyszyła działalności rolniczej w gospodarstwach agroturystycznych, to na tym etapie coraz częściej zaczęły pojawiać się pod szyldem „agroturystyka” również podmioty nieprowadzące produkcji rolniczej. Zjawisko to, chociaż sprzeczne z założeniami ideowymi agroturystyki, zauważalne jest także współcześnie.

Swego rodzaju nowatorskim przedsięwzięciem w zakresie turystyki wiejskiej było podejmowanie działalności ekoagroturystycznej przez coraz liczniej powstające gospodarstwa ekologiczne. Było to powiązane z powszechnym dążeniem do podnoszenia jakości świadczonych usług oraz wzbogacania i różnicowania oferty turystycznej. W omawianym okresie dały się także zauważyć pewne przejawy specjalizacji gospodarstw agroturystycznych, czego przykładem może być nastawienie na hodowlę koni i świadczenie usług jeździeckich czy usług w zakresie hipoterapii. Inną interesującą inicjatywą było pojawienie się tzw. gospodarstw edukacyjnych przyjmujących dzieci i młodzież w ramach „zielonych szkół” czy uczestniczących w wycieczkach szkolnych. Było to przejawem marketingowego podejścia i świadczyło o umiejętnościach rozpoznania rynku i wykorzystania nisz rynkowych.

Innowacyjność w turystyce wiejskiej szczególnie ujawniła się w kolejnym etapie, który rozpoczął się w połowie pierwszego dziesięciolecia XXI wieku i można założyć, że trwa po dzień dzisiejszy. Jednym z przejawów tej innowacyjności były wioski tematyczne. Pierwsze tego typu przedsięwzięcie pojawiło się co prawda już w 2001 r. we wsi Sierakowo Sławieńskie¹²⁸ w województwie zachodniopomorskim, jednak ich rozwój nastąpił dopiero kilka lat później. Pod koniec 2009 r. istniało w Polsce już kilkanaście tego typu wsi, których pomysł na rozwój był oryginalny, niespotykany, jedyny często w swoim rodzaju. Przykładami tego typu przedsięwzięć w Polsce są m.in.: Sierakowo Sławieńskie – „Wieś Hobbitów”, Wylatowo – „Wioska UFO”, Dąbrowa – „Wioska Zdrowego Życia”, Iwięcino – „Wioska Końca Świata”, Paproty – „Wioska Labiryntów i Źródeł”, Podgórkki – „Kraina Bajek i Rowerów”. Tworzenie wsi tematycznej dotyczy całej wsi i pobudza aktywność jej mieszkańców¹²⁹. O ile jednakże pierwsze tworzone w naszym kraju wioski tematyczne nie bazowały bezpośrednio na autentycznych dla polskiej wsi wartościach i jej dziedzictwie przyrodniczym i kulturowym, dlatego też wielu autorów (m.in. B. Lane, J. Majewski,

---

¹²⁸ Należy przypomnieć, że Sierakowo Sławieńskie za przeobrazenie się w bajkową wioskę Hobbitów zwyciężyło w 2004 r. w europejskim konkursie Europejska Nagroda Odnowy Wsi.

¹²⁹ W. Idziak: Wymyśleć wieś od nowa. Wioski tematyczne. Fundacja Wspomagania Wsi, Koszalin 2008, s. 36.

B. Perepeczko) podawało w wątpliwość, czy tego typu przedsięwzięcia zaliczyć można do turystyki wiejskiej¹³⁰, to w ostatnich latach ów autentyzm stanowił myśl przewodnią tworzenia sieciowych produktów turystycznych. Przykładem może być „Małopolska Wieś Pachnąca Ziołami” znajdująca się w ofercie 19 gospodarstw agroturystycznych¹³¹ czy „Małopolska wieś dla dzieci” będąca w ofercie 16 gospodarstw agroturystycznych¹³² jako produkt przygotowany z myślą o potrzebach małych gości.

Dobrym przykładem tematyizacji oferty turystyki wiejskiej są „Hity turystyki wiejskiej”. Projekt ten, realizowany od 2014 r., koordynowany jest przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi i ma przyczynić się do promocji wiejskich destynacji turystycznych, o specyficznym i niepowtarzalnym wiejskim charakterze, które, przy wykorzystaniu potencjału przyrodniczego i bogactwa kulturowego obszarów wiejskich, prezentują osobliwość polskiej wsi¹³³. W skład Hitów wchodzi 33 produkty, które zaprezentowano w przetłumaczonych na pięć języków folderach promocyjnych w podziale na pięć kategorii, których nadrzędną ideą są: aktywny wypoczynek, edukacja w gospodarstwie rolnym, dziedzictwo kulinarne, a także naturalne obszary wiejskich oraz ich tradycje i zwyczaje. Zaprezentowane w folderach produkty stanowią kompozycję usług, atrakcji i infrastruktury i zawierają usługi noclegowe, gastronomiczne oraz atrakcje o wiejskim charakterze. Działania promocyjne, poza folderami, wzmiankami w prasie i telewizji, realizowane są także przez stoiska z hasłem „Odpoczywaj na wsi!” sytuowane na największych targach, kiermaszach, festynach i piknikach turystycznych¹³⁴.

Innym przykładem przedsięwzięć, których celem jest zaproponowanie turystom produktu dotyczącego określonej tematyki, są prowadzone od początku 2013 r. działania Polskiej Federacji Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnne” dotyczące podziału na określone kategorie oferty turystycznej. Wśród nich wyróżnić można „Wypoczynek u rolnika”, stanowiący typową agroturystykę, „Urlop u ekoroelnika”, czyli kategorię, którą posługiwać się może gospodarstwo agroturystyczne prowadzące uprawy ekologiczne, a także „Wypoczynek na wsi”, czyli pobyt w pozostałych obiektach turystyki wiejskiej¹³⁵. Na stronie prowadzonej przez

¹³⁰ J. Majewski: Tożsamość turystyki wiejskiej – poziomy ogólnokrajowy, regionalny, lokalny. [w:] Turystyczne funkcje obszarów wiejskich. Red. naukowa I. Sikorska-Wolak. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009, s. 9–20.

¹³¹ www.sot.org.pl, dostęp 20.06.2018.

¹³² www.szlakimalopolski.mik.krakow.pl, dostęp 20.06.2018.

¹³³ J. Zawadka: Poziom znajomości i popularności wybranych produktów turystyki wiejskiej w Polsce wśród jej mieszkańców. „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2017, nr 473, s. 619.

¹³⁴ J. Zawadka: „Hity turystyki wiejskiej” w świadomości Polaków. „Roczniki Naukowe SERiA” 2016, t. XVIII, z. 3, s. 398.

¹³⁵ J. Zawadka: Categorisation of rural accommodation facilities and its popularity among Polish citizens. „Acta Scientiarum Polonorum – Oeconomia” 2017, nr 16(1), s. 107.

Federację (www.agroturystyka.pl) dostępne są ponadto specjalnie przygotowane oferty kierowane do: grzybiarzy, wędkarzy, amatorów jazdy konnej oraz rodzin z dziećmi.

Innym, coraz wyraźniej dostrzegalnym od początku drugiego dziesięciolecia XXI wieku trendem zarysowującym się po stronie podażowej jest powstawanie sieciowych produktów turystycznych. Istoty ich rozwoju upatruje się w ścisłej kooperacji podmiotów realizujących funkcje turystyczne na obszarach wiejskich i dążących do realizacji określonych celów, przy wykorzystaniu potencjału tkwiącego we współpracy i wzajemnej pomocy oraz w zjawisku synergii¹³⁶. Przykładem mogą być tu klastry turystyczne, które stwarzają dogodne warunki szczególnie dla małych podmiotów (do takich podmiotów zaliczamy gospodarstwa agroturystyczne), których potencjał rozwojowy jest ograniczony, liczne turystyczne produkty sieciowe realizowane w formie szlaków kulinarnych i innych, a także omówiona szczegółowo w dalszej części pracy Ogólnopolska Sieć Zagród Edukacyjnych.

Zaprezentowane powyżej inicjatywy pozwalają na stwierdzenie, iż ważną cechą omawianego etapu jest budowanie współpracy partnerskiej na rzecz rozwoju turystyki wiejskiej/agroturystyki i jej sieciowych powiązań. Jest to wręcz nieodzowny warunek kształtowania zintegrowanych produktów turystyki wiejskiej, tworzonych na podstawie rozproszonej struktury podmiotów, atrakcji, miejsc, obiektów, którym towarzyszy wspólna koncepcja funkcjonowania, wspólny mianownik, wyróżnik produktu – jedna silna marka.

Zasygnalizowane powyżej istotne etapy w rozwoju turystyki wiejskiej/agroturystyki w ostatnich latach niemożliwe byłyby do urzeczywistnienia bez wsparcia organizacyjnego, edukacyjnego, doradczego i finansowego ze strony lokalnych i ponadlokalnych instytucji i organizacji, takich jak: ośrodki doradztwa rolniczego, stowarzyszenia agroturystyczne zrzeszające wiejskich usługodawców, samorządy lokalne, lokalne organizacje turystyczne. Nie można nie uwzględnić też instytucji szczebla centralnego, takich jak Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi oraz Ministerstwo Sportu i Turystyki, wyznaczających turystyce wiejskiej/agroturystyce, w opracowywanych dokumentach rządowych o charakterze strategicznym, ważne miejsce i rolę w rozwoju obszarów wiejskich, a także w całokształcie rozwoju gospodarki turystycznej.

---

¹³⁶ J. Zawadka: Sieciowy produkt turystyczny i perspektywy jego rozwoju na przykładzie szlaku kulinarnego Mazowiecka Micha Szlachecka. Sieci współpracy w turystyce wiejskiej: stan obecny i nowe wyzwania. Red. naukowa J. Wojciechowska. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2017, s. 150.

2.3. FORMY TURYSTYKI WIEJSKIEJ

Michał Gazdecki¹³⁷ opracował nowe podejście do agroturystyki i zaproponował następujące formy turystyki wypoczynkowej oraz rekreacyjnej na wsi:

- turystykę przyrodniczą, opartą na naturalnych walorach przyrodniczych, uwzględniającą dbałość o zrównoważony rozwój regionu i elementy edukacyjne;
- turystykę ekologiczną, a więc podróżowanie przyjazne środowisku, które odbywa się zwykle na obszarach atrakcyjnych przyrodniczo i krajobrazowo, „konserwuje i ulepsza zwiedzany obszar”;
- turystykę wiejską, odbywającą się na terenach wiejskich (nie musi być związana z gospodarstwem rolnym), np. ruch pielgrzymkowy;
- agroturystykę, a więc aktywność człowieka, który zamierza poznać produkcję rolniczą i/lub wypoczywać w środowisku rolniczym;
- turystykę kulinarną, czyli odwiedzanie miejsc wytwarzania żywności, np. turystyka winiarska, mleczarska.

W literaturze przedmiotu można spotkać różne klasyfikacje gospodarstw agroturystycznych, w zależności od przyjętych kryteriów ich wyodrębnienia.

Według M. Jalinika¹³⁸, gospodarstwa agroturystyczne można podzielić według klasyfikacji ogólnej i profilowej. Pierwsza z nich dotyczy wszystkich gospodarstw agroturystycznych, a kryterium jest grupa odbiorców. Drugi podział dotyczy wyłącznie tych obiektów, które dysponują specjalistyczną bazą rekreacyjno-wypoczynkową.

W klasyfikacji ogólnej autor wyróżnił¹³⁹:

- typ U – są to gospodarstwa uniwersalne, przeznaczone dla wszystkich kategorii turystów, charakteryzujące się różnorodną ofertą turystyczno-rekreacyjną; na terenie tych obiektów powinny znajdować się zwierzęta hodowlane, a także powinny być uprawiane rośliny zbożowe i okopowe, powinny znajdować się tu łąki i pastwiska; w wyposażeniu gospodarstwa ważna jest wyznaczona przestrzeń do gier i zabaw, miejsce na ognisko i grill; budynek mieszkalny powinien posiadać sieć wodociągową i kanalizacyjną, a w ofercie powinno znaleźć się 3 do 5 pokoi dla 10 osób lub też samodzielne mieszkanie wczasowe albo domek do wynajęcia dla 5 do 10 osób; ten rodzaj gospodarstwa musi być wyposażony w sprzęt turystyczno-rekreacyjny (rowery, piłki, stół pingpongowy, gry stolikowe), narty, łyżwy, sanki itp.; gospodarstwa tego typu powinny mieć dostęp do wód powierzchniowych (lokalizacja w sąsiedztwie rzek, jezior, stawów czy

¹³⁷ M. Gazdecki: Turystyka przyrodnicza, ekoturystyka, turystyka wiejska, agroturystyka i turystyka kulinarna – definicje, koncepcje, przykłady, www.wielkopolskie.ksow.pl, dostęp 22.06.2018.

¹³⁸ M. Jalinik: Propozycje zmian w kategoryzacji gospodarstw agroturystycznych. „Wieś i Rolnictwo” 2009, nr 3, s. 112, 113.

¹³⁹ Tamże, s. 113–116.

zalewów), a także dostęp do obszarów leśnych; ważne jest oddzielenie części gospodarczej od wypoczynkowej;

- typ D – gospodarstwa dla rodzin z małymi dziećmi, czyli największej grupy turystów wybierającej rekreację na wsi; dla tego typu gospodarstw kluczowe powinno być stworzenie dzieciom i ich rodzinom jak najlepszych warunków i przyjaznej atmosfery; ważne jest to, by dzieciom zapewnić różne atrakcje; powinny mieć do dyspozycji atrakcyjnie wyposażony plac do gier i zabaw (piaskownica, huśtawki, zjeżdżalnie itp.), a także dysponować niewielkim boiskiem do gry w piłkę nożną czy koszykówkę; gospodarstwo w tej kategorii powinno oferować turystom sanki, narty, łyżwy itp.; ważna jest także organizacja atrakcyjnych imprez, które zainteresują dzieci starsze i pobudzą je do rywalizacji (np. turnieje, konkursy, rajdy rowerowe, zawody sportowe); gospodarstwa te powinny mieć pomieszczenia, w których można by spędzić czas wolny w przypadku niesprzyjającej pogody;
- typ N – gospodarstwa dla osób niepełnosprawnych; w tym przypadku bardzo ważna jest cierpliwość właścicieli gospodarstwa, ich gotowość do wysłuchania i niesienia pomocy. Zdecydowanie się na świadczenie tego rodzaju usług łączy się z koniecznością odpowiedniego przygotowania budynku i znajdujących się w nim pomieszczeń (niwelowanie barier architektonicznych, wyznaczenie powierzchni komunikacyjnych w sposób umożliwiający poruszanie się na wózku inwalidzkim, stosowanie sygnalizacji świetlnej i dźwiękowej dla osób niedowidzących i niedosłyszących); przygotowanie personelu i samych gospodarzy;
- typ S – gospodarstwa dla osób w podeszłym wieku (seniorów); budynki i infrastruktura turystyczna powinny być odpowiednio przygotowane do świadczenia takich usług; seniorzy są z reguły grupą mającą większe wymagania, ale są klientami, którzy korzystają z wypoczynku także poza sezonem urlopowym; ważne jest zapewnienie im takich rozrywek, jak: gry stolikowe (karty, warcaby, szachy), możliwości czytania prasy czy oglądania telewizji; seniorzy najczęściej oczekują ciszy i spokoju, a także spodziewają się większej troski ze strony gospodarzy; należy zabezpieczyć im pomoc medyczną, a także przygotować wygodne łóżka, fotele, krzesła, siedziska przed domem itp.
W klasyfikacji profilowej autor wyróżnił¹⁴⁰:
- kategorię sr – są to gospodarstwa z rozbudowaną bazą sportowo-rekreacyjną skierowaną głównie do osób młodych, a także wszystkich innych aktywnych ruchowo, chcących zachować lub poprawić sprawność fizyczną; powinny być wyposażone m.in. w boisko do piłki siatkowej, boisko do ringo, stół pingpongowy, sprzęt do gry w badmintona, huśtawki, sztangi, drążki i poręcze do ćwiczeń gimnastycznych; właściciele mogą także oferować klientom wypożyczenie rowerów, wędek, sanek, łyżew i innego sprzętu sportowego;

¹⁴⁰ M. Jalinik: Propozycje zmian..., op. cit., s. 116–118.

- kategoria sb – gospodarstwa tego rodzaju przypominają sanatoria, pensjonaty lub obiekty hotelarskie o wysokim standardzie; powinny zapewnić odwiedzającym bardzo dobre warunki socjalno-bytowe; ich oferta przeznaczona jest przede wszystkim dla osób starszych, domatorów, oczekujących spokoju, lubiących spacerować, wiejską kuchnię, zwiedzanie okolicy; ważne są odpowiednio przygotowana baza mieszkaniowa, noclegowa i gastronomiczna, a także różnego rodzaju udogodnienia; rozrywki organizowane w tego rodzaju gospodarstwach powinny przypominać formy wypoczynku typowe dla domów wczasowych (np. spotkania towarzyskie, wieczorki taneczne); usługi powinny być oferowane w atrakcyjnej lokalizacji (sąsiedztwo obszarów leśnych, wód powierzchniowych, łąk i pastwisk, a także sprzyjający mikroklimat);
- kategoria sp – specjalistyczne; w tej grupie gospodarstw agroturystycznych znajdują się te obiekty, które prowadzą jeden rodzaj działalności, np. szkółkę jeździecką, hipoterapię, dogoterapię, rękodzielnictwo, wikliniarstwo, hodowlę królików, minizoo itp.;

Kolejną klasyfikację opracował J. Zawadka¹⁴¹, który uwzględnił dwa kryteria podziału gospodarstw agroturystycznych, a mianowicie związek gospodarstwa agroturystycznego z działalnością rolniczą i specjalizację oraz zakres oferty świadczonych usług. Według kryterium związku gospodarstwa agroturystycznego z działalnością rolniczą autor wyodrębnił cztery typy wiejskich gospodarstw turystycznych, a mianowicie: tradycyjne gospodarstwo agroturystyczne, gospodarstwo agroturystyczne o przewadze funkcji turystycznej, gospodarstwo agroturystyczne z zanikiem działalności rolniczej oraz gospodarstwo turystyczne. Autor zaproponował również kilka typów gospodarstw agroturystycznych z uwzględnieniem kryterium specjalizacji i zakresu oferty świadczonych usług, a mianowicie, gospodarstwa dla rodzin z dziećmi, gospodarstwa dla osób w zaawansowanym wieku, gospodarstwa dla osób niepełnosprawnych, gospodarstwa z rozbudowaną infrastrukturą sportowo-rekreacyjną, agroturystyczne gospodarstwa edukacyjne, gospodarstwa ekoagroturystyczne i specjalistyczne gospodarstwa agroturystyczne.

Warto w tym miejscu przytoczyć także podział gospodarstw agroturystycznych zaproponowany przez S. Phillip, C. Huntera i K. Blackstock¹⁴². Autorzy ci zastosowali w swojej typologii trzy wytyczne: charakter gospodarstwa rolnego (funkcjonujące lub takie, które już zakończyło swoją działalność), charakter kontaktu turystów z działalnością rolniczą oraz stopień autentyczności doznań turystów wynikających z pobytu w gospodarstwie rolnym. Kryteria te posłużyły do wyszczególnienia pięciu typów gospodarstw agroturystycznych:

1. Gospodarstwa agroturystyczne nieprowadzące już działalności rolniczej – np. zakwaterowanie w dawnej posiadłości wiejskiej.

¹⁴¹ J. Zawadka: *Ekonomiczno-społeczne determinanty...*, op. cit., s. 161–166.

¹⁴² S. Phillip, C. Hunter, K. Blackstock: *A typology for defining agritourism*. "Tourism Management" 2010, nr 31, s. 756.

2. Gospodarstwa agroturystyczne prowadzące działalność rolniczą, gdzie kontakt między turystą i działalnością rolniczą określić można jako pasywny – np. zakwaterowanie w funkcjonującym gospodarstwie rolnym.
3. Gospodarstwa agroturystyczne prowadzące działalność rolniczą, gdzie kontakt między turystą i działalnością rolniczą określić można jako pośredni – np. produkty z gospodarstwa podawane w posiłkach serwowanych turystom.
4. Gospodarstwa agroturystyczne prowadzące działalność rolniczą, gdzie kontakt turysty z działalnością rolniczą określić można jako bezpośredni, polegający na obserwowaniu działalności rolniczej.
5. Gospodarstwa agroturystyczne prowadzące działalność rolniczą, gdzie kontakt turysty z działalnością rolniczą określić można jako bezpośredni i autentyczny – np. aktywny udział turystów w pracach gospodarskich¹⁴³.

Klasyfikację gospodarstw agroturystycznych z uwzględnieniem trzech kryteriów zaproponował ponadto M. Roman¹⁴⁴. Według kryterium związku działalności turystycznej z gospodarstwem rolnym autor wyróżnił gospodarstwa rolne, które zajmują się od dłuższego czasu działalnością agroturystyczną i gospodarstwa, które rozpoczynają działalność na rynku usług agroturystycznych. Drugie kryterium dotyczyło atrakcyjności i konkurencyjności oferty agroturystycznej i tutaj wyodrębnił tradycyjną ofertę agroturystyczną i nową ofertę agroturystyczną. Z kolei według trzeciego kryterium, czyli segmentacji rynku turystycznego, autor wymienił gospodarstwa dla: rodzin z dziećmi, osób indywidualnych, osób niepełnosprawnych, osób starszych (emeryci, renciści), grup zorganizowanych i turystów zagranicznych.

2.4. EDUKACJA KULTUROWA I EKOLOGICZNA W TURYSTYCE WIEJSKIEJ

Możliwości realizacji idei wielostronnego kształcenia szczególnie silnie ujawniają się w turystyce wiejskiej. Wymienione we wcześniejszych podrozdziałach niniejszego rozdziału cechy turystyki wiejskiej wyznaczają niejako obszar czy obszary jej oddziaływań edukacyjnych. Turysta korzystający z usług turystyki wiejskiej wchodzi w kontakt ze środowiskiem społecznym, przyrodniczym i kulturowym wsi. Elementy te składają się na krajobraz wiejski, który jest ściśle sprzężony z działalnością rolniczą, po części jest efektem zewnętrznym tej działalności. Rolnictwo bowiem, jako główny użytkownik terenów wiejskich, wywiera istotny wpływ na kształto-

---

¹⁴³ Por. A. Brelik: *Dobra publiczne na obszarach wiejskich jako czynnik rozwoju działalności agroturystycznej na Pomorzu Zachodnim*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015, s. 126, 127.

¹⁴⁴ M. Roman: *Ekonomiczno-społeczne uwarunkowania rozwoju agroturystyki w gminach wiejskich województwa podlaskiego*. Wydawnictwo Zespołu Szkół Centrum Kształcenia Rolniczego im. Jadwigi Dziubińskiej w Gołdkowie, Gołdkowo 2014, s. 153.

wanie krajobrazu wiejskiego. Ludność rolnicza jednakże pracując i przebywając na co dzień w środowisku wiejskim nie zawsze potrafi dostrzec i docenić jego piękno (walory). Inaczej patrzy nań turysta, mieszkaniec miasta, dla którego już sam pobyt na wsi może dostarczyć niezapomnianych wrażeń.

Turystyka wiejska stwarza szczególnie duże możliwości edukacji kulturowej. Według klasycznej w nauce polskiej definicji Stefana Czarnowskiego, kultura jest to „całokształt zobjektywizowanych elementów dorobku społecznego, wspólnych szeregowi grup i z racji swojej obiektywności ustalonych i zdolnych rozszerzać się przestrzennie”.¹⁴⁵ Podobną, chociaż bardziej usystematyzowaną definicję proponuje Jan Szczepański, określając kulturę jako „ogół wytworów działalności ludzkiej materialnych i niematerialnych, wartości i sposobów postępowania, uznawanych, zobjektywizowanych i przyjętych w danych zbiorowościach, przekazywanych innym zbiorowościom i następnym pokoleniom”¹⁴⁶. Tym samym wyodrębnia on trzy elementy kultury, tj. wytwory działalności ludzkiej, wzory zachowań i wartości. Jedną z istotnych cech kultury jest jej przekazywalność. Zasadniczym bowiem warunkiem zachowania własnej kultury i jej trwania jest przekaz dziedzictwa kulturowego. Mówiąc o przekazywalności kultury, mamy na myśli nie tylko przekaz jej dorobku z pokolenia na pokolenie, ale także – co jest szczególnie istotne z punktu widzenia turystyki – przekaz dziedzictwa kulturowego określonego regionu czy grup społecznych innym grupom społecznym (m.in. turystom) odwiedzającym dany region i wchodzącym w bezpośrednią styczność z jego kulturą. W tym miejscu należałoby odwołać się do socjologicznej interpretacji turystyki Krzysztofa Przeławskiego, który wyodrębnia pięć związków turystyki z kulturą: po pierwsze turystyka jest funkcją kultury, po drugie jest ona elementem kultury, po trzecie jest przekazem kultury, po czwarte jest spotkaniem kultur, po piąte jest czynnikiem przemian kulturowych.¹⁴⁷

Turystyka jest ściśle sprzężona z krajoznawstwem, stanowiącym treść jej programu poznawczo-wychowawczego. Szczególnie cennym walorem krajoznawczym wsi jest jej dziedzictwo kulturowe zawierające w sobie potencjał zasobów kulturowych regionów w postaci: architektury (stałe zabytki architektoniczne sakralne i świeckie oraz ruchome – przydrożne kapliczki i krzyże będące świadkami wielu wydarzeń historycznych), układów przestrzennych wsi, sposobów gospodarowania i wytwarzania, tradycji rękodzielniczych, strojów, regionalnych potraw. Ważnym elementem dziedzictwa kulturowego jest sfera niematerialna, dotycząca wiary, obyczajów, zwyczajów, postaw, norm, zachowań oraz systemu wartości. Dominującym dzisiaj typem krajobrazu w otaczającej nas przestrzeni społeczno-ekonomicznej jest

¹⁴⁵ S. Czarnowski: *Kultura. Dzieła*. Tom I. PWN, Warszawa 1956, s. 20.

¹⁴⁶ J. Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*. PWN, Warszawa 1970, s. 70.

¹⁴⁷ Por. I. Sikorska-Wolak: *Turystyka jako proces zetknięcia i przenikania kultur*. [w:] *Problemy rozwoju turystyki wiejskiej na Wileńszczyźnie*. Red. naukowa Z.J. Przychodzeń. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2001, s. 7–13.

krajobraz kulturowy, zawierający zarówno zespoły prehistoryczne, historyczne, jak i współczesne¹⁴⁸.

Mieszkańcy wsi jeszcze do niedawna często nie doceniali dobra, które posiadają, nie traktowali dziedzictwa kulturowego, a także przejawów współczesnej kultury wiejskiej jako zasobu, który może być wykorzystany. W sposób odmienny kulturę wiejską postrzegają mieszkańcy miast, szczególnie dużych aglomeracji miejskich, mający na co dzień kontakt z kulturą masową oraz coraz częstszymi przejawami kultury globalnej. Reakcją i pewnym antidotum na przejawy globalizmu jest zauważalny od początku lat 90. ubiegłego wieku renesans lokalności, tj. odwoływanie się do lokalnych zasobów, doświadczeń, tradycji, kultury. Dotyczy to zarówno mieszkańców wsi, jak i mieszkańców miast, zmęczonych coraz szybszym tempem życia miejskiego i „bombardowanych często przejawami pseudokultury masowej”. Ci drudzy coraz częściej odczuwają potrzebę kontaktu z naturą i regionalną kulturą, której korzenie tkwią w kulturze wiejskiej. Chęć poznania „prawdziwej wsi”, będącej wytworem odmiennej niż miejska kultura, otwarcia na to, co „inne” (może to być nawet zwykła codzienność życia wiejskiego), to coraz częstsze motywy wyboru oferty turystyki wiejskiej. Turystyka wiejska pozwala więc na zaspokojenie jednej z ważnych potrzeb człowieka, tj. potrzeby poznania. Jest to szczególnie istotne w odniesieniu do osób, które dotychczas nie miały bezpośredniej styczności ze środowiskiem wiejskim, a wyobrażenia o nim kształtowały na podstawie opinii innych bądź przekazów radiowych, telewizyjnych czy internetowych. Dopiero pobyt na wsi i bezpośrednie poznanie jej specyfiki życia i pracy pozwalają zweryfikować często niewłaściwe wyobrażenia o niej. I tutaj wkraczamy w kolejne cele turystyki jako systemu dydaktycznego, tj. oddziaływanie na sferę postaw i wartości. Poznanie w turystyce, w tym turystyce wiejskiej, jest bowiem wstępnym etapem, prowadzącym do zrozumienia tego, co środowisko wiejskie i ukształtowana w nim kultura wniosły do ogólnego skarbca kultury narodowej. Turystyka stwarza też możliwości porównania kultury właściwej miejscu zamieszkania turystów z kulturą wiejską, z jednej strony ukazuje ich odmienności, z drugiej uczy tolerancji i tworzy podstawę dialogu między nimi. I tak przykładowo jedną z cech kultury wsi podlaskiej jest gościnność mieszkańców, doświadczający tej gościnności turyści mogą wzbogacić swoje zachowania o tę właśnie wartość obyczajową, zgodnie ze staropolską zasadą „gość w dom, Bóg w dom”.

Wyjazdy wypoczynkowe na wieś wymuszają niejako kształtowanie się określonych postaw wobec ludności miejscowości recepcyjnej, nacechowanych życzliwością, wyrozumiałością, tolerancją, otwartością, gotowością do rezygnacji z usług o charakterze luksusowym czy snobistycznych często upodobań – i tutaj ujawniają się wychowawcze funkcje turystyki wiejskiej. Prowadzi to w konsekwencji do wytworzenia się bliższych więzi turystów i mieszkańców wsi, a w szczególności gospodarzy przyjmujących turystów, i swoistej integracji. Często kontakty te przeradzają

¹⁴⁸ I. Kotowicz-Borowy: Antropologiczne dylematy turystyki kulturowej. [w:] Turystyka w rozwoju lokalnym. Red. naukowa I. Sikorska-Wolak. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004, s. 46.

się w wieloletnią znajomość i przyjaźń. Doświadczyła tego m.in. jedna z autorek niniejszej monografii, spędzając kilkanaście kolejnych, najpiękniejszych lat swojego życia – wakacje, a potem już urlop w jednej z nadbużańskich wsi, korzystając przez cały czas z zakwaterowania u tych samych gospodarzy. Już po kilku latach pobytu na letnisku (wówczas jeszcze nie mówiło się o agroturystyce), przestała być traktowana jako „obca”, do dzisiaj traktowana jest w tej wsi jako osoba bliska.

Turystyka wiejska stwarza też możliwości edukacji ekologicznej. Jest bowiem nierozłącznie związana ze środowiskiem przyrodniczym i zależy od jego stanu – pięknego krajobrazu z bogatą florą i fauną, czystego powietrza, ciszy z naturalnym odgłosami¹⁴⁹. Z jednej strony korzysta w sposób szczególnie ze środowiska przyrodniczego, z drugiej – przyczynia się do upowszechniania zasad jego ochrony. Większość polskich wsi to obszary o wysokiej randze walorów przyrodniczych. Szczególnie cenne przyrodniczo obszary objęte zostały ochroną prawną. Należy nadmienić, iż to prekursorzy turystyki należeli do inicjatorów tworzenia pierwszych parków narodowych, rezerwatów i stref chronionego krajobrazu, co świadczy o niekwestionowanym znaczeniu zasobów przyrodniczych dla rozwoju turystyki. Turystyka wiejska umożliwia bezpośredni i bliski kontakt z przyrodą. Szczególnie gospodarstwa położone na obszarach chronionych lub w sąsiedztwie rezerwatów przyrody są dobrą bazą wypadową do obserwacji rzadkich, często występujących tylko na danym obszarze gatunków roślin i zwierząt. Zlokalizowane na terenie parków narodowych i parków krajobrazowych ośrodki edukacji ekologicznej czy wyznaczone na nich ścieżki dydaktyczne stanowić mogą doskonałe miejsca do odwiedzania przez przebywających na wsi turystów. Szczególnie jest to istotne w edukacji ekologicznej dzieci i młodzieży, które będą miały okazję poznać często unikatowe w skali kraju ekosystemy czy pojedyncze okazy roślin i zwierząt, a także działania podejmowane w kierunku ich zachowania i ochrony. Szerzeniu idei ochrony przyrody, przekazywaniu wiedzy o przyrodzie ojczystej służą w systemie szkolnym lekcje o tematyce ekologicznej, ale największą siłę oddziaływania mają bezpośrednie poznanie oraz prezentowane wzorce zachowań w autentycznym środowisku przyrodniczym i kultury turystyki. Kształtowaniu świadomości ekologicznej służyć może także pobyt w gospodarstwie ekoturystycznym czy obserwacja „dobrych praktyk” stosowanych w gospodarstwach ekologicznych, a także zajęcia w coraz liczniejszych na polskiej wsi zagrodach edukacyjnych.

Uwrażliwienie na piękno przyrody to kolejny cel edukacji przyrodniczej. Nawet najlepsze zdjęcie, obraz czy film telewizyjny nie są w stanie oddać jej piękna – słońca zachodzącego nad taflą jeziora czy kryjącego się za szczytami gór, widoku ukwieconej łąki, zapachu sosnowego lasu, widoku spłoszonej zwierzyny leśnej, smaku zbieranych przez siebie jagód i grzybów czy zrywanych w ogrodzie gospodarzy owoców.

¹⁴⁹ B. Perepeczko: Przyroda jako rdzeń wiejskiego produktu turystycznego. [w:] Marka wiejskiego produktu turystycznego. Red. naukowa P. Palich. Wydawnictwo Akademii Morskiej w Gdyni, Gdynia 2009, s. 24.

Są to niezapomniane często wrażenia wyniesione z pobytu na wsi. Znaczenie bezpośredniego poznania w edukacji ekologicznej najlepiej oddaje tytuł ogólnopolskiego projektu realizowanego przez Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze „Przyroda uczy najpiękniej”. Projekt ten realizowany był w 2008 r. – Roku Przyrody w PTTK.

Analizując edukacyjne funkcje turystyki należy uwzględnić jej oddziaływanie nie tylko na turystów, ale także na ludność terenów recepcyjnych. Rozwój turystyki przyczynia się do zainteresowania własnym dziedzictwem kulturowym. Ludność miejscowa zaczyna się interesować własną, niedocenianą niejednokrotnie dotychczas historią i kulturą. Sprzyja to rozwojowi kultury regionalnej i pielęgnowaniu folkloru, języka, rozwojowi sztuki ludowej, rękodzieła artystycznego, tworzeniu skansenów, regionalnych muzeów itp.

Czasami dopiero przyjeżdżający na wieś turyści są w stanie uzmysłwić mieszkańcom piękno płynące z niepowtarzalności ich kultury. To, co dla mieszkańców wsi wydaje się naturalne i nie przedstawia większej wartości, dla turystów może być istotną atrakcją. Tym czymś mogą być przykładowo tradycyjne budownictwo wiejskie, prace wykonywane w gospodarstwie rolnym i ich rytm, zwyczaje i obrzędy, kuchnia regionalna itp.

Zainteresowanie turystów historią miejscowości, w której wypoczywają i jej okolic wyzwała potrzebę dokładniejszego jej poznania przez wiejskich kwaterodawców. O niekwestionowanym znaczeniu tego typu wiedzy świadczy to, iż rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej od 2000 r. wprowadzono do szkół podstawowych i gimnazjów, jako obowiązkową, międzyprzedmiotową ścieżkę edukacyjną „Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie”. Tym samym urzeczywistniony został apel Stanisława Staszica do młodzieży, wysunięty przed dwustu laty, „by nikt nie ubiegł jej w poznaniu własnej ziemi”. Należy mieć nadzieję, iż młodzież wiejska kończąca szkoły będzie lepiej przygotowana z zakresu wiedzy o swojej miejscowości i swoim regionie, a w przyszłości będzie służyła tą wiedzą przyjeżdżającym na wieś turystom.

Mówiąc o edukacyjnych funkcjach turystyki wiejskiej w odniesieniu do ludności terenów odwiedzanych, a w szczególności wiejskich kwaterodawców, należy uwzględnić też zdobywanie przez nich nowej wiedzy i umiejętności z zakresu: podstaw prawnych prowadzonej działalności turystycznej, wymogów sanitarnych oraz bezpieczeństwa i higieny pracy, przygotowania pokoi i miejsc noclegowych, świadczenia usług żywieniowych, usług rekreacyjnych, pozyskiwania środków finansowych, kalkulacji itp.; a więc wiedzy i umiejętności niezbędnych do prowadzenia działalności turystycznej/agroturystycznej i bezpośredniej obsługi turystów.

Przyjmowanie pod własny dach turystów wiąże się ze wzrostem tolerancji wobec odmiennych postaw, zachowań, poglądów oraz wyznawanych przez turystów wartości.

---

3. ZAGRODY EDUKACYJNE I ICH MIEJSCE W EDUKACJI POZASZKOLNEJ

Jesteśmy szkołą, która nie jest szkołą, jaką każdy zna. Budynkiem szkolnym jest wolna natura, klasą szkolną jest pole, łąka, las, obora. Naszymi nauczycielami są rośliny, zwierzęta i ludzie żyjący w zagrodzie wiejskiej.

Schule auf dem Bauernhof, 2002

3.1. EDUKACYJNE FUNKCJE GOSPODARSTW ROLNYCH

Urzeczywistnianej od lat 90. ubiegłego wieku koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju wsi i rolnictwa towarzyszy refleksja naukowa, oświatlająca różnorakie jego aspekty i uwarunkowania. O ile problematyka wielofunkcyjności obszarów wiejskich podnoszona była w wielu badaniach i znalazła odzwierciedlenie w licznych publikacjach naukowych, o tyle zainteresowania badawcze zagadnieniem wielofunkcyjności rolnictwa i gospodarstw rolnych pojawiły się stosunkowo niedawno, wraz z rosnącym znaczeniem pozaprodukcyjnych funkcji rolnictwa dla gospodarki, społeczeństwa, kultury i środowiska naturalnego. Wielofunkcyjność rolnictwa J. Wilkin zdefiniował jako „zjawisko polegające na tym, że poza podstawową funkcją rolnictwa, jaką jest wytwarzanie produktów (surowców) żywnościowych i innych surowców organicznych służących produkcji przemysłowej, wytwarza ono dobra i usługi, a także realizuje inne funkcje mające znaczenie dla bliższego i dalszego otoczenia gospodarstwa rolnego”¹⁵⁰. W dyskusjach nad wielofunkcyjnością rolnictwa dominuje obecnie problem dóbr publicznych, zwłaszcza o charakterze środowiskowym, dostarczanych przez rolnictwo. Jest to jednakże tylko część zjawiska wielofunkcyjności. Podejmując problematykę wielofunkcyjności współczesnego rolnictwa należy zauważyć, że również tradycyjne rolnictwo, jakie dominowało przez wieki w Polsce i innych krajach, odznaczało się wielofunkcyjnością. Owa wielofunkcyjność miała jednakże inny charakter i wymiar. O ile tradycyjnie rozumiana wielofunkcyjność nakierowana była na wewnątrz gospodarstwa, zaspakajanie potrzeb gospodarstwa domowego, rodziny chłopskiej i gospodarstwa produkcyjnego (ściśle ze sobą powiązanych i stanowiących jednolitą całość), to współczesna wielofunkcyjność nakierowana jest na zewnątrz gospodarstwa i służy zaspokojeniu wielu ważnych potrzeb

---

¹⁵⁰ J. Wilkin (red.): Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne. Wydawnictwo IRWiR PAN, Warszawa 2010, s. 12.

społecznych: środowiskowych, kulturowych, gospodarczych. Jednymi z ważnych potrzeb społecznych, które mogą być zaspokajane przez rolnictwo i gospodarstwa rolne, są potrzeby edukacyjne. Zakorzenienie działalności rolniczej w specyficznym środowisku przyrodniczym, społecznym i kulturowym sprawia, iż gospodarstwa rolne mogą pełnić ważne funkcje edukacyjne. W dyskusjach nad wielofunkcyjnością rolnictwa i gospodarstw rolnych ta sfera oddziaływań gospodarstw jest jednak w Polsce rzadko uwzględniana i mało jeszcze rozpoznana, a zaczęła pojawiać się wraz z rozwojem turystycznej funkcji wsi i gospodarstw rolnych oraz dokonującym się procesem specjalizacji gospodarstw agroturystycznych.

Jedną z częściej wybieranych przez kwaterodawców dróg specjalizacji było tworzenie oferty edukacyjnej pobytu dzieci i młodzieży na wsi¹⁵¹. Badania prowadzone w 2007 r. z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety wśród nauczycieli losowo wybranych poznańskich przedszkoli (20) i szkół podstawowych (26) wykazały, iż oferty edukacyjne gospodarstw agroturystycznych cieszą się dużą popularnością, w ciągu roku skorzystało z nich co najmniej jeden raz 17 (85%) przedszkoli oraz połowa badanych nauczycieli szkół podstawowych.

Ważnym wydarzeniem poświęconym w całości problematyce edukacji w turystyce wiejskiej/agroturystyce było XII Sympozjum Agroturystyczne nt. „Turystyka wiejska a edukacja – różne poziomy, różne wymiary” zorganizowane w 2007 r. przez Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie¹⁵².

Usługi edukacyjne stają się coraz bardziej istotną funkcją obszarów wiejskich i rolnictwa. Zaplecze do ich realizacji stanowią nie tylko gospodarstwa rolne czy agroturystyczne, ale także całe środowisko przyrodniczo-kulturowe i społeczne wsi. Inicjatywy te bardziej profesjonalny wymiar i większe znaczenie zyskały po 2010 r., kiedy to została utworzona Ogólnopolska Sieć Zagród Edukacyjnych.

Usługi edukacyjne bazujące na potencjale gospodarstwa rolnego, a więc unikatowej infrastrukturze technicznej, produkcji i zajęciach gospodarskich, umiejętnościach i doświadczeniu rolników czy miejscowej tradycji i kulturze, można uznać za relatywnie nowy kierunek działalności uzupełniający podstawowe źródła dochodu mieszkańców wsi w Polsce. Stwarzają one możliwości zatrudnienia na obszarach wiejskich, budowania pozytywnych relacji między mieszkańcami terenów zurbanizowanych i nieurbanizowanych, a także wzbogacania wiedzy dotyczącej zagadnień rolnictwa, produkcji żywności, kultury i tradycji środowiska wiejskiego¹⁵³.

---

¹⁵¹ S. Graja, A. Spychała: *Gospodarstwa agroturystyczne...*, op. cit., s. 173.

¹⁵² I. Sikorska-Wolak, J. Zawadka: *Edukacja w zagrodzie wiejskiej*. [w:] *Turystyka wiejska. T. I, Zagadnienia ekonomiczne i marketingowe*. Red. naukowa A. Jęczmyk, J. Uglis, M. Maćkowiak. Wydawnictwo Wieś Jutra, Poznań 2016, s. 19.

¹⁵³ E. Kmita-Dziasek: *Potrzeby i trendy edukacyjne w zakresie innowacji na obszarach wiejskich*. [w:] *Innowacyjność w turystyce wiejskiej a nowe możliwości zatrudnienia na obszarach wiejskich*. Red. naukowa W. Kamińska. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, Warszawa 2015, s. 291.

3.2. DOŚWIADCZENIA EUROPEJSKIE W ROZWOJU GOSPODARSTW EDUKACYJNYCH

Początki działalności edukacyjnej dotyczącej środowiska wiejskiego realizowanej przez gospodarstwa rolnicze sięgają początków XX wieku. Pierwsze tego typu przedsięwzięcia powstały w USA i w krajach skandynawskich. U podstaw tej idei znalazły się potrzeba stworzenia dla mieszkańców miast miejsc kontaktu z naturą i edukacji w zakresie środowiska wiejskiego oraz terapeutyczny charakter kontaktu dziecko-zwierzę.

Najliczniejszą grupą korzystających z zajęć w gospodarstwach edukacyjnych są dzieci w wieku przedszkolnym i uczniowie szkół podstawowych, w dalszej kolejności młodzież gimnazjalna i uczniowie szkół ponadgimnazjalnych. Programy edukacyjne są dostosowane do grup wiekowych. Programy skierowane do najmłodszych służą odkrywaniu wsi oraz poznawaniu roślin i zwierząt i realizowane są w formie zabawy. Oferty kierowane do młodzieży gimnazjalnej umożliwiają poznawanie rolnictwa, technik przetwórstwa i smaków, organizacji pracy rolnika, a adresowane do młodzieży szkół ponadgimnazjalnych służą poznawaniu technologii produkcji rolnej konwencjonalnej i ekologicznej oraz zagadnień rynku¹⁵⁴.

W wielu krajach europejskich w dbałość o rozwój edukacji w zagrodzie wiejskiej zaangażowanych jest wiele podmiotów, m.in. rolnicy – właściciele zagród edukacyjnych, nauczyciele, pracownicy organizacji doradczych oraz ministerstw. Organizowane są różnego rodzaju szkolenia i kursy dla rolników i nauczycieli prowadzących zajęcia dydaktyczne dla dzieci i młodzieży szkolnej w zagrodach edukacyjnych oraz coroczne spotkania wszystkich zainteresowanych podmiotów, a także tworzone są sieci współpracy. Szczególny nacisk położony jest na kursy przygotowujące rolników do aktywności edukacyjnej. W niektórych krajach właściciele zagród muszą zdobyć odpowiedni certyfikat upoważniający do prowadzenia działalności edukacyjnej. Tak jest na przykład w Austrii, gdzie każdy usługodawca chcący przyjmować w swoim gospodarstwie dzieci musi ukończyć kurs przygotowania pedagogicznego oraz uzyskać odpowiedni certyfikat¹⁵⁵.

Prekursorami w dziedzinie rolnictwa edukacyjnego w Europie były kraje skandynawskie: Norwegia, Dania i Szwecja. Na początku XX wieku wprowadziły one w życie idee amerykańskiego ruchu zapoczątkowane przez Klub 4H (*Head, Health, Heart, Hand* – Głowa, Zdrowie, Serce, Ręka)¹⁵⁶, którego celem był harmonijny rozwój

¹⁵⁴ I. Sikorska-Wolak, J. Zawadka: Edukacja w zagrodzie wiejskiej... op. cit., s. 20.

¹⁵⁵ B.M. Czarnecka: Przygotowanie rolników do prowadzenia edukacji dzieci w ramach działalności agroturystycznej. [w:] Turystyka wiejska a edukacja – różne poziomy, różne wymiary. Red. naukowa J. Sikora, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań 2007, s. 149–150.

¹⁵⁶ Zgodnie z założeniami, praca w klubach 4H ma pomagać młodym ludziom doskonalić: Głowę – żeby uczyli się myśleć, podejmować decyzje, rozumieli dlaczego rzeczy dzieją się tak, a nie inaczej

jednostki poprzez wdrażanie koncepcji „uczenia się przez działanie”. Przyczyniło się to do rozpoczęcia działalności tzw. *city farms* (gospodarstw miejskich), czyli gospodarstw zlokalizowanych na obszarach miejskich lub podmiejskich, których celem było zapoznanie dzieci, młodzieży i dorosłych mieszkających w miastach ze zwierzętami hodowlanymi oraz uprawami rolniczymi¹⁵⁷. Obecnie tego typu przedsięwzięcia podejmowane są na terenie znacznej liczby krajów Unii Europejskiej i w większości są realizowane przez regionalne bądź krajowe sieci lub konsorcja. Jedną z pierwszych międzynarodowych organizacji tego typu było założono z 1985 r. Międzynarodowe Stowarzyszenie Gospodarstw Animacji Edukacyjnej¹⁵⁸ (GIFAE – Groupement International des Fermes d’Animation Éducative) zrzeszające gospodarstwa z Francji, Belgii, Hiszpanii, Portugalii, Szwajcarii i Quebecu. Misją GIFAE była aktywizacja dzieci i młodzieży w zakresie ochrony środowiska, dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego oraz edukacja przyrodnicza realizowana w trakcie zajęć terenowych¹⁵⁹. W 2010 r. organizacja zakończyła swoją działalność, ale jej misję kontynuuje funkcjonująca od 1990 r. Europejska Federacja Farm Miejskich (EFCF – European Federation of City Farms – rys. 4)¹⁶⁰, której współzałożycielem było właśnie GIFAE.

RYSUNEK 4. Logo Europejskiej Federacji Farm Miejskich (EFCF)

Źródło: www.cityfarms.org, dostęp 12.06.2018.

Podstawowym założeniem EFCF jest praca z jego członkami (dzieci, młodzież i dorośli) w ramach gospodarstw rolnych zlokalizowanych w miastach oraz na ich obrzeżach na rzecz edukacji i aktywnej budowy przyszłości, w której społecz-

---

i zdobywali wciąż nową i cenną wiedzę. Serce – żeby przejawiali troskę o dobro innych, przejmowali na siebie odpowiedzialność obywateli kraju, byli w stanie określić, jakie wartości i postawy będą kultywować w życiu i uczyli się współpracować z innymi. Ręce – żeby zdobywali nowe umiejętności i ulepszali te, które już posiadają, odczuwali dumę z wykonanej pracy i szanowali wysiłek innych. Zdrowie – żeby żyli zdrowo, troszcząc się o dobre samopoczucie własne i innych, korzystając konstruktywnie z wolnego czasu, www.wikipedia.pl, dostęp 27.06.2018.

¹⁵⁷ www.leader.org.rs, dostęp 27.06.2018.

¹⁵⁸ Prezentowane w książce tłumaczenia obcojęzycznych nazw własnych dokonane zostały przez jej autorów.

¹⁵⁹ www.prairie.be, dostęp 27.06.2018.

¹⁶⁰ L. Chojnacka-Ożga, W. Ożga: *Gospodarstwa dydaktyczne jako jedna z form działalności agroturystycznej na przykładzie włoskiej prowincji Mantui*. [w:] *Turystyka w rozwoju obszarów wiejskiej*. Red. naukowa I. Sikorska-Wolak. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2007, s. 186.

ność żyje w zgodzie z naturą przy poszanowaniu powietrza, wody i gleby, a także wykorzystywaniu zasobów odnawialnych i minimalizowaniu marnotrawstwa¹⁶¹. Warto tu nadmienić, że działalność EFCF ma wymiar globalny. Na rzecz realizacji wspomnianej misji w federacji zrzeszonych jest bowiem wiele podmiotów, w tym także spoza Europy. Pełnymi członkami Federacji są¹⁶²:

- Federatie van Kinder-, Jeugd- en Gezinsboerderijen, Belgia,
  - Fédération Belge Francophone des Fermes d' Animation, Belgia,
  - Vereniging Samenwerkende Kinderboerderijen Nederland (vSKBN), Holandia,
  - Bund der Jugendfarmen und Aktivspielplätze e.V., Niemcy,
  - 4H-gård Norge, Norwegia,
  - Riksförbundet Sveriges 4H¹⁶³, Szwecja,
  - The Federation of City Farms and Community Gardens, Wielka Brytania.
- W postaci członków towarzyszących z EFCF współpracują ponadto:
- Collingwood Children's Farm, Australia,
  - Quinta Pedagógica dos Olivais, Portugalia,
  - Marion Polk Food Share & 4H Youth Development YOUTH FARM, USA,
  - a.s.d. Passo Trotto Galoppo, Włochy,
  - Associazione Amici dei Boschi Onlus, Włochy.

EFCF skupia ponad 2000 gospodarstw rolnych w Europie i poza nią, które razem docierają do milionów ludzi w różnym wieku i różnych środowiskach.

Interesującym i wartym wspomnienia przedsięwzięciem z zakresu edukacji w gospodarstwach rolnych był projekt FARMLAND. Projekt ten, wdrażany w ramach Programu Leonardo da Vinci – Transfer Innowacji, będącego jednym z pięciu składowych programu UE „Uczenie się przez całe życie”, trwał od listopada 2013 r. do października 2015 r. i był prowadzony przez konsorcjum sześciu partnerów z pięciu krajów UE (Włochy, Belgia, Hiszpania, Rumunia i Polska)¹⁶⁴. Jego nazwa jest akronimem od „Farm Activities for Rural Model Learning and Nature Didactics”. Projekt ten służy wsparciu przekwalifikowania europejskich rolników w kierunku rolnictwa wielofunkcyjnego i zrównoważonego oraz rozwojowi nowych możliwości zatrudnienia w rolnictwie i sektorze żywnościowym poszerzonych o funkcje edukacyjne i społeczne. Projekt służył wspieraniu i rozszerzaniu możliwości zatrudnienia w rolnictwie i na obszarach wiejskich. Głównym jego założeniem było popularyzowanie idei gospodarstw rolnych poszerzonych o funkcje edukacyjne i społeczne. Celem projektu było rozwijanie potencjału edukacyjnego tkwiącego w gospodarstwach

¹⁶¹ P. Wolters: Working together for a sustainable future. The European Federation of City Farms (EFCF), 2017.

¹⁶² www.cityfarms.org, dostęp 12.06.2018.

¹⁶³ Kluby 4H wywodzą się ze Stanów Zjednoczonych Ameryki, gdzie funkcjonowały od początku XX w. Doświadczenie amerykańskie wykorzystała Profesor J. Mikułowski-Pomorski inicjując w Polsce działalność klubów tego typu w okresie międzywojennym.

¹⁶⁴ www.e-farmland.eu, dostęp 12.06.2018.

rolnych poprzez przygotowanie i dostarczenie ich właścicielom innowacyjnych materiałów szkoleniowych dostępnych przez Internet¹⁶⁵. Merytoryczną podstawą do opracowania tych materiałów były doświadczenia praktyczne oraz studia przypadku zaczerpnięte z włoskiej sieci zagród edukacyjnych (Scuola in Fattoria) zarządzanej przez stowarzyszenie badawczo-szkoleniowe Agricoltura e Vita¹⁶⁶. Należy tu także podkreślić, że liderem projektu było Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie. Doświadczenia pozyskane w trakcie realizacji projektu, a także materiały pozyskane w trakcie jego trwania wzbogaciły narzędzia dydaktyczne stosowane przez CDR w doskonaleniu zawodowym rolników świadczących usługi edukacyjne w swoich gospodarstwach oraz specjalistów ODR wspierających tę działalność w regionach.

Aktualnym przykładem inicjatywy wspierającej rozwój edukacyjnych funkcji ekologicznych gospodarstw rolnych jest realizowany od września 2016 r. (w ramach programu Erasmus+) europejski projekt „Gospodarstwo ekologiczne miejscem edukacji” (Learning Place BioFarm)¹⁶⁷. Jego celem jest opracowanie interaktywnego portalu internetowego oraz europejskiego kursu szkoleniowego (w postaci e-learningu) zawierającego narzędzia i materiały edukacyjne dotyczące zagadnień edukacji w gospodarstwach ekologicznych. Inicjatywa kierowana jest do rolników, nauczycieli i innych edukatorów rolnictwa ekologicznego, którzy chcą oferować projekty edukacyjne w gospodarstwach bądź korzystać z nich. Kurs ma zapewnić ponadto wiedzę i umiejętności niezbędne do prowadzenia zajęć dla uczniów niepełnosprawnych i dzieci pochodzących z rodzin uchodźców. Całość szkolenia składa się z sześciu modułów. Są nimi:

- Moduł 1 – Wprowadzenie do nauczania na terenie gospodarstwa ekologicznego.
- Moduł 2 – Przygotowanie do wizyty w gospodarstwie.
- Moduł 3 – Realizacja wizyty w gospodarstwie.
- Moduł 4 – Integracja dzieci uchodźców i młodzieży z różnymi niepełnosprawnościami.
- Moduł 5 – Upowszechnianie wizyt w gospodarstwach.
- Moduł 6 – Finansowanie i modele biznesowe.

Materiały szkoleniowe przygotowane zostały w siedmiu wersjach językowych i uwzględniają specyfikę krajów i rolnictwa poszczególnych partnerów projektu (rys. 5).

Projekt, którego zakończenie nastąpiło we wrześniu 2018 r., był realizowany przez osiem organizacji partnerskich z siedmiu krajów Europy: Austrii, Czech, Danii, Niemiec, Norwegii, Polski i Wielkiej Brytanii. W Polsce była to Fundacja im. Stanisława Karłowskiego.

---

¹⁶⁵ www.blog.lifescienceopenspace.pl, dostęp 12.06.2018.

¹⁶⁶ www.ciachieti.it, dostęp 12.06.2018.

¹⁶⁷ Informacje na temat projektu „Gospodarstwo ekologiczne miejscem edukacji” pozyskane zostały z www.learningonbiofarm.eu, www.juchowo.org oraz www.equalita.de, dostęp 27.06.2018.

RYSUNEK 5. Logo projektu Gospodarstwo ekologiczne miejscem edukacji (Learning Place Bio-Farm)

Źródło: www.learningonbiofarm.eu, dostęp 12.06.2018.

Należy tu także podkreślić, że poprzez zagrody edukacyjne możliwa jest także implementacja założeń, rozpowszechnionej szczególnie w krajach skandynawskich, idei edukacji „poza drzwiami szkolnymi” – tzw. outdoor education, która rozwinęła się w Danii około 1985 r. i szybko przeniosła się na grunt norweski oraz szwedzki¹⁶⁸. Wśród licznych celów realizowanych za pośrednictwem outdoor education uczniowie przebywający w zagrodzie edukacyjnej zdobywać mogą doświadczenia płynące z natury, nabywać wiedzę na jej temat, uczyć się jej poszanowania czy wykształcić poczucie odpowiedzialności za środowisko naturalne¹⁶⁹.

Inną inicjatywą, zyskującą w ostatnim czasie dużą popularność w wielu krajach, w którą doskonale wpisuje się działalność gospodarstw edukacyjnych, jest Green Care, będąca ugruntowaną międzynarodową koncepcją wykorzystującą zwierzęta, rośliny i przyrodę w zakresie działań promujących zdrowie i zdrowy tryb życia¹⁷⁰. Green Care jest jedną z wielu nazw używanych do określenia tej koncepcji. Inne pojęcia stosowane np. w krajach skandynawskich to „into the farmyard”, „green work” czy „green arena”. Na pozostałych obszarach Europy funkcjonują ponadto „rolnictwo opiekuńcze” – (care farming), „rolnictwo społeczne” (social farming) czy „rolnictwo dla zdrowia” (farming for health). Najczęściej stosowane jest jednak określenie Green Care¹⁷¹, które można zdefiniować jako wykorzystanie gospodarstw rolnych – zwierząt, roślin, ogrodu, lasu i krajobrazu – jako podstawy do promowania ludzkiego zdrowia psychicznego i fizycznego, jak również jakości życia, dla różnych grup odbiorców¹⁷².

¹⁶⁸ P. Gran, F. Mírtenson, B. Lindbald, P. Nilsson, A. Ekkman: Ute píl dagis. Alnarp. Oslo 2005, s. 46.

¹⁶⁹ A. Mańkowska: Przemiany programu nauczania obowiązkowego w Norwegii. „Przegląd Pedagogiczny” 2009, s. 83.

¹⁷⁰ A.M. Steigena, R. Kogstada, J.K. Hummelvollb: Green Care services in the Nordic countries: an integrative literature review. “European Journal of Social Work” 2016, vol. 19, no. 5, s. 693.

¹⁷¹ B. Berget, B.O. Braastad: Kunnskapsstatus og forskningsbehov for Inn på tunet. Knowledge status and research needs for ‘Into the Farmyard’. Ås: Institutt for husdyr-og akvakulturvitenskap, Universitetet for miljø-og biovitenskap, 2008.

¹⁷² J. Hassink, M. Van Dijk: Farming for health across Europe. Comparison between countries, and recommendations for a research and policy agenda [w:] Farming for health: Green-care farming across Europe and the United States of America. Red. naukowa J. Hassink, M. Van Dijk. Springer, Dordrecht 2006, s. 347–357.

Przedsięwzięcia związane z edukacją w gospodarstwie rolnym, takie jak „scuola in fattoria” i “fattorie didattiche” we Włoszech, “fermes pédagogiques” we Francji, “open farms” and “city farms” w Wielkiej Brytanii i Irlandii, “granjas escuelas” w Hiszpanii czy “school boerderij” w krajach Beneluksu, rozwijane są od wielu lat i mają swój ugruntowany wkład w rozwój idei wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich Europy¹⁷³. W dalszej części rozdziału będą zaprezentowane doświadczenia wybranych krajów europejskich w tym zakresie.

3.2.1. Gospodarstwa dydaktyczne we Francji

Krajem wiodącym w Europie pod względem liczby gospodarstw dydaktycznych jest Francja, gdzie funkcjonuje obecnie około 1400 tego typu obiektów. Większość z nich swoją działalność realizuje w ramach ogólnokrajowej sieci „Bienvenue a la Ferme” (rys. 6).

RYSUNEK 6. Logo organizacji Bienvenue a la Ferme

Źródło: www.bienvenue-a-la-ferme.com, dostęp 12.06.2018.

Definicja gospodarstwa dydaktycznego zaproponowana przez Bergerie Nationale Française¹⁷⁴ brzmi następująco: jest to każda struktura, która poprzez obecność zwierząt hodowlanych i/lub upraw roślin zajmuje się edukacją, głównie dzieci i młodzieży, w ramach zajęć szkolnych i pozaszkolnych. We Francji do chwili obecnej powstały różne typy podmiotów, które wykorzystując potencjał własnego gospodarstwa rolniczego są w stanie zaproponować zajęcia edukacyjne dotyczące środowiska wiejskiego. Do najważniejszych należą: *city farm*, skanseny (ekomuzea rolnictwa), gospodarstwa agroturystyczne, gospodarstwa dydaktyczne, a także ośrodki edukacji środowiskowej i ośrodki parkowe¹⁷⁵. Ciekawą i raczej niespotykaną gdzie indziej inicjatywą jest farma miejska (*city farm*). Jej cechy wyróżniające:

¹⁷³ www.cdr.gov.pl, dostęp 12.06.2018.

¹⁷⁴ Organ techniczny ds. edukacji szkolnej w zakresie środowiska wiejskiego działający pod patronatem francuskiego ministerstwa edukacji.

¹⁷⁵ L. Chojnacka-Ożga, W. Ożga: *Gospodarstwa dydaktyczne...*, op. cit. s. 187, 188.

- położona jest w strefie miejskiej,
- zarządzana poprzez spółkę, instytucję publiczną lub prywatną fundację dofinansowaną przez państwo,
- edukacja prowadzona jest przez dobrze wykwalifikowany personel (nauczyciele, wolontariusze i praktykanci),
- w ofercie dydaktycznej znajdują się zagadnienia związane z uprawami roślin i hodowlą zwierząt (zarówno obecnymi, jak i z przeszłości), poszerzone o kwestie środowiska naturalnego (biologia i fizjologia uprawianych lub hodowanych gatunków).

Skansen oferuje opracowany przez naukowców określony przekaz dydaktyczny (aspekt historyczny, architektoniczny i etnograficzny), przedstawia w formie muzealnej warunki życia i pracy rolników w dawnych czasach, tworzony jest w wyniku rekonstrukcji budynków mieszkalnych i gospodarczych, z zachowanym układem przestrzennym starej wiejskiej chaty, gromadzi stare narzędzia rolnicze, zawiera warsztaty rękodzielnicze do wyrobu prostych przedmiotów, w realizacji których może uczestniczyć turysta, oraz posiada punkty sprzedaży przedmiotów związanych ze wsią.

Kolejnym podmiotem edukacyjnym są gospodarstwa agroturystyczne. Są to gospodarstwa wiejskie, które oferują usługi noclegowe i żywieniowe oraz sprzedaż artykułów rolnych wytworzonych w gospodarstwie, popularyzują lokalną historię, tradycje i kuchnie, a czasami oferują także usługi edukacyjne dla dzieci.

Z kolei gospodarstwo dydaktyczne cechują:

- lokalizacja w środowisku wiejskim i posiadanie upraw lub zwierząt w celach produkcyjnych,
- prezentacja technik uprawy roślin lub hodowli zwierząt na wsi,
- przekaz informacji na temat tradycji i historii rolnictwa,
- prezentacja używanych niegdyś i obecnie narzędzi rolniczych, możliwość wykonania drobnych prac, np. ręczny zbiór zboża, wyrób masła, pieczenie chleba,
- przekaz informacji na temat środowiska przyrodniczego i ekosystemów oraz prawidłowego odżywiania się,
- zróżnicowana oferta edukacyjna w zależności od wieku słuchaczy,
- możliwość nabycia produktów żywnościowych wytwarzanych w gospodarstwie, a także skorzystania z noclegu i wyżywienia.

Kolejnym podmiotem jest ośrodek edukacji środowiskowej. Prowadzi się w nim edukację w zakresie środowiska naturalnego danego obszaru (funkcjonowanie ekosystemu, flora, fauna) oraz w zakresie ochrony środowiska (segregowanie odpadów, alternatywne źródła energii). Istnieje możliwość wzbogacenia programu edukacyjnego o zagadnienia dotyczące rolnictwa (np. założenie małego pola uprawnego, hodowla zwierząt, rekonstrukcja dawnych chałup wiejskich, informacje o wiejskich tradycjach).

Ośrodek parkowy służy edukacji w zakresie środowiska, w odniesieniu do chronionego obszaru, na terenie którego działa, a także w zakresie funkcjonowania

ekosystemów i sposobów ochrony przyrody wewnątrz parku. Istnieje możliwość przekazania informacji na temat ograniczeń co do upraw narzuconych rolnikom przez władze parku. Edukacja odbywa się poprzez ścieżki dydaktyczne, tablice informacyjne oraz przekaz wiadomości przez pracowników parku w formie oprowadzania, zabaw i warsztatów.

W październiku 2002 r. francuski resort do spraw rolnictwa we współpracy z Bergerie Nationale Francaise opracowało cechy charakteryzujące gospodarstwo dydaktyczne. Zgodnie z ustalonymi wytycznymi, gospodarstwo dydaktyczne to takie, które:

- oferuje pobyt polegający na obcowaniu z otwartą przestrzenią i ekosystemem wsi,
- w przypadku braku działalności towarowej zachowuje wizerunek gospodarstwa rolnego,
- zajęcia dydaktyczne powiązane są z działalnością produkcyjną gospodarstwa,
- przewodnikiem po gospodarstwie jest rolnik posiadający kwalifikacje do pracy z różnymi odbiorcami: dziećmi, nauczycielami, rodzinami, osobami niepełnosprawnymi,
- oferuje nie tylko zwiedzanie, ale także wykonywanie prostych prac związanych z prowadzoną działalnością i aktualną porą roku (np. zbiór owoców, pieczenie chleba, dojenie krowy),
- posiada zaplecze dydaktyczne (salę dydaktyczną wykorzystywaną przy powitaniu gości, w przypadku niepogody i jako miejsce warsztatów), żywieniowe, sanitarne, parking i drogi dojazdowe,
- przestrzega przepisów bezpieczeństwa i higieny pracy oraz posiada ubezpieczenie od odpowiedzialności cywilnej¹⁷⁶.

Działalność dydaktyczna podejmowana w gospodarstwach agroturystycznych umożliwia lepsze wykorzystanie zasobów materialnych i ludzkich, ponieważ może być również prowadzona poza sezonem turystycznym.

Wyróżniamy następujące cele działalności gospodarstw dydaktycznych:

- wskazanie na relacje między miastem a wsią oraz na zależność miasta od wsi,
- rozbudzenie ciekawości poznania świata wsi i pracy rolnika,
- poznanie i zachowanie wartości kulturowej i przyrodniczej własnego obszaru,
- umiejętność rozpoznawania gatunków roślin i zwierząt,
- nauka szacunku dla środowiska i rytmu natury,
- popularyzacja wiedzy o zdrowym odżywianiu, produktach żywnościowych i ich pochodzeniu,
- wychowanie do świadomej konsumpcji poprzez zrozumienie związków między produkcją, konsumpcją i ochroną środowiska¹⁷⁷.

---

¹⁷⁶ Bergerie Nationale Francaise, 2002.

¹⁷⁷ L. Chojnacka-Ożga, W. Ożga: *Gospodarstwa dydaktyczne...*, op. cit., s. 190.

Zajęcia w gospodarstwie dydaktycznym łączą informacje z zakresu nauk przyrodniczych, społecznych, ekonomicznych, polityki i kultury. Rolnik pełni rolę łącznika między środowiskiem wiejskim a szkołą, jest osobą przekazującą informacje dotyczące zarówno historii i tradycji, jak i współczesnych osiągnięć technicznych wykorzystywanych w jego pracy.

3.2.2. Gospodarstwa dydaktyczne we Włoszech

Pierwsze przedsięwzięcia edukacyjne realizowane w ramach gospodarstw rolnych pojawiły się we Włoszech już w 1967 r. Ich inicjatorem była grupa Alimos, której członkowie (agronomie i agrotechnicy) propagowali i podejmowali działania o charakterze non profit w zakresie promowania procesów innowacyjnych w sektorze owoców i warzyw, wspierania ochrony środowiska i rozpowszechniania odpowiedniej kultury żywnościowej. W 1997 r. drupa Alimos i kilku przedsiębiorców rolnych w prowincji Forlì-Cesana utworzyli sieć farm dydaktycznych Rete delle Fattorie Didattiche Romagnole. W następnym roku w regionie Emilia-Romagna uruchomiono projekt Fattorie Aperte e Fattorie Didattiche „Otwarte Farmy i Gospodarstwa Edukacyjne”. Inicjatywa ta w 2011 r. zrzeszała ponad 300 akredytowanych gospodarstw, które obowiązywały ujednolicone wytyczne względem jakości (Carta della qualità)¹⁷⁸, a zatrudniony personel zobligowany był do uczestnictwa w specjalistycznych kursach szkoleniowych. Podobne zasady w późniejszym czasie wprowadzono także w innych regionach Włoch. Przykładami mogą być region Piemont ze stowarzyszeniem Consorzio Agriturismo Piemonte czy prowincja Mantua i Consorzio Agriturismo Mantovano. Obecnie funkcjonują we Włoszech 1402 farmy edukacyjne (w 2010 r. ich liczba wynosiła nawet 1936). Większość z nich zlokalizowana jest w kilku regionach: Piemont (248), Wenecja Euganejska (235), Lombardia (200)¹⁷⁹.

Jednym z najlepiej zorganizowanych przedsięwzięć tego typu jest sieć gospodarstw dydaktycznych utworzona na terenie Lombardii. Jej model posłużył do stworzenia podobnych sieci gospodarstw dydaktycznych w całym Włoszech. Sieć gospodarstw dydaktycznych w Mantui (jednej z prowincji Lombardii) została utworzona w 1997 r. z inicjatywy Konsorcjum Agroturystycznego Mantui pod patronatem Regionu Lombardia i prowincji Mantui. Celem jej istnienia jest upowszechnianie informacji przyrodniczo-kulturowych dotyczących wsi oraz wiedzy na temat pracy rolników. Sieć posiada własne logo, które gwarantować powinno jakość świadczonych usług dydaktycznych w gospodarstwie. W 2006 r. do sieci należały 22 gospodarstwa agroturystyczne, przygotowane do przyjmowania grup szkolnych w różnym wieku, dzieci z opiekunami, niepełnosprawnych oraz rodzin z dziećmi. Obecnie jest ich około 200. Każde z gospodarstw prowadzi działalność rolniczą w zakresie produkcji roślinnej i/lub zwierzęcej odnotowaną w regionalnym rejestrze działalności

¹⁷⁸ R. Rossetto, M. Sambin: Fattorie didattiche in Veneto. Veneto Agricoltura, Legnaro 2013, s. 15.

¹⁷⁹ www.fattoriedidattiche.biz, dostęp 12.06.2018.

gospodarczej i każde posiada zezwolenie na prowadzenie działalności edukacyjnej. Wszystkie programy i zajęcia dydaktyczne zaproponowane przez gospodarstwa agroturystyczne podzielono na trzy grupy tematyczne, którymi są środowisko naturalne, kultura i smaki wsi.

Działalność gospodarstw regulują akty normatywne prawa włoskiego, akty normatywne Lombardii oraz Karta zobowiązań sieci gospodarstw dydaktycznych w prowincji Mantui. Głównym celem opracowania Karty jakości regionu Lombardia oraz Karty zobowiązań w prowincji Mantui było zagwarantowanie szkołom profesjonalizmu świadczonych usług oraz jak najlepszych standardów bezpieczeństwa. Spełnienie wymogów stawianych w tych aktach jest warunkiem używania logo „Fattorie Didattiche Lombardia” (rys. 7).

RYSUNEK 7. Logo organizacji Fattorie Didattiche Lombardia

Źródło: www.cascinaclarabella.it, dostęp 12.06.2018.

Działalność dydaktyczna w gospodarstwie musi być ściśle powiązana z rolnictwem. Oferta dydaktyczna proponowana przez gospodarstwa jest bogata i zróżnicowana, dotyczy podstawowych zagadnień z zakresu produkcji roślinnej i zwierzęcej, życia codziennego na wsi, ekologii, proponowane są też aktywne warsztaty, podczas których dzieci uczą się piec chleb, wyrabiać ciasto na pizzę czy robić ser. Każde gospodarstwo agroturystyczne posiada własną ofertę dydaktyczną uzależnioną od specyfiki i dostępnych zasobów. Wszystkie kierują się wytycznymi programu nauczania włoskiego ministerstwa oświaty i założeniami opracowanymi dla gospodarstw dydaktycznych. Dla wszystkich gospodarstw opracowano strategię marketingową. Wzięto pod uwagę misję gospodarstwa dydaktycznego, rynek docelowy i różnicowanie oferty. Prowadzenie działalności dydaktycznej w gospodarstwie może wynikać z przesłanek ekonomicznych, jak i pozaekonomicznych. Wybór rynku docelowego następuje na podstawie kryterium geograficznego, demograficznego i zgłaszanych potrzeb. Takim rynkiem dla gospodarstw z Mantui są dzieci w wieku 3–10 lat. Oferta dydaktyczna jest różnicowana ze względu na tematykę, jakość i wydajność usług, komunikowanie interpersonalne i troskę o wizerunek zarówno gospodarstwa, jak i całej sieci konsorcjum. O jakości usług decydują również kompetencje jego

pracowników. Standaryzacja cen, obowiązująca w gospodarstwach dydaktycznych zrzeszonych w konsorcjum, pozwala uniknąć współzawodnictwa cenowego wewnątrz sieci, a promocją gospodarstwa zajmuje się zrzeszające je konsorcjum „Verdi Terre d`acqua”. Co roku do przedszkoli i szkół podstawowych w prowincji Mantua wysyłane są broszury informacyjne z opisem zajęć realizowanych w gospodarstwie, ich standardu i bezpieczeństwa¹⁸⁰. Nauczycielom oferuje się jeden bezpłatny pobyt w każdym gospodarstwie należącym do sieci. Za pośrednictwem mediów kreowany jest pozytywny wizerunek gospodarstw dydaktycznych oraz organizowane są warsztaty dla szkół. Na łamach lokalnych gazet i czasopism kierowanych do nauczycieli zamieszczane są reklamy gospodarstw opatrzone logo konsorcjum. Informacje o gospodarstwach i ich ofertach zamieszczane są na stronie internetowej sieci. Sprzedaż usług gospodarstwa odbywa się w sposób bezpośredni. Działalność dydaktyczna gospodarstwa jest wspierana przez lokalne instytucje i urzędy publiczne. Szkoły otrzymują dofinansowanie na wizytę w gospodarstwie (55 euro na dziecko) i /lub na częściowe pokrycie kosztów transportu¹⁸¹.

3.2.3. Edukacja w gospodarstwach agroturystycznych w Szwajcarii

Organizacją koordynującą działanie edukacyjnych gospodarstw rolnych w Szwajcarii jest Schule auf dem Bauernhof (SchuB) – Szkoła w zagrodzie wiejskiej/gospodarstwie (rys. 8), zrzeszająca 420 podmiotów tego typu. Zajęcia polegają na wizytach grup uczniów w gospodarstwach rolnych i są elementem programu nauczania. Rolnicy realizujący lekcje są do tego przygotowywani na specjalnych kursach, co ma się przyczynić do wysokiej wartości merytorycznej zajęć tego typu oraz ich atrakcyjności i oryginalności. Ich celem jest zapoznanie dzieci i młodzieży z problematyką wsi i rolnictwa, bioróżnorodności, a także kształtowanie postaw i zachowań proekologicznych¹⁸². W ciągu roku w zajęciach edukacyjnych uczestniczy około 45 tys. osób¹⁸³.

RYSUNEK 8. Logo organizacji Schule auf dem Bauernhof

Źródło: www.schub.ch, dostęp 12.06.2018.

¹⁸⁰ Przykład katalogu: Il Progetto Fattorie Didattiche della Provincia di Bergamo, www.provincia.bergamo.it, dostęp 12.06.2018.

¹⁸¹ L. Chojnacka-Ożga, W. Ożga: Gospodarstwa dydaktyczne..., op. cit. s. 191–195.

¹⁸² www.schub.ch, dostęp 12.06.2018.

¹⁸³ Jahresbericht 2016. Nationales Forum Schule auf dem Bauernhof SchuB.

SchuB powstało z inicjatywy kilku aktywnych rolników około 1985 r.¹⁸⁴ Odbywało się to różnych kantonach jednocześnie. Co ciekawe, SchuB do dziś zorganizowana jest kantonalnie. Regionalnie grupy robocze koordynują ofertę, wspierają rodziny rolników i informują szkoły o ofertach w ramach SchuB. Bardzo często inicjatywy tego typu realizowane są w gospodarstwach agroturystycznych. Celem przybliżenia ich specyfiki poniżej scharakteryzowano działalność agroturystyczną w regionie Ticino, która obejmuje: bazę noclegową, bazę żywieniową oraz ofertę turystyczną przeznaczoną dla odwiedzających (np. zajęcia na świeżym powietrzu, gospodarstwa dydaktyczne, sprzedaż bezpośrednią, wizyty w gospodarstwie). W wielu gospodarstwach agroturystycznych regionu Ticino organizuje się turystykę winiarską (enoturystykę)¹⁸⁵. Oferty gospodarstw agroturystycznych regionu Ticino dotyczą także zagadnień związanych z etnografią. Duże znaczenie w rozwoju agroturystyki mają dziedzictwo kulturowe, folklor i tradycja regionu Ticino. W części gospodarstw agroturystycznych znajdują się wiejskie muzea lub muzea rzemiosła. Organizowane są także festiwale dotyczące tradycji wiejskiej. W części obiektów oferuje się turystom również usługi z zakresu terapii, m.in. apiterapię, ziołolecznictwo. W obiektach tych można zamówić specjalne diety dla turystów. Są także obiekty specjalizujące się w usługach SPA, np. „farmy piękności” i minisanatoria. Aby zachęcić turystów do wypoczynku, organizuje się wycieczki z przewodnikiem po terenie, odwiedza parki i ogrody. Turysta może również przejść przez labirynt wykonany z kukurydzy lub soi. Ponadto w tego typu obiektach organizowane są „disco-farmy”. Trzeba zauważyć, że oferta dydaktyczna w gospodarstwach agroturystycznych obejmuje także obserwację procesu produkcyjnego w obiektach rolnych i bezpośredni udział w działalności produkcyjnej, a poza tym korzystanie ze ścieżek edukacyjnych agrozoo/agrosafari, dotyczących bezpośredniego kontaktu ze zwierzętami¹⁸⁶.

W Szwajcarii działalność agroturystyczną w 2013 r. prowadziło około 8000 właścicieli gospodarstw, przy czym 230 obiektów miało status obiektów zarejestrowanych w stowarzyszeniach. W regionie Ticino odnotowano 770 gospodarstw agroturystycznych, w tym 10% zarejestrowanych. Mocna strona regionu Ticino to działalność zagród edukacyjnych, która koordynowana jest przez Schule auf dem Bauernhof (SchuB). W ofercie 77 gospodarstw agroturystycznych zrzeszonych w stowarzyszeniu usługodawców w Ticino znalazły się następujące usługi: sprzedaż produktów bezpośrednio z gospodarstwa (83,1%), gastronomia (63,6%), noclegi (48,1%), możliwość zwiedzania gospodarstwa podczas wizyty (48,1%), zajęcia dydaktyczne (20,8%) i jazda konna (10,4%)¹⁸⁷.

¹⁸⁴ Od 1995 r. inicjatywę pod względem organizacyjnym i merytorycznym wspiera Nationale Forum SchuB (Narodowe Forum SchuB).

¹⁸⁵ M. Roman: Innowacyjność turystyki wiejskiej na przykładzie kantonu Ticino w Szwajcarii. „Roczniki Naukowe SERiA” 2016, t. 18, z. 1, s. 235.

¹⁸⁶ M. Roman: Innowacyjność turystyki..., op. cit., s. 239.

¹⁸⁷ Tamże, s. 228-236.

Promocją działalności agroturystycznej w kantonie Ticino zajmuje się Unione Contadini Ticinesi – Centrum Kompetencji Agroturystyki w Tessynie – Stowarzyszenie Rolników Tessyńskich w Sant Antonino. Stowarzyszenie cyklicznie wydaje katalog „Agroturystyka – mój dom twoim domem”, który zawiera najważniejsze informacje na temat oferty gospodarstw agroturystycznych regionu Ticino. Stowarzyszenie prowadzi również serwis informacyjny dla turystów, jak również porady telefoniczne dla właścicieli gospodarstw. Składka członkowska dla usługodawców wynosi 100 CHF/rok. Stowarzyszenie na swojej stronie internetowej www.agriturismo.ch umieszcza wszystkie informacje o zarejestrowanych gospodarstwach agroturystycznych wraz z ich ofertą. Ponadto na tym portalu znajdują się informacje dodatkowe o gospodarstwach biorących udział w programie „Szkola w gospodarstwie rolnym”, o obiektach posiadających znak marki „Made in Ticino”, o gospodarstwach ekologicznych BIO oraz o tych, które oferują sprzedaż bezpośrednią swoich produktów.

Stowarzyszenie uczestniczy cyklicznie w najważniejszych targach turystycznych, promując gospodarstwa agroturystyczne regionu Ticino. W ramach swoich usług stowarzyszenie oferuje także usługi doradcze, a wśród nich porady telefoniczne (bezpłatne dla zarejestrowanych użytkowników), konsultacje w gospodarstwie (za opłatą), kontrolę i analizę dostępnej infrastruktury, informacje na temat podstaw prawnych i różnych przepisów, ogólne wskazówki dotyczące rozpoczęcia działalności agroturystycznej, wyjaśnienia w sprawie złożenia wniosków do właściwych instytucji, prezentację różnych możliwości promocji, pomoc w przygotowaniu dokumentów do organów, które wydają pozwolenia na budowę oraz do ewentualnego finansowania. Stowarzyszenie prowadzi również usługi związane ze sporządzaniem wytycznych dotyczących minimalnych wymagań prawnych prowadzenia usług agroturystycznych, obliczaniem rentowności przedsięwzięć inwestycyjnych, przygotowaniem biznesplanów, oszacowaniem optymalnego czasu pracy związanego z działalnością agroturystyczną, pomocą w uzyskaniu dotacji, tłumaczeniem tekstów promocyjnych w trzech językach narodowych i w języku angielskim, a ponadto organizowaniem dni informacyjnych i organizacją szkoleń specjalistycznych¹⁸⁸.

3.2.4. Gospodarstwa edukacyjne w Austrii

Schule am Bauernhof (Szkola w gospodarstwie) jest realizowaną od 1998 r.¹⁸⁹ inicjatywą austriackiego Federalnego Ministerstwa Rolnictwa, Leśnictwa, Środowiska i Gospodarki Wodnej (Bundesministeriums für Land- und Forstwirtschaft, Umwelt und Wasserwirtschaft)¹⁹⁰ we współpracy z Federalnym Ministerstwem Edukacji,

¹⁸⁸ M. Roman: Innowacyjność turystyki..., op. cit., s. 239.

¹⁸⁹ LTS 218 Neu und Umnutzung landwirtschaftlicher Gebäude + Schule am Bauernhof. Tagungsband des ÖKL Kolloquiums 1999, www.oekl.at, dostęp 12.06.2018.

¹⁹⁰ Od 2018 r. kompetencje tego resortu przeniesione zostały do nowo utworzonego Federalnego Ministerstwa Zrównoważonego Rozwoju i Turystyki (Bundesministerium für Nachhaltigkeit und Tourismus).

Nauki i Kultury (Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft und Kultur) oraz Forum Edukacji Ekologicznej (Forum Umweltbildung). Jest to projekt finansowany przez rząd federalny, kraje związkowe i Unię Europejską w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich, aplikowany i wdrażany przez Wiejski Instytut Szkoleniowy w Tyrolu (Ländlichen Fortbildungsinstitutes Tirol) w ramach programu Rolnictwo i Szkoły (Landwirtschaft und Schule)¹⁹¹.

Schule am Bauernhof to gospodarstwa rolne, w których realizowane są programy umożliwiające dzieciom i młodzieży poznanie specyfiki rolnictwa i produkcji żywności i wzmacniające ich postawę jako przyszłych, świadomych ekologicznie konsumentów. Edukacja w zagrodzie wiejskiej zapewnia lepsze zrozumienie kontekstów ekologicznych i ekonomicznych, różnych form rolnictwa oraz pochodzenia i produkcji żywności. Istotę przedsięwzięcia najlepiej oddaje jego motto¹⁹²: „Jesteśmy szkołą, która nie jest szkołą, jaką znacie. Budynek szkoły to przestrzeń zewnętrzna, klasa to pole, łąka, las i stajnia. Naszymi instruktorami są rośliny, zwierzęta i ludzie żyjący w gospodarstwie”.

Gospodarstwa realizują pobyty kilkugodzinne lub całodniowe (stanowią one zdecydowaną większość), a nawet tygodniowe. W trakcie wizyt jednodniowych uczestnicy poznają podstawowe informacje na temat rolnictwa. Mają oni możliwość kontaktu ze zwierzętami gospodarskimi, mogą zobaczyć uprawy, maszyny, a także uczestniczyć w różnych zajęciach gospodarskich, np. dojenie krów, zbieranie plonów, przetwarzanie produktów. Celem wizyt tego typu jest wzbudzenie zainteresowania dzieci i młodzieży problematyką wsi i rolnictwa. Tygodniowe pobyty na farmie, w trakcie których uczestnicy mają zapewnione z zakwaterowanie i wyżywienie, umożliwiają dokładne poznanie i zagłębienie się w problematykę produkcji rolnej przez umożliwienie młodym ludziom uczestnictwa w obowiązkach i codziennym życiu gospodarstwa, nawiązanie relacji ze zwierzętami, a także obserwowanie procesu uprawy roślin i chowu zwierząt.

Wysoką jakość programów edukacyjnych gwarantują certyfikaty nadawane poszczególnym farmom. Rolnicy posiadający odpowiednie przygotowanie¹⁹³ podczas zajęć warsztatowych umożliwiają dzieciom i nastolatkom własnoręczne wytwarzanie masła, jogurtu, sera, chleba itp. W przystępny do zrozumienia sposób prezentują

---

¹⁹¹ B. Keiler: LFI-Poolprojekte. Österreich Programm. Ländliches Fortbildungsinstitut, Wien 2009.

¹⁹² www.schuleambauernhof.at, dostęp 22.06.2018.

¹⁹³ Poza kwalifikacjami określonymi w przepisach pozyskanie dodatkowych kompetencji umożliwia bogata literatura w tym zakresie, np.: Ländliches Fortbildungsinstitut: Handbuch für Schule am Bauernhof/Erlebnis Alm, Ministerium für ein lebenswertes Österreich, Wien 2015; M. Derbuch-Samek, H. Bauer: Lehrbehelf Land und Forstwirtschaft in Österreich. Hrsg. Ländliches Fortbildungsinstitut, Graz 2007; G. Pichler, R. Kaplenig: Lebendiges Lernen auf dem Bauernhof. Leitfaden. Bundesministerium für Land und Forstwirtschaft. Umwelt und Wasserwirtschaft, Wien 2006; Ländliches Fortbildungsinstitut: Medienkatalog Schule am Bauernhof. Unterrichtsmaterialien rund um den Bauernhof, die Landwirtschaft. Ökologie und Ernährung, Graz 2005; Erlebnis Alm. Leitfaden/Methodenheft, Wien 2007.

im także drogę, jaką pokonują produkty spożywcze począwszy od gospodarstwa aż do półek w supermarkecie. Wachlarz tematyczny jest bardzo szeroki – zajęcia mogą dotyczyć m.in. zwierząt, produkcji owoców, miodu aż po przetwarzanie wełny owczej.

Schule am Bauernhof uzupełnione zostało w 2002 r. projektem Erlebnis Alm (rys. 9). Jest to inicjatywa o podobnym charakterze, ale miejscem jej realizacji są alpejskie obszary kraju. Jej celem jest przybliżenie natury, przedstawienie relacje między rolnictwem a środowiskiem oraz podniesienie świadomości na temat wartości lokalnej żywności. Oferta skierowana do młodych, jak i starszych odbiorców koncentruje się w szczególności wokół alpejskich pastwisk – najwyższego piętra lokalnego rolnictwa. W ramach tej kooperacji funkcjonuje 446 gospodarstw edukacyjnych.

RYSUNEK 9. Logo organizacji Schule auf dem Bauernhof i Erlebnis Alm

Źródło: www.schuleambauernhof.at, dostęp 14.06.2018.

Nazwa projektu Erlebnis Alm oznacza przeżycie, doświadczenie na górskim pastwisku, hali. Nazwę tę można postrzegać także jako skrótowiec¹⁹⁴:

- E Wreszcie natura! (Endlich Natur!)
- R Postrzegaj prawidłowo! (Richtig wahrnehmen!)
- L Przyjemna nauka! (Lustvolles Lernen!)
- E Doświadczaj wędrując! (Erlebnisse erwandern!)
- B Obrazy, które pozostają! (Bilder, die bleiben!)
- N Zrozum naturę! (Natur begreifen!)
- I Wzbudź zainteresowania! (Interesse wecken!)
- S Zabawa i emocje! (Spaß und Spannung!)
- A Przeżyj przygodę! (Abenteuer erleben!)
- L Pomieszkajmy razem! (Lebendiges Miteinander!)
- M Odkrywaj wszystkimi zmysłami! (Mit allen Sinnen entdecken!)

Erlebnis Alm to nie tylko oferta dla uczniów, ale także dla tych, którzy są zainteresowani zrównoważonym rolnictwem, pochodzeniem jedzenia i osobliwościami pastwisk alpejskich.

¹⁹⁴ www.schuleambauernhof.at, dostęp 12.06.2018.

3.3. GENEZA I FUNKCJONOWANIE OGÓLNOPOLSKIEJ SIECI ZAGRÓD EDUKACYJNYCH

3.3.1. Początki zagród edukacyjnych w Polsce

Możliwości edukacyjne gospodarstw rolnych w Polsce jako pierwsze dostrzegły gospodarstwa ekologiczne. Przykład stanowić może inicjatywa pewnego Szwajcara, Petera Startenwertha, który w 1989 r. przyjechał do Polski i kupił pięciohektarowe gospodarstwo we wsi Grzybów w gminie Słubice. Sposobem na życie stała się dla niego sprzedaż własnoręcznie wytwarzanych serów żółtych metodą, której nauczył się w Alpach, a także chleba razowego. Kilka lat później dołączyła do Petera Ewa Smuk (obecnie jego żona), która pracując w Ośrodku Edukacji Ekologicznej EKO-OKO w Warszawie, organizowała wyjazdy edukacyjne grup szkolnych do gospodarstwa w Grzybowie. W 1995 r. utworzono Stowarzyszenie Ekologiczno-Kulturalne ZIARNO, które stało się kontynuatorem założonego w 1987 r. Kółka Rolnicze-Ekologiczne ZIARNO. W ramach przedsięwzięcia rozwijana była działalność społeczna i edukacyjna, do której włączało się coraz więcej lokalnych rolników i innych mieszkańców, np. organizując zajęcia dla dzieci czy wydarzenia lokalne. W 2002 r. Stowarzyszenie Ekologiczno-Kulturalne ZIARNO zainicjowało sieć wiejskich ośrodków edukacji opartych na gospodarstwach ekologicznych. Obecnie corocznie z programów edukacyjnych ZIARNA korzysta prawie 3000 osób¹⁹⁵.

Poza inicjatywami typu ZIARNO, przykładem i inspiracją dla polskich rolników w zakresie działalności edukacyjnej realizowanej we własnych gospodarstwach były bogate doświadczenia innych krajów o ukształtowanych już systemach edukacji w gospodarstwach rolnych. Ogólnopolskie badania ankietowe prowadzone w 2010 r. przez Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie we współpracy z wojewódzkimi ośrodkami doradztwa rolniczego pozwoliły oszacować, iż w Polsce około 200 gospodarstw rolnych, w tym 47 gospodarstw z certyfikatem rolnictwa ekologicznego, prowadziło już lub posiadało odpowiedni potencjał dla rozwoju działalności edukacyjnej¹⁹⁶.

Duże możliwości edukacji z wykorzystaniem zasobów przyrodniczych i kulturowych polskiej wsi i gospodarstw rolnych, a także doświadczenia innych stanowiły inspirację dla Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi (MRiRW) oraz CDR w Brwinowie Oddział w Krakowie do utworzenia w całym kraju sieci gospodarstw edukacyjnych¹⁹⁷. Należy nadmienić, iż ważną przesłanką do powołania tej sieci była również dyskusja i wymiana poglądów pracowników nauki, przedstawicieli ośrodków

¹⁹⁵ Rok 2016 w Stowarzyszeniu ZIARNO, www.ziarno.grzybow.pl, dostęp 11.07.2018.

¹⁹⁶ E. Kmita-Dziasek: Agroturystyczne gospodarstwa edukacyjne – idea i dobre przykłady. Wydawnictwo Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2010, s. 6.

¹⁹⁷ I. Sikorska-Wolak, J. Zawadka: Educational functions..., op. cit., s. 104.

doradztwa rolniczego oraz innych specjalistów w ramach wspomnianego już Sympozjum Agroturystycznego „Turystyka wiejska a edukacja – różne poziomy, różne wymiary”.

Idea utworzenia oraz początki funkcjonowania Sieci Zagród Edukacyjnych były możliwe dzięki projektowi „Utworzenie Sieci Agroturystycznych Gospodarstw Edukacyjnych” realizowanemu w 2011 r. przez Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie we współpracy z wojewódzkimi ośrodkami doradztwa rolniczego na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Projekt miał na celu opracowanie i upowszechnienie koncepcji funkcjonowania gospodarstwa edukacyjnego oraz zasad uczestnictwa gospodarstw edukacyjnych w ogólnopolskiej sieci¹⁹⁸.

Koncepcja **Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych** została opracowana w latach 2010–2011 przez Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie. Podstawą opracowania koncepcji było przekonanie, że:

- 1) istnieje potrzeba przybliżenia społeczeństwu pracy rolnika i pochodzenia żywności jako przeciwstawienie się procesom globalizacji,
- 2) gospodarstwo rolne posiada potencjał właściwy do prowadzenia atrakcyjnych zajęć edukacyjnych kształtujących postawy ekologiczne i konsumenckie wychodząc naprzeciw oczekiwaniom w zakresie uczenia się przez działanie,
- 3) usługi edukacyjne stanowią szansę na dodatkowy dochód dla rolników i motywację do kontynuowania działalności rolniczej i utrzymania żywotności obszarów wiejskich¹⁹⁹.

Ogólnopolska Sieć Zagród Edukacyjnych (rys. 10) jest prowadzona od 2011 r. przez Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie. Sieć służy upowszechnieniu idei edukacji w gospodarstwie rolnym oraz promocji działalności gospodarstw edukacyjnych.

RYSUNEK 10. Logo Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych

Źródło: www.zagroda-edukacyjna.pl, dostęp 19.06.2018.

¹⁹⁸ Ogólnopolska Sieć Zagród Edukacyjnych, www.dodr.pl, dostęp 11.07.2018.

¹⁹⁹ E. Kmita-Dziasek: Organizacja i funkcjonowanie Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych. [w:] II Ogólnopolski Zlot Zagród Edukacyjnych. Materiały informacyjne. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2014, s. 4.

Celem działania sieci jest:

- 1) podniesienie prestiżu zawodu rolnika i upowszechnienie wiedzy na temat pochodzenia żywności,
- 2) różnicowanie pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich,
- 3) zachowanie dziedzictwa kulturowego wsi.

Do uczestnictwa w sieci może przystąpić każdy obiekt spełniający warunki definicji „Zagrody edukacyjnej”. Udział w sieci jest dobrowolny i bezpłatny. Przystąpienie do sieci odbywa się na podstawie kwestionariusza zgłoszenia i rekomendacji uprawnionego doradcy ODR. Uczestnicy sieci otrzymują promocję ofert w ogólnopolskim systemie internetowym oraz wsparcie doradcze i szkoleniowe, a także możliwość wzajemnej wymiany doświadczeń. Uczestnicy sieci otrzymują prawo do identyfikowania obiektu logo zagrody edukacyjnej²⁰⁰. Decyzją Urzędu Patentowego RP znaki słowne oraz słowno-graficzne „Zagroda Edukacyjna” oraz „Ogólnopolska Sieć Zagród Edukacyjnych” od 2014 r. objęte są ochroną prawną.

3.3.2. Struktura i zasady działania Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych

Ogólnopolska Sieć Zagród Edukacyjnych nie ma osobowości prawnej, funkcjonuje w systemie doradztwa rolniczego na zasadzie dobrowolnej współpracy jednostki centralnej, którą jest Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, a wojewódzkimi ośrodkami doradztwa rolniczego. Na poziomie krajowym działania Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych koordynuje Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie. Jego działania polegają na:

- 1) upowszechnianiu idei edukacji w gospodarstwie rolnym,
- 2) promowaniu działalności gospodarstw edukacyjnych należących do sieci,
- 3) kwalifikowaniu i przyjmowaniu nowych członków,
- 4) prowadzeniu okresowych szkoleń dla członków sieci oraz doradców koordynatorów z poszczególnych województw,
- 5) przygotowywaniu i zatwierdzaniu programów szkoleń realizowanych przez wojewódzkie ośrodki doradztwa rolniczego,
- 6) organizowanie stoisk promocyjnych na targach turystycznych i rolniczych,
- 7) zarządzaniu stroną internetową zagród edukacyjnych oraz marką „Zagroda Edukacyjna”²⁰¹.

Na poziomie wojewódzkim partnerami Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie są wojewódzkie ośrodki doradztwa rolniczego zlokalizowane w 16 województwach. W każdym ODR funkcjonuje co najmniej jeden doradca przygotowany do pełnienia roli koordynatora wojewódzkiego. Koordynatorzy

---

²⁰⁰ www.zagroda-edukacyjna.pl, dostęp 11.06.2018.

²⁰¹ E. Kmita-Dziasek: Organizacja..., op. cit., s. 7, 8.

rekomendują gospodarstwa do sieci, doradzają, jak przystosować gospodarstwo do pełnienia usług edukacyjnych, pomagają w opracowaniu programów oraz w wypełnianiu wniosku aplikacyjnego do sieci. Prowadzą działania promocyjne i szkoleniowe na terenie województwa.

Na poziomie lokalnym gospodarstwa podejmujące usługi edukacyjne zgodnie z ideą funkcjonowania Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych zgłaszają wniosek aplikacyjny wraz z opisem proponowanych programów edukacyjnych. Wniosek musi być opatrzony datą i podpisem właściciela oraz zawierać rekomendacje i podpis właściwego doradcy ODR. Udział w sieci jest bezpłatny i dobrowolny. Uczestnicy sieci zobowiązani są do przestrzegania regulaminu, w tym do aktualizacji danych o ofercie edukacyjnej niezwłocznie po zaistnieniu zmiany oraz do przekazania praw do wykorzystania, przetwarzania i rozpowszechniania materiałów promocyjnych oraz zdjęć z gospodarstwa dla celów informacyjno-promocyjnych sieci. Gospodarstwo przyjęte do sieci zyskuje prawo do identyfikowania obiektu logotypem sieci. Ma możliwość promocji ofert w ogólnopolskim systemie internetowym, na targach i innych imprezach promocyjnych oraz w mediach. Może brać udział w wymianie doświadczeń w mediach społecznościowych. Posiada dostęp do poradników merytorycznych, może uczestniczyć w okresowych szkoleniach oraz otrzymywać wsparcie doradcze specjalistów ODR²⁰².

3.3.3. Istota, cele i rodzaje zagród edukacyjnych w Polsce

„Zagrodą edukacyjną”, zgodnie z definicją zatwierdzoną przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi w listopadzie 2011 r., jest obiekt:

- 1) zlokalizowany na obszarach wiejskich,
- 2) prowadzony przez mieszkańca wsi,
- 3) przyjmujący dzieci i młodzież w ramach programów szkolnych i aktywności pozaszkolnej,
- 4) posiadający i prezentujący zwierzęta gospodarskie albo uprawy rolnicze,
- 5) realizujący przynajmniej dwa cele edukacyjne spośród pięciu niżej wymienionych:
  - edukacja w zakresie produkcji roślinnej,
  - edukacja w zakresie produkcji zwierzęcej,
  - edukacja w zakresie przetwórstwa produktów rolnych,
  - edukacja w zakresie świadomości ekologicznej i konsumenckiej,

²⁰² E. Kmita-Dziasek: *Koncepcja i funkcjonowanie...*, op. cit., s. 7; K. Krzyżnowska: *Koncepcja i efekty działania Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych*. [w:] *Czynniki ograniczające oraz poprawiające konkurencyjność nowych krajów członkowskich Unii Europejskiej*. Red. naukowa A. Grynia. Druk: UAB „BMK Leidykla”, Vilnius 2016, s. 306, 307.

- edukacja w zakresie dziedzictwa kultury materialnej wsi, tradycyjnych zawodów, rękodzieła i twórczości ludowej²⁰³.

Zagroda edukacyjna (gospodarstwo edukacyjne) powinna posiadać zwierzęta gospodarskie albo uprawy rolnicze przeznaczone do prezentacji dla grup dzieci i młodzieży przyjmowanych w ramach programów szkolnych i pozaszkolnych lub udostępniane jako atrakcja turystyczna dla rodzin z dziećmi i dorosłych podróżujących indywidualnie. Powyższe cele mogą być realizowane jako główna działalność gospodarstwa, ale także jako działalność dodatkowa, uzupełniająca podstawową, np. produkcyjną czy agroturystyczną. Realizacji tych celów mogą się podjąć osoby fizyczne, w tym rolnicy indywidualni, ale w niektórych przypadkach także takie jednostki organizacyjne, jak: spółki, spółdzielnie, koła gospodyń wiejskich czy stowarzyszenia²⁰⁴.

Minimalnym obligatoryjnym warunkiem technicznym jest posiadanie zadaszonogo miejsca do prowadzenia zajęć i udostępnianie toalet uczestnikom zajęć oraz spełnienie określonych prawem warunków bezpieczeństwa²⁰⁵.

Zdaniem M. Bogusz i E. Kmita-Dziasek, zagrody edukacyjne można podzielić na cztery następujące typy²⁰⁶:

- **Gospodarstwo agroturystyczne posiadające specjalistyczną ofertę edukacyjną świadczące usługi wyłącznie dla własnych gości.** Obiekt nie podlega wpisowi do ewidencji działalności gospodarczej, gdyż „wynajmowanie przez rolników pokoi, sprzedaży posiłków domowych i świadczenia w gospodarstwach rolnych innych usług związanych z pobytem turystów” podlega wyłączeniu z tego obowiązku na mocy art. 3 ustawy z 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej.
- **Gospodarstwo agroturystyczne posiadające specjalistyczną ofertę edukacyjną działające jako przedsiębiorstwo.** Obiekt świadczy usługi turystyczne i edukacyjne dla własnych gości oraz innych turystów i jednodniowych odwiedzających i w tym zakresie podlega w pełni przepisom o działalności gospodarczej.

---

²⁰³ E. Kmita-Dziasek: Organizacja..., op. cit., s. 5; K. Krzyżanowska, M. Kowalewska: Educational Homestead as an Innovative Product in Rural Tourism. [w:] Sučasni social'no-ekonomični tendencii rozvitku APK Ukraïni. Red. naukowa Ū.O. Nesterčuk. Vidavec „Soëins'kiï”, Uman 2015, s. 18, 19; M. Bogusz, E. Kmita-Dziasek: Zagrody edukacyjne jako przykład innowacyjnej przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. [w:] Innowacyjność w turystyce wiejskiej a nowe możliwości zatrudnienia na obszarach wiejskich. Red. naukowa W. Kamińska. Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa 2015, s. 157–158.

²⁰⁴ J. Raciborski: Prawne uwarunkowania prowadzenia działalności edukacyjnej gospodarstw rolnych. [w:] II Ogólnopolski Zlot Zagród Edukacyjnych. Materiały informacyjne. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2014, s. 49.

²⁰⁵ E. Kmita-Dziasek: Koncepcja i funkcjonowanie..., op. cit., s. 6.

²⁰⁶ M. Bogusz, E. Kmita-Dziasek: Zagrody edukacyjne jako przykład..., op. cit., s. 159.

- **Gospodarstwo rolne świadczące usługi edukacyjne działające jako mikroprzedsiębiorstwo.** Obiekt wykorzystuje potencjał gospodarstwa rolnego do prowadzenia działalności edukacyjnej bez usług zakwaterowania i w tym zakresie podlega w pełni przepisom o działalności gospodarczej.
- **Gospodarstwo rolne z działalnością w zakresie przetwórstwa spożywczego świadczące usługi edukacyjne jako przedsiębiorstwo.** W gospodarstwie dominująca jest działalność w zakresie przetwórstwa własnej podstawowej produkcji rolnej. Usługi edukacyjne stanowią działalność promocyjną producentów żywności.

Edukacja w zakresie produkcji roślinnej pomaga odkryć, odczuć różnorodność biologiczną świata roślin, poznać tradycyjne i nowoczesne metody uprawy, cykle życia, zależności między systemami rolniczymi i ekosystemami naturalnymi. Korzystny jest cykl wizyt w gospodarstwie tej samej grupy uczniów. Na wiosnę dzieci mogą uczyć się, w jaki sposób przygotować ziemię pod uprawę w ogrodzie, mogą zasiać ziarno i podczas następnych wizyt obserwować wzrost roślin aż do zbioru.

Programy edukacyjne w zakresie produkcji zwierzęcej obejmują poznanie zwierząt, zwiedzanie pomieszczeń inwentarskich, poznanie urządzeń i narzędzi czy systemów chowu zwierząt. Obcowanie ze zwierzętami uczy wrażliwości i bezinteresowności, rozbudza potrzeby poznawcze oraz wdraża do obowiązków. Uczniowie powinni wysłuchać informacji o każdym zwierzęciu w gospodarstwie i mieć możliwość doświadczenia bezpośredniej obecności inwentarza znajdującego się w gospodarstwie poprzez oglądanie, głaskanie, słuchanie odgłosów, poznawanie zapachów i wykonywanie takich czynności gospodarskich, jak: karmienie, sprzątanie, czyszczenie czy dojenie.

Edukacja w zakresie przetwórstwa płodów rolnych obejmuje zajęcia w formie pokazów i warsztatów z wykorzystaniem surowców mlecznych, mięsnych, zbożowych, a sezonowo owoców i warzyw. Uczniowie poznają cały cykl czynności, począwszy od wytworzenia i zebrania surowca, aż do uzyskania końcowego smakołyku lub przedmiotu użytkowego. Uczestnictwo w zajęciach umożliwia im poznanie metod przetwarzania płodów rolnych, doświadczenie wysiłku produkcji, w konsekwencji uczy szacunku dla pracy rolnika.

Programy edukacyjne w zakresie świadomości ekologicznej i konsumenckiej mają na celu uświadomić uczniom, jaką wartość odżywczą mają produkty pochodzące z gospodarstwa czy też w jaki sposób odróżnić produkty naturalne od wysoko przetworzonych produktów przemysłowych. Poprzez takie działania edukacyjne można wspierać kształtowanie poprawnych nawyków żywieniowych wśród dzieci i młodzieży. Edukacja w zagrodzie ukierunkowuje uwagę konsumenta na wartość zdrowego odżywiania, naturalne produkty i nieprzetworzone wyroby. Należy podkreślić, że życie na wsi, często automatycznie lub z konieczności, zmusza jej mieszkańców do proekologicznych zachowań. Może to być oszczędne gospodarowanie zasobami wodnymi (np. wykorzystanie deszczówki do podlewania ogrodu)

czy zagospodarowanie odpadów (np. karmienie zwierząt odpadami organicznymi, kompostowanie materii organicznej)²⁰⁷.

Edukacja w zakresie dziedzictwa kultury materialnej wsi, tradycyjnych zawodów, rękodzieła i twórczości ludowej koncentruje się na bogactwie kultury materialnej i duchowej wsi i polega na realizacji atrakcyjnych, praktycznych zajęć plastycznych, artystycznych, kulinarnych czy rozrywkowych. Prezentacja wyposażenia domów, sprzętów gospodarstwa domowego czy maszyn rolniczych wykorzystywanych przez wcześniejsze pokolenia mieszkańców wsi może poprzedzać prawie każdy temat edukacyjny w gospodarstwie rolnym. Przy okazji można przekazać informację o takich ginących zawodach, jak bednarz, rymarz, bartnik czy kołodziej.

Zajęcia edukacyjne prowadzone w gospodarstwie przynoszą korzyści zarówno rolnikom, jaki szkolnictwu. Wśród korzyści dla rolników wymienić można:

- dodatkowy dochód,
- przedłużenie sezonu turystycznego,
- promocja produktów z gospodarstwa,
- wzbogacenie codziennego życia rolnika,
- satysfakcja i radość wynikająca z pracy z dziećmi i młodzieżą, rozwój osobowy rodzin rolniczych.

Z kolei szkoły mogą oferować urozmaicony i wzbogacony proces kształcenia, organizować zajęcia praktyczne i warsztatowe z różnych dziedzin czy przedmiotów, korzystać z alternatywnego miejsca edukacji, a także przyczyniać się do poznania i popularyzowania wiejskiej kultury i obyczajów²⁰⁸.

3.3.4. Dynamika rozwoju Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych

Rozwój Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych charakteryzuje się znaczącą dynamiką. Przyrost liczby zrzeszonych zagród w poszczególnych latach zaprezentowano na wykresie 3.

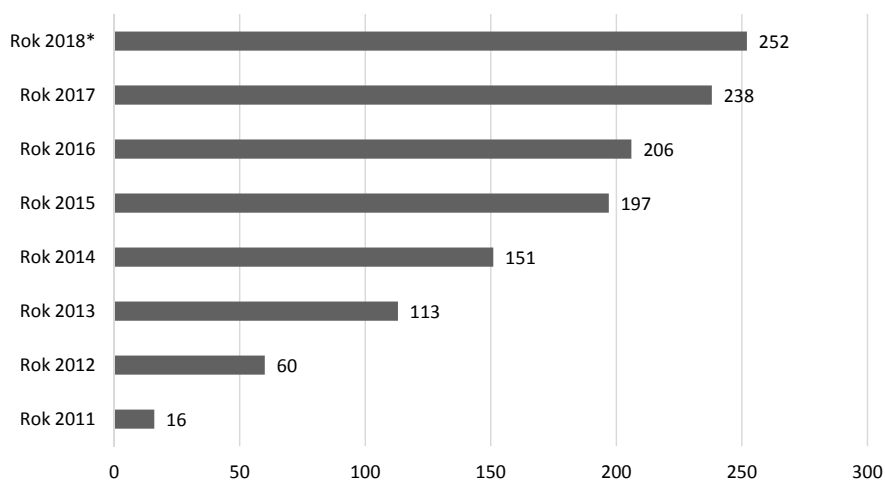
Z danych przedstawionych na wykresie wynika, że rozwój Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych ma charakter dynamiczny i wykazuje stałą tendencję wzrostową. Przynależność do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych jest zróżnicowana regionalnie. Szczegółowe dane na ten temat przedstawiono w tabeli 5.

---

²⁰⁷ Por. E. Kmita-Dziasek: Organizacja..., op. cit. s. 6; M. Wnęk: Ekologia i ochrona środowiska w programach zagród edukacyjnych. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2016, s. 20; Ogólnopolska Sieć Zagród Edukacyjnych. Katalog 2015. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, Warszawa 2015, s. 31.

²⁰⁸ K. Sikora: Zagrody edukacyjne na Dolnym Śląsku. Wydawca: Dolnośląski Ośrodek Doradztwa Rolniczego we Wrocławiu, www.dodr.pl, dostęp 15.02.2018.

3. ZAGRODY EDUKACYJNE I ICH MIEJSCE W EDUKACJI POZASZKOLNEJ

* Stan na 12 października 2018 r.

WYKRES 3. Liczba gospodarstw rolnych należących do Ogólnopolskiej Sieci Zagrod Edukacyjnych w latach 2011–2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie.

TABELA 5. Liczba zagrod edukacyjnych należących do Ogólnopolskiej Sieci Zagrod Edukacyjnych w ujęciu regionalnym (stan na 12 października 2018 r.)

Województwa	Ogółem	
	N = 252	%
Dolnośląskie	34	13,5
Kujawsko-pomorskie	9	3,6
Lubelskie	11	4,4
Lubuskie	7	2,8
Łódzkie	9	3,6
Małopolskie	27	10,7
Mazowieckie	22	8,7
Opolskie	12	4,8
Podkarpackie	16	6,3
Podlaskie	11	4,4
Pomorskie	21	8,3
Śląskie	18	7,1
Świętokrzyskie	18	7,1
Warmińsko-mazurskie	15	6,0
Wielkopolskie	15	6,0
Zachodniopomorskie	7	2,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.zagrodaedukacyjna.pl, dostęp 12.10.2018.

RYSUNEK 11. Zagrody edukacyjne na Szlaku Gospodarstw Edukacyjnych Województwa Śląskiego
 Źródło: Szlak Gospodarstw Edukacyjnych Województwa Śląskiego. Stowarzyszenie Gospodarstw Edukacyjnych Województwa Śląskiego, Garnek 2017.

Najwięcej zagród edukacyjnych funkcjonowało w województwach dolnośląskim (34), małopolskim (27) i mazowieckim (22). Najmniej takich obiektów zarejestrowano natomiast w województwach zachodniopomorskim i lubuskim (po 7) oraz łódzkim i kujawsko-pomorskim (po 9). Większość zagród edukacyjnych utworzono na bazie gospodarstw agroturystycznych. Usługi edukacyjne są jedną z możliwych specjalizacji gospodarstw agroturystycznych, a proces ten jest charakterystyczny dla dokonującego się od kilkunastu lat kolejnego etapu rozwoju

agroturystyki w Polsce²⁰⁹. Aspekty edukacyjne towarzyszyły agroturystyce od początku jej istnienia, ale utworzenie Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych skupiło tę działalność pod wspólną marką i nadało jej bardziej profesjonalny charakter²¹⁰.

Ciekawym rozwiązaniem w województwie śląskim jest Szlak Gospodarstw Edukacyjnych Województwa Śląskiego, który powstał w 2017 r. z inicjatywy utworzonego w 2016 r. Stowarzyszenia Gospodarstw Edukacyjnych Województwa Śląskiego i skupia 16 gospodarstw edukacyjnych²¹¹. Ich rozmieszczenie zaprezentowano na rysunku 11.

Jest to szlak turystyczno-kulturowy, a oferta edukacyjna skierowana jest zarówno do grup dzieci i młodzieży z placówek oświatowych, jak i rodzin z dziećmi czy turystów preferujących aktywny wypoczynek, chcących połączyć pogłębianie wiedzy z dobrą zabawą. Uczestnicy warsztatów mogą poznać różne aspekty życia na wsi, w zależności od profilu danego gospodarstwa edukacyjnego, mają możliwość zdobycia wiedzy z zakresu produkcji roślinnej i zwierzęcej, brania czynnego udziału w produkcji żywności oraz edukacji w zakresie tradycyjnych zawodów, twórczości regionalnej, rękodzieła czy dziedzictwa kultury materialnej wsi²¹².

Można sobie postawić pytanie: dlaczego inicjatywa ta pojawiła się w województwie śląskim? Inspiracją do utworzenia szlaku była wcześniejsza inicjatywa zespołowa – pionierska w skali kraju – utworzenia w 2006 r. Szlaku Edukacyjnych Zagród Agroturystycznych w gminie Żarki (gmina miejsko-wiejska w powiecie myszkowskim).

²⁰⁹ I. Sikorska-Wolak, J. Zawadka: *Geneza i etapy rozwoju...*, op. cit., s. 17, 18.

²¹⁰ I. Sikorska-Wolak, J. Zawadka: *Edukacja w zagrodzie wiejskiej...*, op. cit., s. 23.

²¹¹ Szlak ten jest efektem rozwoju Szlaku Edukacyjnych Zagród Agroturystycznych utworzonego w 2006 roku.

²¹² Szlak Gospodarstw Edukacyjnych Województwa Śląskiego. Wydawca: Stowarzyszenie Gospodarstw Edukacyjnych Województwa Śląskiego. *Garnek* 2017, s. 1.

---

4. ZAGRODY EDUKACYJNE W OPINII RESPONDENTÓW – WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

4.1. CECHY SPOŁECZNO-DEMOGRAFICZNE OSÓB PROWADZĄCYCH ZAGRODY EDUKACYJNE I CHARAKTERYSTYKA ICH GOSPODARSTW

W badaniach udział wzięli właściciele 79 zagród edukacyjnych zrzeszonych w Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych. W czasie badania (styczeń 2018 r.) stanowiło to 33,2% wszystkich podmiotów zrzeszonych w tej sieci. Należy tu podkreślić, że wśród analizowanych znalazły się zagrody ze wszystkich województw. Dominowały jednak gospodarstwa z woj. mazowieckiego (45,8% ogółu zagród w województwie), małopolskiego (40,0%) oraz warmińsko-mazurskiego (35,0%). Rozmieszczenie terytorialne badanych zagród zaprezentowano na rysunku 12.

Wśród respondentów nieco więcej było kobiet, które stanowiły 58,2% badanej grupy. Wiek badanych właścicieli zagród edukacyjnych był dość zróżnicowany – od 25 do 71 lat. Niemniej jednak większość respondentów stanowiły osoby dojrzałe, prawie 60% z nich przekroczyło bowiem 50. rok życia (w tym 2 osoby 70. rok życia). Szczegóły na ten temat zaprezentowano na wykresie 4. Wśród najmłodszej, a zarazem najmniej licznej grupy wiekowej (do lat 40) 2 osoby nie przekroczyły 30. roku życia.

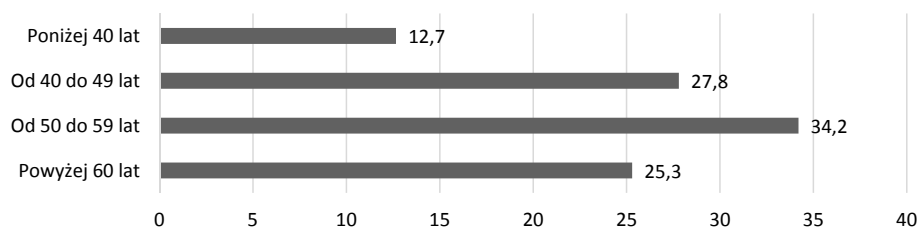
Badani właściciele zagród edukacyjnych legitymowali się wysokim poziomem wykształcenia. Prawie 70% z nich miało bowiem wykształcenie wyższe, a ponad 1/4 była absolwentami szkoły średniej. Należy także podkreślić, że poziom wykształcenia badanych przewyższa znacznie nie tylko wykształcenie mieszkańców wsi, ale także ludności miejskiej. W tabeli 6 zaprezentowano poziom wykształcenia badanych właścicieli zagród edukacyjnych na tle wykształcenia mieszkańców miast i wsi (w tym rodzin rolniczych).

Wysoki poziom wykształcenia osób prowadzących zagrody edukacyjne i realizujących zajęcia w nich oferowane można postrzegać jako dobry prognostyk dalszego rozwoju samych zagród. Może mieć to także przełożenie na organizacyjną

RYSUNEK 12. Rozmieszczenie badanych zagród edukacyjnych w ujęciu terytorialnym (z uwzględnieniem w nawiasach wszystkich zagród funkcjonujących w poszczególnych województwach w chwili prowadzenia badań – początek 2018 r.)

Źródło: opracowanie własne.

WYKRES 4. Wiek badanych właścicieli zagród edukacyjnych [%]

Źródło: badania własne.

TABELA 6. Poziom wykształcenia badanych właścicieli zagród edukacyjnych na tle wykształcenia mieszkańców Polski w 2016 r. (w wieku 16 lat i więcej) [%]

Poziom wykształcenia	Polska ogółem	Miasta	Wieś		
			wieś ogółem	rodziny rolnicze	badani właściciele zagród edukacyjnych
Wyższe	21,9	28,0	12,8	6,5	68,4 (N = 54)
Średnie	34,2	37,5	29,4	36,8	27,8 (N = 22)
Zasadnicze zawodowe	25,8	12,8	31,8	28,5	3,8 (N = 3)
Gimnazjalne i niżej	18,1	4,4	26,0	26,3	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Dochody i warunki życia ludności Polski – raport z badania EU-SILC 2016. GUS, Warszawa 2017, s. 82–83 oraz badań własnych.

i merytoryczną jakość prowadzonej w nich działalności edukacyjnej. Osoby posiadające dyplom uczelni wyższej mają bowiem okazję do utrzymania wysokiego poziomu prowadzonych przez siebie zajęć, wzorując się na tych, z którymi spotkały się podczas trwania swoich studiów.

W przypadku właścicieli zagród edukacyjnych nie potwierdził się często powtarzany stereotyp dotyczący licznych i wielopokoleniowych rodzin zamieszkujących obszary wiejskie. Dominowały tu rodziny (30,4%), w przypadku których gospodarstwo domowe tworzone było przez trzy osoby. Nieco mniej liczne były gospodarstwa 4-osobowe (25,3%) i 2-osobowe (22,8%), 12,7% respondentów zamieszkiwało wespół z czterema, a 6,3% z pięcioma członkami rodziny. Co ciekawe, 2,5% respondentów tworzyło jednoosobowe gospodarstwa domowe. W przypadku realizacji zajęć edukacyjnych w ramach zagrody edukacyjnej z pewnością łatwiej jest je zorganizować i realizować tam, gdzie gospodarz może liczyć na pomoc najbliższych²¹³. Z drugiej jednak strony osoby realizujące działalność tego typu samodzielnie lub ze współmałżonkiem mają zdecydowanie ułatwione prowadzenie jakiegokolwiek kontroli tych zajęć. Trudno więc odgadnąć, który model jest w tym przypadku bardziej odpowiedni.

Niezbędnym elementem towarzyszącym każdej zagrodzie edukacyjnej jest gospodarstwo rolne²¹⁴. Te, na bazie których funkcjonowały badane podmioty, charakteryzowały się znaczącą różnorodnością zarówno w zakresie ich wielkości, jak również profilu działalności. Zdecydowana większość gospodarstw rolnych, na bazie których badani tworzyli zagrody edukacyjne, to gospodarstwa bardzo małe pod względem ich powierzchni. Prawie 40% z nich nie przekraczało 5 ha (z czego 38,7% było mniejszych niż 2 ha). Szczegóły na ten temat zaprezentowano w tabeli 7.

²¹³ Badani nadmieniali, że jednoosobowa obsługa przygotowania i prowadzenia zagrody edukacyjnej jest niemożliwa. Niezbędna jest pomoc innych osób. Doraźnie o nieodpłatną pomoc proszeni są najbliżsi. Takie rozwiązanie nie jest jednak możliwe w dłuższej perspektywie, a jak zauważa jedna z badanych właścicielek, „na zatrudnienie czy opłacenie osób z zewnątrz po prostu nas nie stać”.

²¹⁴ Warto w tym miejscu nadmienić, że w związku z wprowadzeniem od 2010 r. stopniowych zmian metodologii badań rolniczych, mających na celu dostosowanie do standardów unijnych oraz uwzględnienie przemian dokonujących się w polskim rolnictwie, a także szersze wykorzystanie źródeł administracyjnych, zmiana uległa definicja gospodarstwa rolnego. Zgodnie z obowiązującą obecnie definicją, gospodarstwa rolne nie obejmują posiadaczy użytków rolnych nieprowadzących działalności rolniczej oraz posiadaczy użytków rolnych o powierzchni poniżej 1 ha prowadzących działalność rolniczą o małej skali. Konsekwencją zmiany definicji jest zmniejszenie liczby gospodarstw rolnych oraz ogólnej powierzchni gospodarstw, powierzchni użytków rolnych ogółem i użytków rolnych pozostałych (szerzej na ten temat: Obszary wiejskie w Polsce w 2014 r. GUS, US w Olsztynie, Warszawa, Olsztyn 2016, s. 35, 36). Gospodarstwo rolne osoby fizycznej (gospodarstwo indywidualne) to gospodarstwo użytkowane przez osobę fizyczną o powierzchni 1 ha i więcej użytków rolnych (UR) lub gospodarstwo poniżej 1 ha UR (w tym nieposiadające użytków rolnych), prowadzące działalność rolniczą o znaczącej (określonej odpowiednimi programami) skali, w tym działy specjalne produkcji rolnej (Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r. GUS, Warszawa 2017, s. 18). W przypadku najmniejszych spośród analizowanych zagród edukacyjnych użycie określenia gospodarstwo rolne jest więc dyskusyjne. Niemniej jednak, z uwagi na istotę zagród edukacyjnych, wszystkie badane podmioty uznawane są w opracowaniu za indywidualne gospodarstwa rolne.

TABELA 7. Struktura gospodarstw rolnych respondentów na tle ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce według powierzchni użytków rolnych w 2016 r. [%]

Rodzaj gospodarstw	Powierzchnia użytków rolnych [ha]							
	do 1,00	1,01– –1,99	2,00– –4,99	5,00– –9,99	10,00– –14,99	15,00– –19,99	20,00– –49,99	50,00 i więcej
Gospodarstwa rolne respondentów	5,1 N = 4	10,1 N = 8	24,1 N = 19	12,7 N = 10	13,8 N = 11	8,9 N = 7	16,4 N = 13	8,9 N = 7
Indywidualne gospodarstwa rolne w Polsce	1,6	19,3	33,1	22,0	9,7	4,7	7,3	2,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2017, GUS, Warszawa 2017, s. 107 oraz badań własnych.

Znaczna część z nich nie prowadziła produkcji roślinnej ani zwierzęcej w potocznym ich rozumieniu. Często były to np. gospodarstwa ekologiczne ograniczające swoją działalność do sadu czy ogrodu. Popularną działalnością w tej grupie było także prowadzenie pasieki. Zdarzało się ponadto, że teren gospodarstwa służył utworzeniu ścieżki przyrodniczo-edukacyjnej, a nawet przydomowego skansenu.

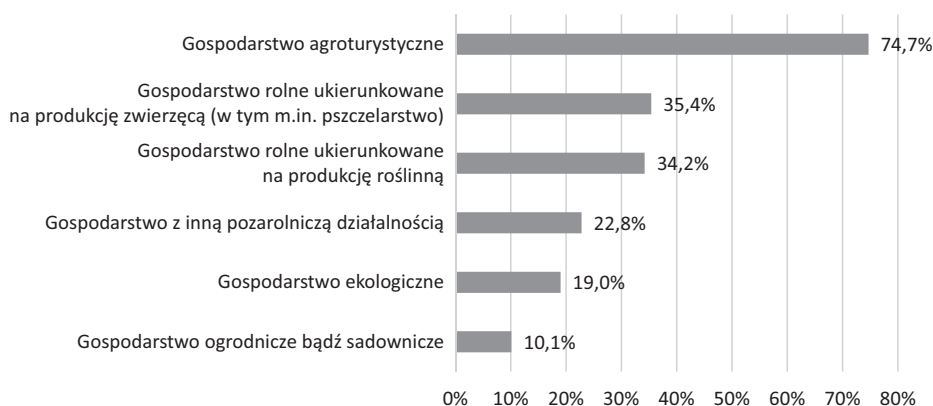
Nieznaczną wielkość badanych gospodarstw przełożyła się na fakt, że 59,5% z nich było mniejszych niż średnie gospodarstwo rolne w Polsce, którego wielkość w 2016 r. wynosiła 11,5 ha²¹⁵. Należy tu jednak zauważyć, że część analizowanych gospodarstw stanowiły jednostki duże pod względem ich powierzchni. Co jedenaste z nich liczyło powyżej 50 ha, a co drugie powyżej 100 ha. Największe badane gospodarstwo miało powierzchnię 130 ha.

Użyte w tytule monografii sformułowanie „turystyki wiejskiej” znajduje odzwierciedlenie w specyfice gospodarstw, na bazie których zostały utworzone badane zagrody edukacyjne, ¾ spośród nich stanowią bowiem w rzeczywistości gospodarstwa rolne świadczące usługi turystyczne, które (pomimo braku oficjalnej definicji) w literaturze naukowej określa się mianem gospodarstw agroturystycznych.

Wśród badanych gospodarstw znaczny był odsetek tych, które specjalizowały się w produkcji zwierzęcej i roślinnej (wykres 5). W znacznej części z nich (szczególnie tych niewielkich powierzchniowo) działalność rolnicza podyktowana jest względami edukacyjnymi. Zwierzęta i rośliny, jak również powiązane z ich chowem oraz uprawą prace czy rozmaite zabiegi są bowiem często tematem przewodnim działalności edukacyjnej zagrody i bezpośredni dostęp do „walorów” tego typu podczas prowadzonych zajęć znacząco podnosi ich atrakcyjność, jak również wartość merytoryczną. Interesującym dodatkiem dla rodzin wypoczywających na wsi wraz ze swoimi dziećmi jest ponadto możliwość ich kontaktu ze zwierzętami gospodarskimi. Jest to źródło niezapomnianych doświadczeń i przyczynia się do pełniejszego poznania wsi jako miejsca produkcji żywności.

²¹⁵ Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016..., op. cit., s. 67.

4. ZAGRODY EDUKACYJNE W OPINII RESPONDENTÓW – WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

WYKRES 5. Profile gospodarstw rolnych badanych zagród edukacyjnych [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

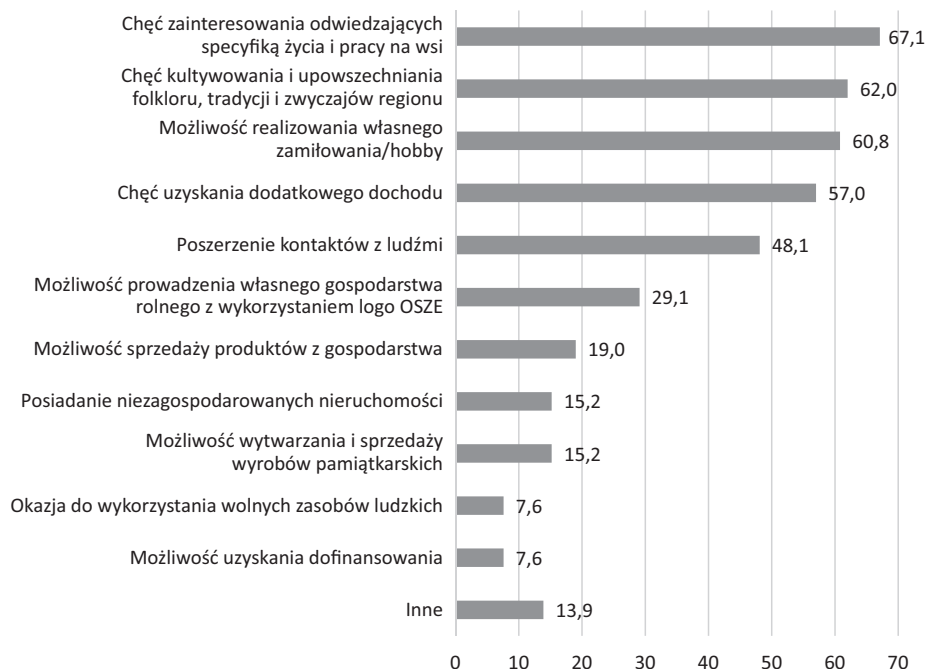
Źródło: badania własne.

W aktualne trendy zdrowotne i rynkowe świetnie wpisuje się tematycznie działalność gospodarstw ekologicznych. Płody rolne pozyskiwane w ten sposób stanowią z jednej strony bardzo poszukiwane przez turystów udających się na wieś zdrowe i smaczne dania przygotowywane z własnych produktów. Z drugiej zaś są przez tych samych turystów chętnie zakupywane przed wyjazdem i zabierane do domu. Co więcej, prowadzenie takiej działalności może stanowić dużą zachętę i działa na zasadzie reklamy dla turystów poszukujących alternatywnych form wypoczynku.

Wielu spośród badanych gospodarzy prowadziło dodatkowo bardzo zróżnicowaną działalność pozarolniczą. Były to m.in. rękodzieło i warsztaty artystyczne, domowy wypiek chleba, wytwarzanie przetworów mleczarskich (sery, jogurty, masło), wyroby z wikliny, przetwórstwo roślin oleistych i owoców, czy świadczenie usług rekreacyjno-sportowych.

4.2. MOTYWY, ŹRÓDŁA INSPIRACJI I KORZYŚCI WYNIKAJĄCE Z PRZYSTĄPIENIA DO OGÓLNOPOLSKIEJ SIECI ZAGRÓD EDUKACYJNYCH

Dla zdecydowanej większości osób, które podejmują trud rozpoczęcia i prowadzenia działalności gospodarczej powodem tego działania jest chęć uzyskania dodatkowego dochodu i poprawa własnej sytuacji materialnej. Nieco inaczej kwestia ta wyglądała wśród badanych właścicieli zagród edukacyjnych (wykres 6). Tu na plan pierwszy wysuwają się motywy pozaekonomiczne, u źródeł których tkwią potrzeby wyższego rzędu. Co prawda prawie 60% respondentów wskazało, że motywy natury finansowej były dla nich istotne, jednak zdecydowanie ważniejsza była w tym przypadku

WYKRES 6. Motywy utworzenia przez badanych zagrody edukacyjnej i przystąpienia do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

możliwość zainteresowania odwiedzających specyfiką życia i pracy na wsi. Zajęcia w gospodarstwie rolnym, rytm życia i pracy warunkowany zmieniającymi się porami roku, uprawa roślin czy chów zwierząt są dla większości społeczeństwa rzeczą mało znaną, a w przypadku dzieci i młodzieży mieszkających w miastach zupełnie obcą. To samo dotyczy folkloru, tradycji, zwyczajów i obyczajów charakterystycznych dla obszarów wiejskich. Autentyczna kultura ludowa jest dziś bowiem w znacznej mierze w fazie zaniku, a miejsca i wydarzenia, podczas których jest kultywowana, przybierają obecnie rangę unikalnych atrakcji turystycznych.

Postawa właścicieli zagród edukacyjnych jest jawnym sprzeciwem wobec takiego stanu rzeczy, a działania przez nich podejmowane mają na celu zainteresowanie i przybliżenie osobom odwiedzającym ich zagrody zarówno tradycyjnych prac związanych z prowadzeniem gospodarstwa rolnego, jak również upowszechnianie wiedzy na temat walorów kulturowych obszarów wiejskich, postrzeganych przez przyjezdnych często wręcz jako „egzotyczne”. Z pewnością pozytywnym prognozą sukcesu przedsięwzięć tego typu jest fakt, że dla wielu właścicieli zagród prowadzenie w nich zajęć edukacyjnych i przekazywanie wiedzy we wspomnianym zakresie jest pewną formą samospelnienia, stanowiąc tym samym możliwość realizacji własnych zamiłowań i hobby.

Warto w tym momencie zwrócić uwagę na fakt, że w niektórych przypadkach motywy, jakimi kierowali się respondenci podejmując decyzję o przystąpieniu do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych, były zróżnicowane w zależności od poziomu ich wykształcenia²¹⁶. Osoby legitymujące się wykształceniem wyższym znacznie częściej wskazywały jako powód założenia zagrody edukacyjnej własne zamiłowania i hobby lub chęć kultywowania i upowszechniania folkloru, tradycji i zwyczajów regionu. Ta ostatnia, podobnie jak chęć zainteresowania odwiedzających specyfiką życia i pracy na wsi, była ponadto charakterystyczna dla respondentów starszych wiekiem. Szczegóły na ten temat zaprezentowano w tabelach 8 i 9.

TABELA 8. Motywy przystąpienia badanych do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych w odniesieniu do poziomu ich wykształcenia [%]

Motywy przystąpienia do OSZE	Poziom wykształcenia		
	zasadnicze zawodowe N = 3	średnie N = 22	wyższe N = 54
Chęć zainteresowania odwiedzających specyfiką życia i pracy na wsi	66,7	63,6	68,5
Chęć kultywowania i upowszechniania folkloru, tradycji i zwyczajów regionu	66,7	45,5	68,5
Zamiłowanie/hobby	33,3	59,1	63,0
Chęć uzyskania dodatkowego dochodu	66,7	68,2	51,9
Poszerzenie kontaktów z ludźmi	33,3	68,2	40,7
Możliwość prowadzenia własnego gospodarstwa rolnego z wykorzystaniem logo OSZE	0,0	40,9	25,9
Możliwość sprzedaży produktów z gospodarstwa	0,0	31,8	14,8
Posiadanie niezagospodarowanych nieruchomości	0,0	18,2	14,8
Wytwarzanie i sprzedaż wyrobów pamiątkarskich	0,0	22,7	13,0
Wykorzystanie wolnych zasobów ludzkich	0,0	9,1	7,4
Możliwość uzyskania dofinansowania	0,0	18,2	3,7

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Poza uzyskiwaniem dodatkowych dochodów, dla badanych dość istotną kwestią podczas podejmowania decyzji o przekształceniu własnego gospodarstwa w zagrodę edukacyjną były także liczne pobudki o charakterze utylitarnym. Niektóre z nich dotyczyły ponownie kwestii finansowych. Często wskazywaną była na przykład

²¹⁶ Trudne do zinterpretowania i mało miarodajne w kwestii porównań tego typu są w tym przypadku informacje dotyczące osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym, ponieważ ich liczba wynosiła zaledwie 3, co stanowiło 3,8% ogółu badanej grupy.

możliwość sprzedaży produktów z gospodarstwa, sposobność do sprzedaży wytwarzanych w gospodarstwie wyrobów pamiątkarskich i możliwość uzyskania dofinansowania na rozpoczęcie działalności edukacyjnej. Dość istotną okazała się ponadto chęć wykorzystania wolnych zasobów ludzkich (członków rodziny), a także okazja do wykorzystania niezagospodarowanych nieruchomości wchodzących w skład gospodarstwa. Motywy finansowo-pragmatyczne były zdecydowanie rzadziej akcentowane przez osoby legitymujące się wykształceniem wyższym.

Motywy przystąpienia do OSZE zróżnicowane były też w zależności od wieku badanych, co zaprezentowano w tabeli 9.

Należy tu także nadmienić, że dla wielu badanych duże znaczenie miała możliwość prowadzenia własnego gospodarstwa rolnego z wykorzystaniem logo Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych (OSZE). Szczególnie istotne znaczenie miało to dla osób posiadających duże gospodarstwa rolne. Przynależność do sieci, poza realizacją jej celów statutowych, nadaje bowiem gospodarstwu pewnego prestiżu, renomy i popularności oraz pozwala zdynamizować efektywność wymienionych powyżej celów użytecznych. Członkostwo w sieci i obecność na jej stronie internetowej stanowi także ważny element promocji zagrody wśród potencjalnych turystów, którzy wybierając ją na miejsce wypoczynku mają gwarancję możliwości uczestnictwa w interesujących i wartościowych zajęciach edukacyjnych prowadzonych w jej ramach.

TABELA 9. Motywy przystąpienia badanych do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych w odniesieniu do ich wieku [%]

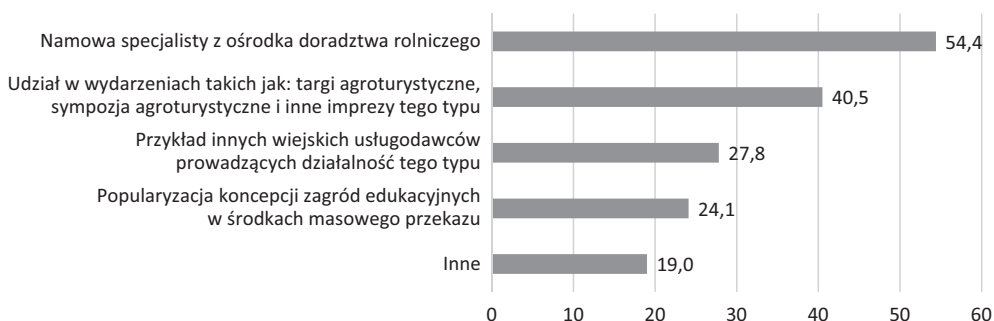
Motywy przystąpienia do OSZE	Wiek [lata]			
	poniżej 40 N = 10	40–49 N = 22	50–59 N = 27	60 i więcej N = 20
Chęć zainteresowania odwiedzających specyfiką życia i pracy na wsi	50,0	68,2	66,7	75,0
Chęć kultywowania i upowszechniania folkloru, tradycji i zwyczajów regionu	40,0	68,2	59,3	70,0
Zamiłowanie/hobby	50,0	72,7	51,9	65,0
Chęć uzyskania dodatkowego dochodu	60,0	59,1	51,9	60,0
Poszerzenie kontaktów z ludźmi	50,0	59,1	40,7	45,0
Posiadanie niezagospodarowanych nieruchomości	0,0	18,2	3,7	35,0
Możliwość prowadzenia własnego gospodarstwa rolnego z wykorzystaniem logo OSZE	10,0	40,9	25,9	30,0
Możliwość sprzedaży produktów z gospodarstwa	10,0	18,2	22,2	20,0
Wytwarzanie i sprzedaż wyrobów pamiątkarskich	10,0	22,7	14,8	10,0
Wykorzystanie wolnych zasobów ludzkich	10,0	9,1	3,7	10,0
Możliwość uzyskania dofinansowania	0,0	9,1	7,4	10,0

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Wśród powodów przekształcenia gospodarstwa w zagrodę edukacyjną i przystąpienia do OSZE badani wskazywali także liczne inne, czasem bardziej osobiste motywy²¹⁷. Dla wielu z nich była to potrzeba propagowania postaw proekologicznych i zdrowego stylu życia w zgodzie z naturą. Pojawiały się także odpowiedzi wskazujące na chęć podzielenia się wiedzą z zakresu uprawy i wykorzystania ziół, a przy tym zainspirowanie innych do ich stosowania. Część respondentów w prowadzeniu zagrody edukacyjnej dostrzegała ponadto możliwość zapoznania uczestników zajęć z tradycyjnymi, niestety ginącymi zawodami. Jeszcze inni starali się zachęcić dzieci i młodzież, a nawet dorosłych do odnalezienia w sobie talentów artystycznych.

Poza odpowiednią motywacją rozpoczęciu praktycznie każdego przedsięwzięcia towarzyszy zazwyczaj pewien bodziec, będący efektem odpowiedniej inspiracji. Owym bodźcem, który skłonił badanych do przekształcenia swojego gospodarstwa w zagrodę edukacyjną, była najczęściej namowa specjalisty z ośrodka doradztwa rolniczego (wykres 7). Należy tutaj przypomnieć, że to właśnie wysiłki podjęte przez pracowników Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie (współ z wojewódzkimi ośrodkami doradztwa rolniczego) przełożyły się na powstanie w 2011 r. Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych. Krakowski oddział CDR jest ponadto podmiotem prowadzącym sieć i koordynującym jej rozwój.

WYKRES 7. Źródła inspiracji do przekształcenia gospodarstwa w zagrodę edukacyjną [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

²¹⁷ Warto w tym miejscu przytoczyć wybrane wypowiedzi badanych właścicieli zagród edukacyjnych dotyczące motywów, jakimi kierowali się rozpoczynając tą działalność:

- *Zagroda edukacyjna, a co za tym idzie prowadzenie warsztatów, jest dla mnie możliwością podzielenia się moją wiedzą z zakresu uprawy i wykorzystania ziół, a także zainspirowanie innych do ich stosowania oraz rozpropagowanie idei bioróżnorodności. Drugi aspekt to zachęcenie dzieci, młodzieży i dorosłych do odnalezienia w sobie talentów artystycznych.*
- *Chcę zapoznać dzieci ze specyfiką wykonywania zawodu rolnika i maszynami, które ułatwiają mu te prace. Kiedy pada pytanie, czy są konie, moim zadaniem jest wytłumaczenie dzieciom, że przy pomocy koni na dużym areale roli rolnik nie jest w stanie pracować jedynie przy ich wykorzystaniu, dlatego używa traktorów i odpowiednich maszyn. Takich pytań jest wiele i staram się na nie odpowiadać jak najbardziej realistycznie.*
- *Możliwość zapoznania z tradycją i ginącymi zawodami.*
- *Chęć szerzenia idei życia w zgodzie z naturą i kształtowania postaw proekologicznych.*

Co ciekawe, rola namowy pracownika ODR jako źródła inspiracji do rozpoczęcia działalności edukacyjnej we własnym gospodarstwie rolnym malała wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia badanych (tabela 10).

TABELA 10. Źródła inspiracji do przekształcenia gospodarstwa w zagrodę edukacyjną a poziom wykształcenia badanych [%]

Źródła inspiracji	Poziom wykształcenia		
	zasadnicze zawodowe N = 3	średnie N = 22	wyższe N = 54
Namowa specjalisty z ośrodka doradztwa rolniczego	66,7	59,1	51,9
Udział w wydarzeniach takich jak: targi agroturystyczne, sympozja agroturystyczne i inne imprezy tego typu	33,3	59,1	33,3
Przykład innych wiejskich usługodawców prowadzących działalność tego typu	33,3	13,6	33,3
Popularyzacja koncepcji zagród edukacyjnych w środkach masowego przekazu	0,0	31,8	22,2

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

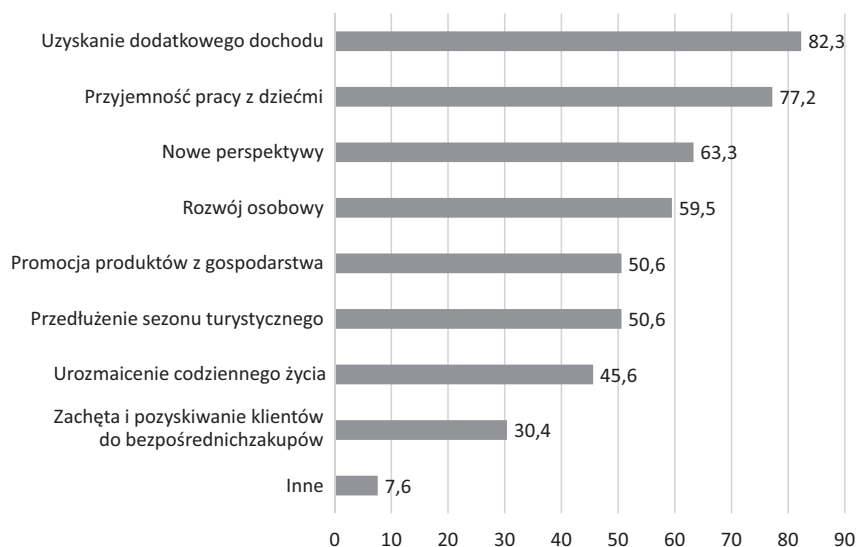
Źródło: badania własne.

Duży wpływ na respondentów (w szczególności na osoby legitymujące się wykształceniem średnim) miał ponadto udział w targach turystycznych, sympozjach agroturystycznych oraz innych imprezach tego typu, gdzie promowana i propagowana była działalność zagród edukacyjnych. Wydarzenia takie, w przeciwieństwie do środków masowego przekazu, które także były dla części badanych źródłem inspiracji, umożliwiają poznanie osób prowadzących już taką działalność, nawiązanie rozmowy i pozyskanie cennych informacji na temat realizacji zajęć edukacyjnych we własnym gospodarstwie, a także nawiązanie kontaktów mogących okazać się pomocnymi podczas zakładania i dalszego rozwoju własnej zagrody edukacyjnej. Udział w imprezach targowych pozwala dodatkowo wysondować poziom zainteresowania odwiedzających zajęciami oferowanymi przez zagrody.

Warto też nadmienić w tym miejscu, że wśród badanych właściciele zagród edukacyjnych dość często jako źródło inspiracji do rozpoczęcia tej działalności wskazywany był przykład innych rolników, którzy realizowali już w swoich gospodarstwach zajęcia edukacyjne. Umocnieniu tego efektu twórczego naśladownictwa sprzyjać może uczestnictwo we wspomnianych wcześniej sympozjach i targach agroturystycznych. Z pewnością znaczący był tu także (wymieniany w kategorii inne) udział polskich rolników w wyjazdach studyjnych realizowanych na terenie krajów Europy Zachodniej, gdzie działalność edukacyjna gospodarstw rolnych ma ugruntowaną już tradycję, a wiedza, doświadczenia i sukcesy gospodarzy w nią zaangażowanych stanowiły cenną pomoc i czynnik mobilizujący dla pionierów przedsięwzięć tego typu w Polsce. Dla niektórych badanych źródłem inspiracji stała się namowy rodzi-

ny lub znajomych, a także nauczycieli z okolicznych szkół²¹⁸. Niekiedy respondenci o inicjatywie krakowskiego ośrodka CDR dowiadywali się z prasy lub podczas kursów z zakresu turystyki wiejskiej. Niektórzy respondenci na pomysł realizacji zajęć we własnym gospodarstwie wpadli podczas ich prowadzenia w innych miejscach (szkoła, dom kultury itp.). Co ciekawe, były także przypadki, gdy gospodarze o idei zagrody edukacyjnej dowiadywali się od osób uczestniczących w zajęciach organizowanych przez nich w swoich gospodarstwach rolnych na jakiś czas przed założeniem zagrody i przystąpieniem do OSZE.

Istotnym elementem przeprowadzonych badań było rozpoznanie korzyści odnoszonych przez właścicieli zagrod edukacyjnych z tytułu ich prowadzenia i realizacji zajęć dydaktycznych. Odpowiedzi w tym zakresie były bardzo zróżnicowane, a szczególony na ten temat zaprezentowano na wykresie 8.

WYKRES 8. Korzyści czerpane przez badanych z prowadzenia zagrody edukacyjnej [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Najczęściej wskazywaną korzyścią był dodatkowy dochód wynikający z realizacji zajęć edukacyjnych. Nie może to oczywiście dziwić, ponieważ zagrody edukacyjne, funkcjonujące w formie podmiotów działalności gospodarczej, nie są organizacjami typu non profit i działają na zasadach rynkowych, a poniesione nakłady, jak również trud i czas włożone w przygotowanie i realizację zajęć znajdują swoje

²¹⁸ Wypowiedź jednego z badanych: *Inspiracją była potrzeba płynąca ze szkół – od nauczycieli. Najpierw chodziłem po szkołach i opowiadałem o tym, jakie ważne są w naszym życiu pszczoły. I pewnego razu jedna z nauczycielek powiedziała, że byłoby „fajnie”, jakby dzieci mogły zobaczyć pasiekę na żywo. Po krótkiej rozmowie z żoną stwierdziliśmy, że to może być ciekawy pomysł. I tak się zaczęło...*

odzwierciedlenie w ekwiwalencie pieniężnym. Co ciekawe, nie wszyscy spośród badanych postrzegali jednak kwestie finansowe w kategoriach wymiernych korzyści wynikających z realizacji zajęć w swoich gospodarstwach. Charakterystyczne było to zwłaszcza dla osób legitymujących się nieco niższym poziomem wykształcenia (tabela 11).

TABELA 11. Korzyści, jakie czerpią badani z prowadzenia zagrody edukacyjnej w odniesieniu do poziomu ich wykształcenia [%]

Korzyści czerpane z prowadzenia zagrody edukacyjnej	Poziom wykształcenia		
	zasadnicze zawodowe N = 3	średnie N = 22	wyższe N = 54
Możliwość uzyskania dodatkowego dochodu	66,7	72,7	87,0
Przyjemność pracy z dziećmi	66,7	81,8	75,9
Nowe perspektywy	66,7	72,7	59,3
Rozwój osobowy	66,7	59,1	59,3
Promocja produktów z gospodarstwa	33,3	45,5	53,7
Przedłużenie sezonu turystycznego	66,7	45,5	51,9
Urozmaicenie codziennego życia	33,3	54,5	42,6
Zachęta i pozyskiwanie klientów do bezpośrednich zakupów	0,0	31,8	31,5

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Istotne były dla respondentów także korzyści o charakterze interpersonalnym. Na przyjemność pracy z dziećmi uwagę zwróciło ponad 3/4 badanych. Benefit ten podkreślany był szczególnie przez osoby starsze wiekiem (tabela 12) oraz osoby z wykształceniem średnim i wyższym. Seniorzy szczególnie doceniali ponadto urozmaicenie życia codziennego wynikające z prowadzenia zagrody edukacyjnej. Znaczące w ich opinii były też nowe perspektywy wynikające z prowadzenia zagrody edukacyjnej. Te ostatnie najmniej doceniane były przez osoby lepiej wykształcone, a także właścicieli dużych gospodarstw, którzy (prawdopodobnie m.in. ze względu na znaczące inwestycje służące poprawie efektywności produkcji rolniczej) wizję swojej działalności mieli dość stabilnie ustaloną.

Prowadzenie zagrody edukacyjnej niesie ze sobą także wiele korzyści i możliwości o charakterze utylitarnym. Wśród nich wymieniana były promocja produktów z gospodarstwa (akcentowana głównie przez osoby po studiach, a także właścicieli relatywnie dużych gospodarstw) oraz zachęta i pozyskiwanie klientów do bezpośrednich zakupów tych produktów. Z uwagi na fakt, że 74,7% badanych gospodarstw stanowiły gospodarstwa agroturystyczne, istotne znaczenie miała dla respondentów możliwość przedłużenia sezonu turystycznego. Jak zauważa właścicielka Miodoborza (zagrody na Podlasiu), prowadzenie zagrody edukacyjnej przynosi

TABELA 12. Korzyści, jakie czerpią badani z prowadzenia zagrody edukacyjnej w odniesieniu do ich wieku [%]

Korzyści czerpane z prowadzenia zagrody edukacyjnej	Wiek [lata]			
	poniżej 40 N = 10	40–49 N = 22	50–59 N = 27	60 i więcej N = 20
Możliwość uzyskania dodatkowego dochodu	80,0	86,4	77,8	85,0
Przyjemność pracy z dziećmi	70,0	86,4	63,0	90,0
Nowe perspektywy	60,0	63,6	59,3	70,0
Rozwój osobowy	70,0	59,1	51,9	65,0
Promocja produktów z gospodarstwa	60,0	59,1	55,6	30,0
Przedłużenie sezonu turystycznego	40,0	54,5	48,1	55,0
Urozmaicenie codziennego życia	40,0	31,8	44,4	65,0
Zachęta i pozyskiwanie klientów do bezpośrednich zakupów	30,0	27,3	37,0	25,0

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

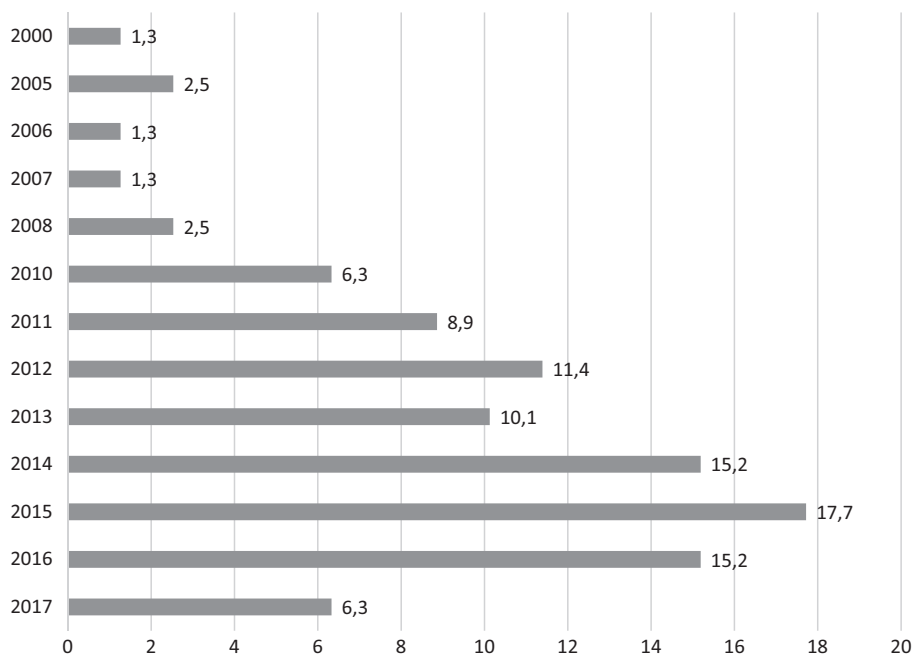
dochód mniejszy niż ten osiągnąć z działalności agroturystycznej, ale pozwala na przedłużenie sezonu o trzy miesiące: czerwiec, wrzesień i październik²¹⁹.

Dla niektórych przynależność do OSZE jest okazją do spełnienia potrzeb wyższego rzędu, jakimi są samozadowolenie, samospełnienie poprzez realizację własnych pomysłów, a także dzielenie się z odwiedzającymi zagrodę wiedzą rolniczą, ekologiczną i rzemieślniczą. Dla innych zajęcia edukacyjne, poza walorem poznawczym, mają duże znaczenie wychowawcze i umożliwiają uczenie współpracy i współdziałania w grupie.

4.3. PRZYGOTOWANIE GOSPODARZY I GOSPODARSTW DO PROWADZENIA DZIAŁALNOŚCI EDUKACYJNEJ

Data utworzenia Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych to 2011 r. Zajęcia edukacyjne w gospodarstwach rolnych wchodzących w jej skład mają jednak o wiele dłuższą tradycję. Pierwsze przedsięwzięcia tego typu są realizowane na polskiej wsi przynajmniej już od 2000 r. Z przeprowadzonych badań wynika, że w ponad 15% badanych gospodarstw zajęcia edukacyjne prowadzone były na długo przed powstaniem OSZE. Szczegóły na ten temat zaprezentowano na wykresie 9.

²¹⁹ Zagroda edukacyjna. Każdy może ją poprowadzić. Wystarczy pomysł, www.wspolczesna.pl, 10.04.2018.

WYKRES 9. Rok rozpoczęcia działalności edukacyjnej w badanych gospodarstwach [%]

Źródło: badania własne.

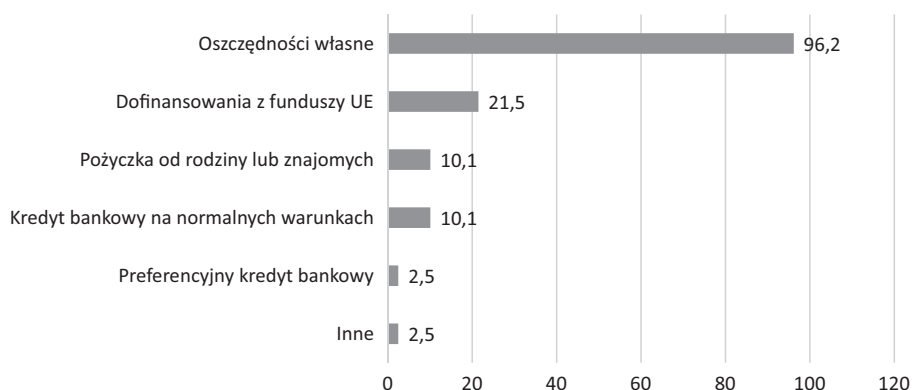
Dynamiczny przyrost liczby gospodarstw realizujących zajęcia edukacyjne w Polsce związany jest jednak z powstaniem Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych i działaniami prowadzonymi przez krakowski oddział Centrum Doradztwa Rolniczego, których celem było (i jest obecnie) propagowanie i promowanie przedsięwzięć tego typu na obszarach wiejskich.

Poza motywacją i inspiracją, niezbędnym elementem towarzyszącym rozpoczęciu prawie każdego przedsięwzięcia są odpowiednie środki finansowe, umożliwiające chociażby zakup określonego wyposażenia czy przystosowanie budynków i pomieszczeń. Podczas zakładania swoich zagród edukacyjnych prawie wszyscy badani skorzystali ze zgromadzonych wcześniej oszczędności. Szczegóły na ten temat zaprezentowano na wykresie 10.

Należy tu zauważyć, że w przypadku osób legitymujących się wykształceniem zasadniczym zawodowym oszczędności własne były jedynym wykorzystywanym źródłem finansowania rozpoczęcia działalności edukacyjnej w gospodarstwie (tabela 13). Najmniej chętnie korzystali z nich natomiast posiadacze najmniejszych gospodarstw rolnych (do 1 hektara). Osoby te najczęściej korzystały jednak z pożyczki od krewnych lub znajomych. Kobiety z kolei nieco rzadziej były skłonne wykorzystywać oszczędności własne czy różnego rodzaju kredyty i pożyczki.

Ponad 20% badanych, przekształcając gospodarstwo w zagrodę edukacyjną, zdecydowało się skorzystać z dofinansowania z funduszy UE. Były to głównie osoby lepiej wykształcone. Co ciekawe, w grupie tej dominowali mężczyźni, a także osoby starsze wiekiem (tabela 14).

4. ZAGRODY EDUKACYJNE W OPINII RESPONDENTÓW – WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

WYKRES 10. Źródła finansowania wykorzystywane przez badanych podczas zakładania zagród edukacyjnych [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

TABELA 13. Źródła finansowania wykorzystywane przez badanych podczas zakładania zagród edukacyjnych a poziom ich wykształcenia [%]

Poziom wykształcenia	Źródła finansowania				
	oszczędności własne	dofinansowania z funduszy UE	pożyczka od rodziny lub znajomych	kredyt bankowy na normalnych warunkach	preferencyjny kredyt bankowy
Zasadnicze zawodowe N = 3	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Średnie N = 22	95,5	22,7	13,6	13,6	9,1
Wyższe N = 54	96,3	22,2	9,3	9,3	0,0

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Bardzo rzadko wykorzystywane przez respondentów były kredyty preferencyjne, których istotą jest wsparcie Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w postaci dopłat do oprocentowania zaciągniętego przez rolnika kredytu. Ten instrument finansowy dostępny jest w Polsce od 1994 r.²²⁰. W jego ramach do końca

²²⁰ Należy tu jednak zaznaczyć, że na przestrzeni lat warunki oraz kryteria dostępności kredytów preferencyjnych były modyfikowane i okresowo utrudnione było ich pozyskanie na określone rodzaje działalności. Dla przykładu: kredyty preferencyjne na wsparcie turystyki wiejskiej (w tym agroturystyki, która w zdecydowanej większości stanowi bazę dla tworzenia i rozwoju zagród edukacyjnych), nie były dostępne od 01.05.2007 r. do 31.12.2014 r. Obecnie pozyskanie takiego kredytu jest możliwe m.in. w BGŻ BNP Paribas.

TABELA 14. Źródła finansowania wykorzystywane przez badanych do rozpoczęcia działalności zagrody edukacyjnej a ich wiek [%]

Źródła finansowania	Wiek [lata]			
	poniżej 40 N = 10	40–49 N = 22	50–59 N = 27	60 i więcej N = 20
Oszczędności własne	100,0	95,5	96,3	95,0
Dofinansowania z funduszy UE	20,0	9,1	22,2	35,0
Pożyczka od rodziny lub znajomych	10,0	18,2	3,7	10,0
Kredyt bankowy na normalnych warunkach	0,0	18,2	7,4	10,0
Preferencyjny kredyt bankowy	0,0	4,5	3,7	0,0

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

listopada 2017 r. rolnikom i przedsiębiorcom sektora agro udzielono prawie 6 mln kredytów, o łącznej kwocie ponad 119 mld złotych²²¹. Niewielkie wykorzystanie tego rodzaju wsparcia przez badanych mogło być spowodowane okresowym brakiem dostępności takiego rozwiązania dla celów agroturystycznych, czy chociażby nieco bardziej prozaicznym czynnikiem, którym jest świadomość konieczności spłaty zaciągniętego zobowiązania przy jednoczesnym braku pewności powodzenia rozpoczynanego przedsięwzięcia.

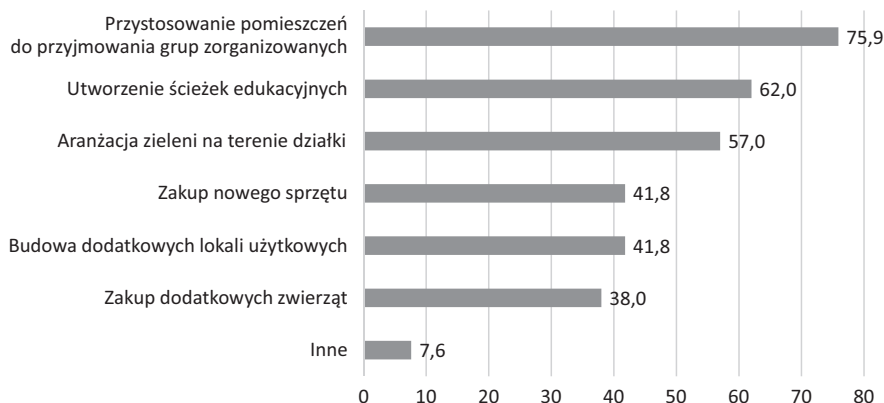
W poszukiwaniu funduszy na założenia zagrody edukacyjnej gospodarze wykorzystywali także nieco mniej oczywiste źródła. Przykładem może być dofinansowanie pozyskane przez właściciela zagrody edukacyjnej funkcjonującej na Pomorzu, które pochodziło z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Gdańsku.

Przekształcenie gospodarstwa rolnego w zagrodę edukacyjną wiąże się z licznymi działaniami mającymi na celu dostosowanie budynków i pomieszczeń, ich wyposażenia, a także otoczenia zewnętrznego do pełnienia funkcji edukacyjnych i spełniających wymogi umożliwiające prowadzenie zajęć dydaktycznych. Najczęściej podejmowanym było w przypadku respondentów przystosowanie pomieszczeń do przyjmowania grup zorganizowanych i powiązany z nim zakup sprzętu, który umożliwia prowadzenie zajęć dydaktycznych w gospodarstwie (wykres 11). W tym celu ponadto, w ponad 40% badanych zagród, wybudowano dodatkowe lokale użytkowe.

Poza budową i modernizacją budynków oraz wyposażeniem ich w odpowiedni sprzęt podejmowano wiele działań w bezpośrednim otoczeniu gospodarstwa. Najczęściej wskazywane przez badanych było tworzenie ścieżek edukacyjnych, dzięki którym uczestnicy zajęć mają okazję doświadczyć omawianych procesów i zjawisk w ich środowisku naturalnym, jakimi są często łąka, pole czy las. Uzasadnionym

²²¹ Kredyty preferencyjne dla sektora Agro w 2018 r., www.zbp.pl, dostęp 10.04.2018.

4. ZAGRODY EDUKACYJNE W OPINII RESPONDENTÓW – WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

WYKRES 11. Zmiany wprowadzone przez respondentów do gospodarstw w celu przekształcenia ich w zagrody edukacyjne [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

wyduje się więc fakt, że to właśnie w przypadku gospodarstw ekologicznych i ogrodniczych bądź sadowniczych tworzenie ścieżek tego typu podejmowane było najczęściej (tabela 15). Specyficzna działalność podmiotów tego typu sprzyja bowiem realizacji zajęć, których istotą jest przekaz wiedzy przyrodniczej i ekologicznej, a jej przekazywanie jest najbardziej skuteczne i atrakcyjne w przypadku prezentacji omawianych zjawisk w naturze.

Podobnie uzasadniony może być fakt, iż aranżacja zieleni na terenie gospodarstwa wskazywana była głównie przez osoby prowadzące gospodarstwa wyspecjalizowane w produkcji roślinnej. Co ciekawe, decyzja o zakupie dodatkowych zwierząt na potrzeby zajęć edukacyjnych podejmowana była często przez osoby, których gospodarstwa ukierunkowane były na produkcję zwierzęcą. Dodatkowe gatunki czy okazy poszerzają w tym przypadku spektrum tematów zajęć, których charakter determinowany jest specyfiką prowadzonego gospodarstwa.

Pojedynczy gospodarze wśród działań poprzedzających otwarcie zagrody edukacyjnej wskazywali ponadto:

- budowę dodatkowych pomieszczeń (zagród) dla zwierząt celem zapewnienia bezpieczeństwa odwiedzającym, a przy okazji karmiącym je,
- wykonanie ekspozycji dawnego sprzętu rolniczego,
- zorganizowanie miniskansenu,
- zakup starego sprzętu używanego dawniej w gospodarstwach rolnych.

Dość powszechne były także działania polegające na aranżacji przestrzeni celem przystosowania jej do zabaw z dziećmi.

Należy tu podkreślić, że byli też tacy, którzy w momencie tworzenia zagrody edukacyjnej nie wprowadzili żadnych zmian w infrastrukturze i wyposażeniu gospodarstwa. Nie było to jednakże spowodowane brakiem dbałości o jakość tego przedsięwzięcia. Jak sami zauważają: „nie wprowadzano żadnych zmian ani w infrastruk-

TABELA 15. Zmiany wprowadzone przez respondentów do gospodarstw w celu przekształcenia ich w zagrody edukacyjne w odniesieniu do profilu gospodarstwa rolnego [%]

Profil gospodarstwa rolnego	Zmiany wprowadzone w gospodarstwach					
	przystosowanie pomieszczeń do przyjmowania grup zorganizowanych	utworzenie ścieżek edukacyjnych	aranżacja zieleni na terenie działki	zakup nowego sprzętu	budowa dodatkowych lokali użytkowych	zakup dodatkowych zwierząt
Gospodarstwo rolne ukierunkowane na produkcję roślinną (N = 27)	77,8	66,7	74,1	44,4	29,6	37,0
Gospodarstwo rolne ukierunkowane na produkcję zwierzęcą (w tym m.in. pszczelarstwo) (N = 28)	67,9	53,6	64,3	50,0	42,9	46,4
Gospodarstwo ekologiczne (N = 15)	80,0	80,0	53,3	60,0	53,3	53,3
Gospodarstwo ogrodnicze bądź sadownicze (N = 8)	87,5	87,5	12,5	12,5	37,5	25,0
Gospodarstwo agroturystyczne (N = 59)	81,4	57,6	59,3	44,1	42,4	37,3
Gospodarstwo z inną pozarolniczą działalnością (N = 18)	55,6	61,1	50,0	44,4	44,4	27,8

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

turze, ani w programach zajęć. Tak się szczęśliwie złożyło, że działalność edukacyjna prowadzona już wcześniej doskonale wpisała się w ideę sieci zagród edukacyjnych”. Zdarzały się też sytuacje, kiedy całe siedlisko projektowane było z myślą o działalności edukacyjnej, w związku z czym jakiegokolwiek zmiany nie były konieczne.

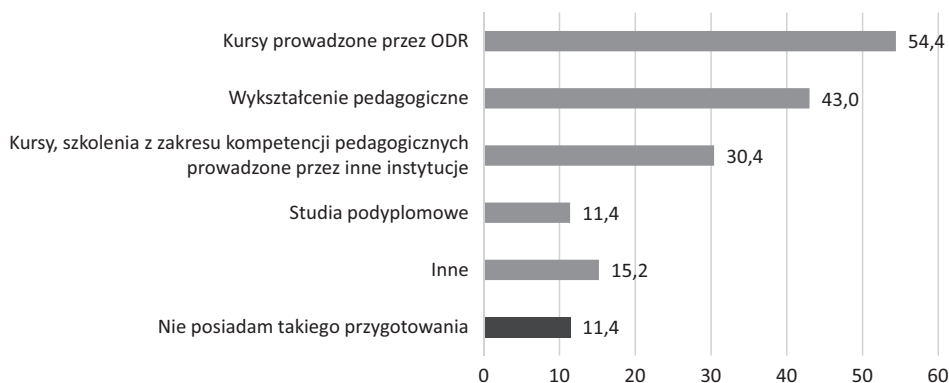
Warto w tym miejscu przytoczyć wypowiedź jednej z osób prowadzących zagrodę edukacyjną, świadcząca o bardzo świadomym i odpowiedzialnym podejściu osób realizujących tego typu działalność: „Co roku staram się wprowadzać nowe atrakcje. Jestem przy tym jednak ostrożna, bo w jak największym stopniu chciałabym zachować charakter i specyfikę wsi”.

Poza odpowiednim przygotowaniem gospodarstw i ich otoczenia bardzo istotną kwestią w przypadku rozpoczynania działalności edukacyjnej jest przygotowanie samych właścicieli. Należy tu jednak zaznaczyć, że w myśl art. 2 ustawy Prawo oświatowe²²² zagrody edukacyjne nie są zaliczane do jednostek systemu oświaty, w związku z czym, tylko po to, aby przyjmować na swoim terenie dzieci i młodzież²²³,

²²² Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (Dz. U. z 2017 r., poz. 59).

²²³ Należy jednak przypomnieć, że zupełnie inaczej wygląda kwestia organizowanie wycieczki (czyli pobytu trwającego nieprzerwanie co najmniej 2 dni) w gospodarstwach, co zostało sprecyzowane w art. 92a do 92t Ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz. U. 1991 Nr 95 poz. 425) oraz wydanego na jej podstawie rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej w sprawie wycieczki dzieci i młodzieży (Dz. U. z 2016 r., poz. 452), w przypadku organizowania

nie muszą spełniać wymagań w zakresie kwalifikacji pedagogicznych określonych tą ustawą i przepisami wydanymi na jej podstawie²²⁴. Należy tutaj dodać, że posiadanie określonego przygotowania w zakresie prowadzenia zajęć edukacyjnych nie jest także warunkiem przystąpienia do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych. Co jednak istotne, uczestnicy sieci otrzymują wsparcie zarówno szkoleniowe, jak i doradcze w systemie doradztwa rolniczego. Możliwość ta była często wykorzystywana przez właścicieli badanych zagród. Ponad połowa z nich skorzystała bowiem z oferty szkoleniowej ODR celem podniesienia własnych kwalifikacji w zakresie prowadzenia zajęć edukacyjnych (wykres 12).

WYKRES 12. Przygotowanie badanych właścicieli zagród edukacyjnych do prowadzenia zajęć dydaktycznych [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Znaczna część badanych miała wykształcenie pedagogiczne bądź uczestniczyła w kursach i szkoleniach z zakresu kompetencji pedagogicznych. Niewielka część respondentów celem podniesienia swoich kwalifikacji w prowadzeniu zajęć ukończyła studia podyplomowe w tym zakresie. Co ciekawe, osoby legitymujące się wykształceniem wyższym (poza studiami podyplomowymi) najrzadziej podejmowały trud zdobycia dodatkowych kwalifikacji w obszarze prowadzenia zajęć dydaktycznych. Osoby te jednak najrzadziej wskazywały brak jakiegokolwiek przygotowania w tym zakresie (tabela 16).

Należy tu zauważyć, że ponad 10% badanych właścicieli zagród edukacyjnych nie miało żadnego przygotowania do prowadzenia zajęć dydaktycznych. W grupie tej dominowały osoby legitymujące się relatywnie niskim poziomem wykształcenia.

---

wypoczynku dzieci i młodzieży wymaga się zapewnienia bezpiecznych warunków wypoczynku i właściwej opieki wychowawczej, w szczególności zaś zatrudniania odpowiednio przygotowanej kadry pedagogicznej.

²²⁴ J. Raciborski: Prawne uwarunkowania prowadzenia działalności edukacyjnej w gospodarstwach rolnych. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2018, s. 16.

TABELA 16. Przygotowanie badanych właścicieli zagród edukacyjnych do prowadzenia zajęć dydaktycznych w odniesieniu do ich poziomu wykształcenia [%]

Przygotowanie do prowadzenia zajęć dydaktycznych	Poziom wykształcenia		
	zasadnicze zawodowe N = 3	średnie N = 22	wyższe N = 54
Kursy prowadzone przez ODR	66,7	68,2	48,1
Wykształcenie pedagogiczne	33,3	13,6	55,6
Kursy, szkolenia z zakresu kompetencji pedagogicznych prowadzone przez inne instytucje	33,3	45,5	24,1
Studia podyplomowe	0,0	4,5	14,8
Nie posiadam takiego przygotowania	33,3	13,6	9,3

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Warto jednak podkreślić, część respondentów miała różnorodne doświadczenie oraz wiele różnego rodzaju uprawnień, umożliwiające im prowadzenie zajęć dydaktycznych. Wśród nich wymieniane były m.in.:

- uprawnienia instruktora jeździectwa i sędziego jeździectwa,
- kompetencje zdobyte w trakcie pracy zawodowej w zakresie prowadzenia różnego rodzaju pokazów i konferencji,
- uprawnienia instruktora kulturalno-oświatowego w świetlicy wiejskiej.

Brak odpowiedniego przygotowania popartego adekwatnym certyfikatem rekompensowało ponadto w opinii badanych wieloletnie doświadczenie w prowadzeniu zajęć edukacyjnych²²⁵.

Przekształcanie gospodarstwa rolnego w zagrodę edukacyjną z pewnością nie jest zadaniem prostym. Wymaga bowiem od jego właściciela, po pierwsze, odpowiednich środków finansowych, a po drugie – wiedzy i doświadczenia z obszarów, jakimi dotychczas w większości przypadków nie miał okazji się zajmować. Wśród badanych najczęściej wskazywanym problemem okazał się brak środków finansowych (wykres 13). Zmiany wprowadzone w gospodarstwie omówione wcześniej wiążą się bowiem z koniecznością poniesienia pewnych kosztów. Brak środków na ich pokrycie sygnalizowany był częściej przez osoby legitymujące się niższym poziomem wykształcenia, osoby młodsze oraz właścicieli niewielkich gospodarstw.

²²⁵ Warto przytoczyć tu wypowiedź jednego z respondentów: „Tematy, jakie oferuję podczas zajęć edukacyjnych są związane głównie z przyrodą oraz pracami gospodarskimi, jak również z propagowaniem kultury ludowej i dawnych, zanikających już zawodów wiejskich. Ponieważ posiadam ponad 45-letnią praktykę w zawodzie rolnika (jestem inż. rolnikiem), działające gospodarstwo rolne (głównie hodowla koni), jak również bogate zbiory etnograficzne obrazujące życie i pracę w dawnej wsi małopolskiej i huculskiej, realizacja zajęć w tym zakresie nie sprawia mi większych problemów”.

4. ZAGRODY EDUKACYJNE W OPINII RESPONDENTÓW – WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

WYKRES 13. Problemy, z jakimi zetknęli się respondenci podczas przekształcania gospodarstwa w zagrodę edukacyjną [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Dość często wskazywanym problemem były kwestie natury prawnej i organizacyjnej. Należy tu bowiem przypomnieć, że zarówno pojęcie „zagroda edukacyjna”, jak również „agroturystyka” nie zostały dotychczas zdefiniowane w przepisach prawa i zapewne takiej odrębnej definicji się nie doczekają. Ustalenie formalnych i prawnych obowiązków związanych z prowadzeniem takiego przedsięwzięcia będzie wymagało zatem od zainteresowanych samodzielnej analizy ich sytuacji i dobrania przepisów adekwatnych do tej sytuacji. Problemy tego rodzaju znacznie częściej sygnalizowane były przez osoby legitymujące się niższym poziomem wykształcenia (tabela 17), a także osoby starsze wiekiem (tabela 18).

TABELA 17. Problemy, z jakimi zetknęli się badani podczas przekształcania gospodarstwa w zagrodę edukacyjną w odniesieniu do poziomu ich wykształcenia [%]

Problemy napotkane podczas tworzenia zagród edukacyjnych	Poziom wykształcenia		
	zasadnicze zawodowe N = 3	średnie N = 22	wyższe N = 54
Brak środków finansowych	33,3	50,0	40,7
Problemy natury prawno-organizacyjnej	33,3	27,3	18,5
Problem ze znalezieniem odpowiednich osób do prowadzenia zajęć edukacyjnych	33,3	18,2	20,4
Brak wiedzy i doświadczenia w zakresie prowadzenia zajęć edukacyjnych	–	13,6	5,6
Nie spotkałem/am się z żadnymi problemami	33,3	27,3	48,1

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

TABELA 18. Problemy, z jakimi zetknęli się badani podczas przekształcania gospodarstwa w zagrodę edukacyjną w odniesieniu do ich wieku [%]

Problemy napotkane podczas tworzenia zagród edukacyjnych	Wiek [lata]			
	poniżej 40 N = 10	40–49 N = 22	50–59 N = 27	60 i więcej N = 20
Brak środków finansowych	50,0	45,5	37,0	45,0
Problemy natury prawno-organizacyjnej	20,0	18,2	18,5	30,0
Problem ze znalezieniem odpowiednich osób do prowadzenia zajęć edukacyjnych	40,0	27,3	14,8	10,0
Brak wiedzy i doświadczenia w zakresie prowadzenia zajęć edukacyjnych	20,0	0,0	7,4	10,0
Nie spotkałem/am się z tego typu problemami	30,0	36,4	55,6	35,0

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Innym dość często wskazywanym problemem było znalezienie odpowiednich osób do prowadzenia zajęć edukacyjnych. W ponad 40% badanych zagród do prowadzenia zajęć angażowane są bowiem osoby spoza gospodarstwa. Odpowiedni ich dobór ma znaczący wpływ na sposób i rodzaj przekazywanych informacji, a także przekłada się na zadowolenie uczestników zajęć. Dobór takich osób wydaje się więc sprawą kluczową. Problem w tym zakresie nieco częściej zgłaszały osoby młodsze wiekiem oraz właściciele mniejszych obszarowo gospodarstw (tabela 19).

TABELA 19. Problemy, z jakimi zetknęli się badani podczas przekształcania gospodarstwa w zagrodę edukacyjną w odniesieniu do wielkości ich gospodarstwa rolnego [%]

Problemy napotkane podczas tworzenia zagród edukacyjnych	Wielkość gospodarstwa w ha użytków rolnych						
	do 1	1,01–4,99	5,00–9,99	10,00–14,99	15,00–19,99	20,00–49,99	50 i więcej
Brak środków finansowych	50,0	56,0	50,0	27,3	42,9	7,7	71,4
Problemy natury prawno-organizacyjnej	16,7	24,0	30,0	9,1	14,3	30,8	14,3
Problem ze znalezieniem odpowiednich osób do prowadzenia zajęć edukacyjnych	50,0	16,0	30,0	27,3	14,3	7,7	14,3
Brak wiedzy i doświadczenia w zakresie prowadzenia zajęć edukacyjnych	0,0	12,0	0,0	9,1	0,0	7,7	14,3
Nie spotkałem/am się z tego typu problemami	33,3	28,0	40,0	72,7	57,1	53,8	14,3

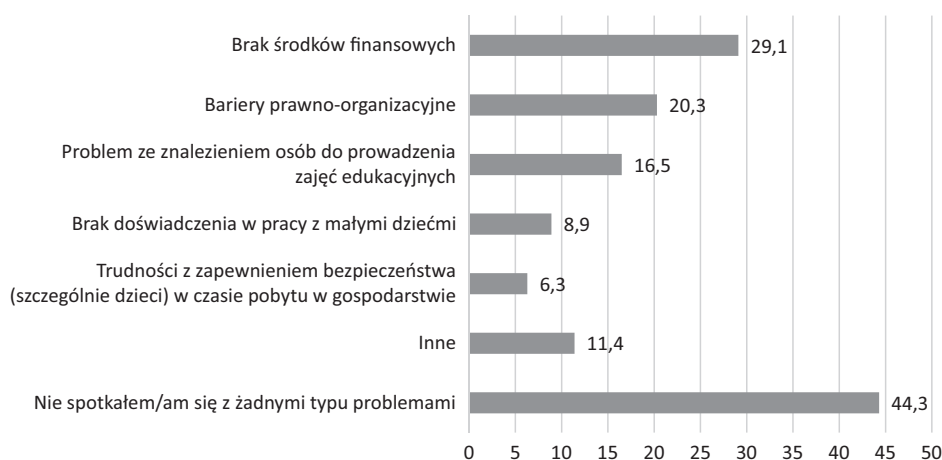
Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Co ciekawe, stosunkowo rzadko podkreślany był przez badanych problem dotyczący braku wiedzy i doświadczenia w zakresie prowadzenia zajęć edukacyjnych. Zdawał się on praktycznie nie istnieć wśród osób po studiach. Nie dostrzegały go także w większości osoby starsze wiekiem. Badani wymieniali ponadto sporadycznie także inne problemy. Był to np. kłopot z budową toalety dla większej liczby osób czy brak osób chętnych do pracy w najbliższej okolicy.

Analizując napotkane trudności i problemy należy zaznaczyć, że ponad 40% respondentów nie odnotowało takich sytuacji podczas przekształcania gospodarstwa w zagrodę edukacyjną. W grupie tej dominowały osoby legitymujące się wyższym wykształceniem oraz posiadacze stosunkowo niewielkich gospodarstw.

Nieco mniej problemowych sytuacji właściciele badanych zagród edukacyjnych napotykali podczas realizacji zajęć. Prawie 45% z nich stwierdziło, że nie doświadczyli takowych (wykres 14). Niemniej jednak problemy, które zostały odnotowane, w większości przypadków dotyczyły finansów. Podkreślane były także (szczególnie przez osoby starsze wiekiem) bariery prawne prowadzonej działalności. Osoby młodsze natomiast akcentowały brak doświadczenia w pracy z małymi dziećmi (tabela 20).

WYKRES 14. Problemy, na jakie natrafili respondenci podczas prowadzenia zagrody edukacyjnej [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Istotnym problemem, na który uwagę zwróciła (szczególnie starsza wiekiem) część badanych była trudność z zapewnieniem bezpieczeństwa osobom przebywającym w gospodarstwie. Uwaga ta dotyczyła w szczególności dzieci. W przypadku większej ich liczby w grupie nawet osobom z dużym doświadczeniem w pracy z najmłodszymi może się zdarzyć, że pojedyncze osoby odłączą się od grupy i będą tym samym narażone na różnego typu wypadki i urazy. Niebezpieczeństw w gospodarstwie rolnym jest bowiem wiele – poczynając od maszyn i urządzeń rolniczych aż

TABELA 20. Problemy, na jakie natrafili respondenci podczas prowadzenia zagrody edukacyjnej w odniesieniu do ich wieku [%]

Problemy napotkane podczas funkcjonowania zagród edukacyjnych	Wiek [lata]			
	poniżej 40 N = 10	40–49 N = 22	50–59 lat N = 27	60 i więcej N = 20
Brak środków finansowych	40,0	27,3	18,5	40,0
Bariery prawno-organizacyjne	20,0	18,2	11,1	35,0
Problem ze znalezieniem osób do prowadzenia zajęć edukacyjnych	20,0	13,6	18,5	15,0
Brak doświadczenia w pracy z małymi dziećmi	20,0	0,0	11,1	10,0
Trudności z zapewnieniem bezpieczeństwa (szczególnie dzieci) w czasie pobytu w gospodarstwie	0,0	4,5	7,4	10,0
Nie spotkałem/am się z żadnymi typu problemami	40,0	50,0	55,6	25,0

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

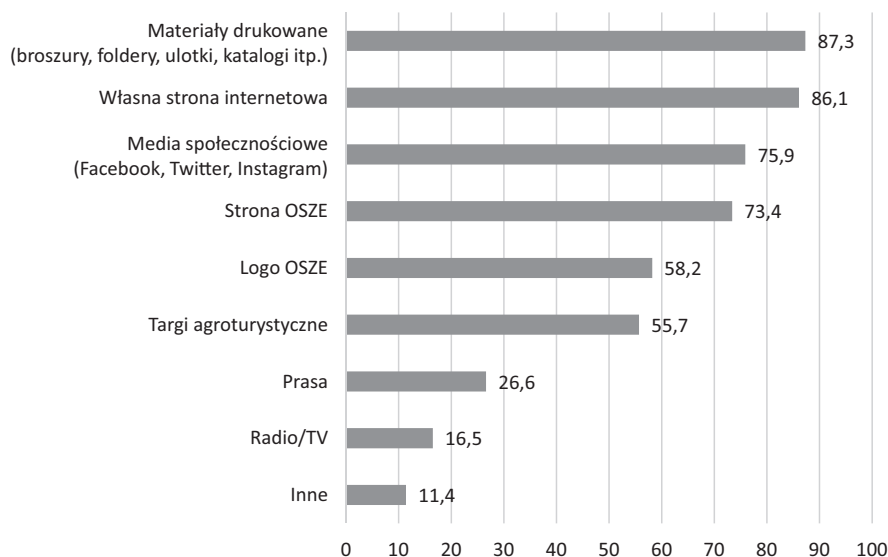
po zwierzęta gospodarskie. Bardzo istotne jest zatem odpowiednie przygotowanie gospodarstwa na przyjęcie młodszych grup szkolnych i przedszkolnych.

Respondenci, bogatsi o kilku-, a czasem kilkunastoletnie doświadczenia w prowadzeniu zajęć edukacyjnych dostrzegali znacznie więcej nietypowych problemów towarzyszących ich pracy aniżeli w czasie rozpoczynania swojej działalności. Pojawiły się wśród nich uwagi dotyczące:

- trudności w skutecznym dotarciu z ofertą edukacyjną zagrody do przedszkoli i szkół – wynikają one z konkurencji w postaci parków rozrywki, dużych placów zabaw itp.,
- złego stanu dróg dojazdowych do gospodarstw i bierności władz gminy w tym zakresie,
- obowiązków podatkowych, które w znacznym stopniu w sposób niekorzystny wpływają na ceny dłuższych pobyków w zagrodzie,
- małego zainteresowania placówek edukacyjnych współpracą z zagrodami,
- błędnego utożsamiania zakresu oferty usługowej zagrody edukacyjnej z ofertą gospodarstwa agroturystycznego.

Bardzo istotną kwestią podczas prowadzenia jakiegokolwiek działalności gospodarczej jest odpowiednia jej promocja. Dotyczy to szczególnie usług, których (ze względu na ich abstrakcyjny charakter) nie można wcześniej sprawdzić, a decyzja zakupowa podejmowana jest na podstawie opinii wcześniejszych użytkowników lub różnego typu materiałów promocyjnych. Badani, celem rozpowszechniania informacji na temat prowadzonej działalności, wykorzystywali przede wszystkim drukowane materiały reklamowe i własną stronę internetową. Szczegóły na ten temat zaprezentowano na wykresie 15.

4. ZAGRODY EDUKACYJNE W OPINII RESPONDENTÓW – WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

WYKRES 15. Wykorzystywane przez badanych sposoby promocji własnych zagród edukacyjnych [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Dużym powodzeniem cieszyły się także media społecznościowe. Ponad $\frac{3}{4}$ badanych promowało swoje zagrody na Facebooku. Podobny odsetek respondentów stwierdził, że wykorzystywał w tym celu stronę Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych. Należy tu jednak zauważyć, że na tej witrynie internetowej wykazane są wszystkie funkcjonujące w Polsce zagrody edukacyjne. Część badanych uważała najwyraźniej, że strona OSZE nie jest skutecznym kanałem informacji (co zaprezentowano szczegółowo w tabeli 22). Może to być powodem niewielkiej aktualności czy kompletności części informacji gospodarstw zrzeszonych w sieci. Znaczna część badanych nie przywiązywała także większej wagi do promocyjnego wykorzystania logo OSZE. Niewiele ponad połowa badanych starała się ponadto promować własne przedsięwzięcia edukacyjne na targach turystycznych. Powodem (podobnie jak w przypadku prasy, radia i telewizji) mogą być wysokie koszty uczestnictwa w nich. Część badanych wykazywała się nieco większą aktywnością w zakresie promocji swoich zagród i starała się dotrzeć z ofertą placówek oświatowych oraz drużyn harcerskich. Niektórzy jako okazję do zachęcenia do odwiedzenia własnego gospodarstwa wykorzystywali dożynki, festyny czy inne wojewódzkie imprezy o charakterze kulturowym.

Większość najczęściej wskazywanych sposobów promocji chętniej wykorzystywana była przez osoby młodsze wiekiem. Starsza część respondentów nieco częściej starała się promować swoje zagrody poprzez prasę, radio i telewizję (tabela 21).

TABELA 21. Wykorzystywane przez badanych sposoby promocji własnych zagród edukacyjnych w odniesieniu do ich wieku [%]

Wykorzystywane sposoby promocji	Wiek [lata]			
	poniżej 40 N = 10	40-49 N = 22	50-59 lat N = 27	60 i więcej N = 20
Materiały drukowane (brozury, foldery, ulotki, katalogi itp.)	90,0	90,9	88,9	80,0
Własna strona internetowa	90,0	90,9	85,2	80,0
Media społecznościowe (Facebook, Twitter, Instagram)	90,0	86,4	74,1	60,0
Strona OSZE	80,0	81,8	66,7	70,0
Logo OSZE	70,0	77,3	44,4	50,0
Targi agroturystyczne	60,0	63,6	63,0	35,0
Prasa	20,0	40,9	14,8	30,0
Radio/TV	0,0	18,2	11,1	30,0

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

TABELA 22. Skuteczność wybranych narzędzi promocji własnych zagród edukacyjnych w opinii badanych [%]

Narzędzi promocji	Skuteczność narzędzia promocji					
	nie mam zdania	bardzo niska	niska	średnia	wysoka	bardzo wysoka
Polecenie przez rodzinę lub znajomych – tzw. poczta pantoflowa	0,0	1,3	1,3	7,6	25,3	64,6
Materiały drukowane (brozury, foldery, ulotki, katalogi itp.)	5,1	7,6	20,3	30,4	20,3	16,5
Własna strona internetowa	7,6	1,3	7,6	25,3	22,8	35,4
Media społecznościowe (Facebook, Twitter, Instagram)	10,1	1,3	7,6	21,5	25,3	34,2
Strona OSZE	15,2	6,3	21,5	26,6	13,9	16,5
Logo OSZE	11,4	11,4	17,7	19,0	26,6	13,9
Targi agroturystyczne	21,5	8,9	13,9	30,4	13,9	11,4
Prasa	27,8	19,0	15,2	21,5	10,1	6,3
Radio/TV	34,2	19,0	11,4	19,0	6,3	10,1

Źródło: badania własne.

Osoby legitymujące się wyższym poziomem wykształcenia nieco częściej wykorzystywały własną stronę internetową oraz stronę OSZE. Grupa ta rzadziej natomiast próbowała promować swoje zagrody podczas targów turystycznych.

Najbardziej skuteczną formą promocji zagród edukacyjnych w opinii ich właścicieli była tzw. poczta pantoflowa (marketing szeptany), czyli polecenie ich przez osoby, które miały okazję odwiedzić gospodarstwo, rodzinie lub znajomym. Wysoko oceniane były przez respondentów także własna strona internetowa oraz media społecznościowe. Należy tu zauważyć, że narzędzia internetowe są obecnie jednocześnie jednymi z najtańszych sposobów promocji własnego przedsięwzięcia.

Dość nisko natomiast oceniana była skuteczność znacznie droższych w użyciu kanałów promocji, tj. prasy, radia, telewizji, a także targów turystycznych. Należy jednak podkreślić, że te ostatnie w szczególności przyczyniają się do promowania i propagowania szeroko pojętej turystyki wiejskiej i agroturystyki, a także idei edukacji w środowisku wiejskim. Przedsięwzięcia te inicjowane i finansowane powinny być zatem przez wiele instytucji państwowych, wśród których wymienić należy chociażby Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Ministerstwo Sportu i Turystyki oraz Polską Organizację Turystyczną.

4.4. WSPARCIE INSTYTUCJONALNE PODMIOTÓW NALEŻĄCYCH DO OGÓLNOPOLSKIEJ SIECI ZAGRÓD EDUKACYJNYCH

W badaniach empirycznych podjęto próbę rozpoznania instytucji wspierających funkcjonowanie i rozwój zagród edukacyjnych. Intensywność wsparcia w zakresie funkcjonowania i rozwoju tego typu inicjatyw przedstawiono w tabeli 23.

Należy zauważyć, że badani najbardziej cenili współpracę z doradcami ODR – prawie 3/4 respondentów oceniło ich wsparcie funkcjonowania i rozwoju jako intensywne lub bardzo intensywne. Potwierdzają to takie wypowiedzi respondentów,

TABELA 23. Instytucje i organizacje najintensywniej wspierające funkcjonowanie i rozwój badanych zagród edukacyjnych w opinii ich właścicieli [%]

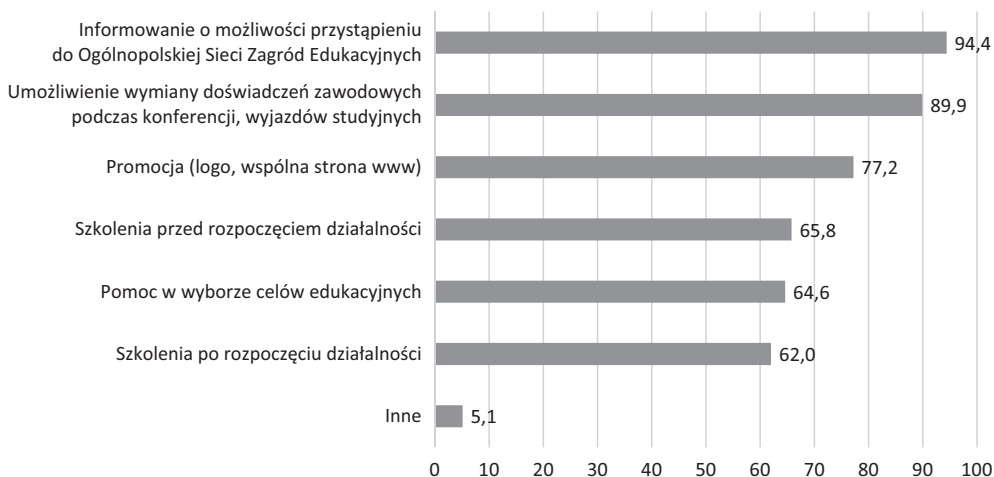
Instytucje i organizacje	Intensywność wsparcia					
	nie mam zdania	brak wsparcia	małe wsparcie	średnie wsparcie	intensywne wsparcie	bardzo intensywne wsparcie
ODR	6,3	3,8	5,1	15,2	26,6	43,0
LGD	24,1	31,6	8,9	16,5	13,9	5,1
Stowarzyszenie agroturystyczne	30,4	26,6	7,6	19,0	8,9	7,6
Samorząd terytorialny	26,6	45,6	13,9	8,9	5,1	0,0
Inne	84,8	6,3	0,0	0,0	6,3	2,5

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

jak: *jedynie ODR wojewódzki oraz CDR wspomaga i informuje o szkoleniach, targach czy nowościach*. Na drugim miejscu znaleźli się przedstawiciele LGD, a trzecie zajęli pracownicy stowarzyszeń agroturystycznych. Najslabiej wypadł samorząd terytorialny, prawie połowa respondentów wskazała na całkowity brak wsparcia. Ponadto 1/3 badanych bardzo nisko oceniła działalność LGD w tym zakresie, a 1/4 pomoc ze strony stowarzyszeń agroturystycznych. Tylko co dziesiąty badany nie był zadowolony ze współpracy z ODR.

Kolejną kwestią podjętą w badaniach było rozpoznanie roli ODR w tworzeniu i funkcjonowaniu zagród edukacyjnych. Szczegółowe informacje przedstawiono na wykresie 16.

WYKRES 16. Rola ODR w tworzeniu i funkcjonowaniu zagród edukacyjnych [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że prawie wszyscy respondenci informację dotyczącą możliwości przystąpienia do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych uzyskali od doradców ODR i prawie tyle samo osób wskazało na możliwość wymiany doświadczeń zawodowych podczas konferencji czy wyjazdów studyjnych. Pomoc ODR polegała również na wspieraniu promocji działalności edukacyjnej, np. dzięki identyfikacji poprzez logo zagrody edukacyjnej czy prowadzenie wspólnej strony internetowej. Ponad 2/3 badanych wśród form pomocy ODR wskazała również szkolenia przed rozpoczęciem i po rozpoczęciu działalności oraz pomoc w wyborze celów edukacyjnych. Respondenci zwracali uwagę, że za mało jest inicjatyw promujących region czy współpracę właścicieli zagród edukacyjnych w zakresie realizacji usług edukacyjnych.

W badaniach poszukiwano zależności między poziomem wykształcenia właścicieli zagród edukacyjnych a zakresem działań podejmowanych przez doradców ODR mających na celu upowszechnienie tej idei. Dane szczegółowe przedstawiono w tabeli 24.

TABELA 24. Rola ODR w tworzeniu i funkcjonowaniu zagród edukacyjnych w odniesieniu do poziomu wykształcenia ich właścicieli [%]

Działania realizowane przez ODR	Poziom wykształcenia		
	zasadnicze zawodowe N = 3	średnie N = 22	wyższe N = 54
Informowanie o możliwości przystąpieniu do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych	100,0	90,9	96,3
Umożliwienie wymiany doświadczeń zawodowych podczas konferencji, wyjazdów studyjnych	100,0	90,9	88,9
Promocja (logo, wspólna strona www)	66,7	68,2	81,5
Szkolenia przed rozpoczęciem działalności	66,7	63,6	66,7
Pomoc w wyborze celów edukacyjnych	66,7	63,6	64,8
Szkolenia po rozpoczęciu działalności	66,7	68,2	59,3

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Należy zauważyć, że pomoc w promocji poprzez logo Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych czy wspólną stronę internetową zagród edukacyjnych nieco częściej dostrzegały osoby z wyższym wykształceniem, które rzadziej korzystały ze szkoleń po rozpoczęciu działalności; pozostałe działania realizowane przez doradców ODR oceniane były podobnie.

4.5. DZIAŁALNOŚĆ EDUKACYJNA BADANYCH ZAGRÓD

W badaniach poszukiwano odpowiedzi na pytanie, które cele edukacyjne były najchętniej realizowane przez respondentów i czy zmieniały się one w czasie. Szczegółowe informacje na ten temat zamieszczono w tabeli 25.

Najczęściej realizowanymi celami były edukacja w zakresie kształtowania świadomości ekologicznej, a także dziedzictwo kulturowe i materialne wsi, natomiast najrzadziej realizowana była edukacja w zakresie przetwórstwa płodów rolnych – być może jest ona trudniejsza w przygotowaniu i realizacji (tab. 26).

Należy zauważyć, że osoby legitymujące się średnim wykształceniem zarówno na etapie uruchomienia działalności, w trakcie jej trwania, jak i planując przyszłość zagrody edukacyjnej wybierały głównie takie dwa cele, jak edukacja w zakresie dziedzictwa kultury materialnej wsi, tradycyjnych zawodów, rękodzieła i twórczości ludowej, a także edukacja w zakresie świadomości ekologicznej oraz konsumenckiej. Z kolei osoby z wyższym wykształceniem na początku prowadzenia działalności edukacyjnej preferowały edukację w zakresie dziedzictwa

TABELA 25. Cele edukacyjne realizowane w badanych zagrodach w zależności od czasu prowadzenia działalności [%]

Cele edukacyjne	Czas prowadzenia działalności		
	na początku	obecnie	w przyszłości
Edukacja w zakresie świadomości ekologicznej i konsumenckiej	49,4	72,2	69,6
Edukacja w zakresie dziedzictwa kultury materialnej wsi, tradycyjnych zawodów, rękodzieła i twórczości ludowej	58,2	69,6	63,3
Edukacja w zakresie produkcji roślinnej	46,8	54,4	40,5
Edukacja w zakresie produkcji zwierzęcej	46,8	49,4	38,0
Edukacja w zakresie przetwórstwa produktów rolnych	35,4	41,8	32,9

Źródło: badania własne.

TABELA 26. Cele edukacyjne realizowane w badanych zagrodach na początku działalności, obecnie i w przyszłości w odniesieniu do wykształcenia ich właścicieli [%]

Cele edukacyjne	Poziom wykształcenia								
	zasadnicze zawodowe N = 3			średnie N = 22			wyższe N = 54		
	NP	O	WP	NP	O	WP	NP	O	WP
Edukacja w zakresie świadomości ekologicznej i konsumenckiej	66,7	100,0	66,7	50,0	63,6	77,3	48,1	74,1	66,7
Edukacja w zakresie dziedzictwa kultury materialnej wsi, tradycyjnych zawodów, rękodzieła i twórczości ludowej	66,7	100,0	66,7	63,6	72,7	66,7	55,6	66,7	61,1
Edukacja w zakresie produkcji roślinnej	66,7	66,7	66,7	27,3	40,9	31,8	53,7	59,3	43,6
Edukacja w zakresie produkcji zwierzęcej	66,7	66,7	66,7	45,5	40,9	31,8	46,3	51,9	38,9
Edukacja w zakresie przetwórstwa produktów rolnych	0,0	0,0	33,3	36,4	40,9	31,8	37,0	44,4	33,3

NP (na początku); O (obecnie); WP (w przyszłości)

Źródło: badania własne.

kultury materialnej wsi, tradycyjnych zawodów, rękodzieła i twórczości ludowej oraz edukację w zakresie produkcji roślinnej. Aktualnie ich uwaga koncentruje się na edukacji w zakresie świadomości ekologicznej i konsumenckiej oraz edukacji w zakresie dziedzictwa kultury materialnej wsi, tradycyjnych zawodów, rękodzieła

i twórczości ludowej. Te dwa cele właściciele badanych zagród planują również dalej rozwijać. Kształtowanie świadomości ekologicznej i konsumenckiej odwiedzających zagrody edukacyjne jest bardzo ważnym działaniem mieszczącym się w zakresie profilaktyki zdrowotnej, dotyczącej nadwagi i otyłości głównie dzieci i młodzieży. Cieszy też fakt, że wielu właścicieli gospodarstw edukacyjnych podejmuje zagadnienia dziedzictwa kulturowego wsi, tradycyjnych zawodów, rękodzieła i twórczości ludowej i tym samym przyczynia się do kultywowania i zachowania tych wartości od zapomnienia.

TABELA 27. Cele edukacyjne realizowane aktualnie w badanych zagrodach w odniesieniu do wieku ich właścicieli [%]

Cele edukacyjne	Wiek [lata]			
	poniżej 40 N = 10	40-49 N = 22	50-59 N = 27	60 i więcej N = 20
Edukacja w zakresie świadomości ekologicznej i konsumenckiej	80,0	68,2	74,1	70,0
Edukacja w zakresie dziedzictwa kultury materialnej wsi, tradycyjnych zawodów, rękodzieła i twórczości ludowej	80,0	72,7	59,3	75,0
Edukacja w zakresie produkcji roślinnej	70,0	59,1	44,4	55,0
Edukacja w zakresie produkcji zwierzęcej	80,0	54,5	51,9	25,0
Edukacja w zakresie przetwórstwa produktów rolnych	40,0	40,9	40,7	45,0

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Realizację celu edukacja w zakresie produkcji roślinnej czy też produkcji zwierzęcej częściej wybierały osoby poniżej 40. roku życia (tab 27). Nie zauważono natomiast żadnej korelacji między wyborem celu edukacja w zakresie przetwórstwa produktów rolnych a wiekiem respondentów.

Kolejną kwestią podjętą w badaniach było rozpoznanie tematyki prowadzonych zajęć edukacyjnych proponowanych przez badanych, których zakres przedstawiono na wykresie 17.

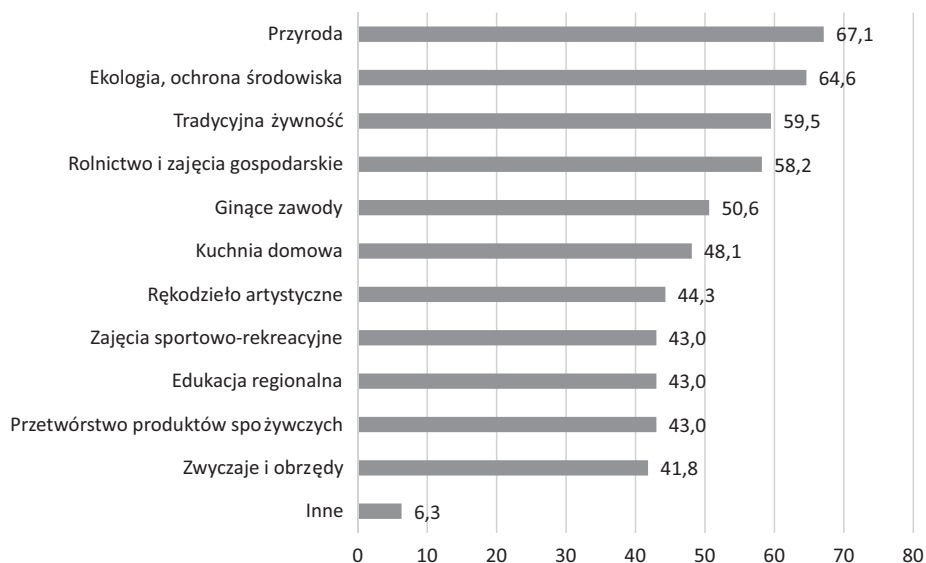
Do najczęściej wybieranych zagadnień należały treści przyrodnicze, a także ekologia i ochrona środowiska, które wskazało po 2/3 badanych, natomiast najrzadziej realizowanymi tematami były te, które dotyczyły zwyczajów i obrzędów, przetwórstwa produktów spożywczych oraz edukacji regionalnej, które wymieniło tylko 2/5 badanych.

Poszukiwano również zależności między tematyką zajęć edukacyjnych a poziomem wykształcenia badanych, co przedstawiono w tabeli 28.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że im wyższy poziom wykształcenia, tym badani częściej podejmowali zagadnienia ekologii i ochrony środowiska, mieli też

EDUKACJA W TURYSTYCE WIEJSKIEJ

WYKRES 17. Tematyka zajęć oferowanych w zagrodach edukacyjnych prowadzonych przez respondentów [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

TABELA 28. Tematyka zajęć oferowanych w zagrodach edukacyjnych prowadzonych przez respondentów w zależności od poziomu ich wykształcenia [%]

Tematyka zajęć edukacyjnych	Poziom wykształcenia		
	zasadnicze zawodowe N = 3	średnie N = 22	wyższe N = 54
Przyroda	66,7	68,2	66,7
Ekologia, ochrona środowiska	0,0	63,6	68,5
Tradycyjna żywność	100,0	45,5	63,0
Rolnictwo i zajęcia gospodarskie	33,3	54,5	61,1
Gitające zawody	33,3	54,5	50,0
Kuchnia domowa	100,0	50,0	44,4
Rękodzieło artystyczne	33,3	54,5	40,7
Zajęcia sportowo-rekreacyjne	33,3	40,9	44,4
Edukacja regionalna	33,3	50,0	40,7
Przetwórstwo produktów spożywczych	0,0	31,8	50,0
Zwyczaje i obrzędy	33,3	36,4	44,4

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

większą świadomość potrzeby kultywowania tradycji i kultury polskiej wsi, częściej również zajmowali się przetwórstwem spożywczym.

Tematyka zajęć w gospodarstwach ukierunkowanych na produkcję roślinną lub zwierzęcą dotyczyła głównie rolnictwa i zajęć gospodarskich oraz przyrody (tab. 29). W gospodarstwach ekologicznych w naturalny sposób koncentrowano uwagę na ekologii i ochronie środowiska, przyrodzie oraz tradycyjnej żywności. Domeną gospodarstw sadowniczych i warzywniczych były zagadnienia ekologii i ochrony środowiska oraz rękodzieło artystyczne, gospodarstwa agroturystyczne realizowały głównie tematy związane z przyrodą, ekologią i tradycyjną żywnością, natomiast gospodarstwa z inną pozarolniczą działalnością gospodarczą niż agroturystyka skoncentrowały swoją ofertę wokół ginących zawodów.

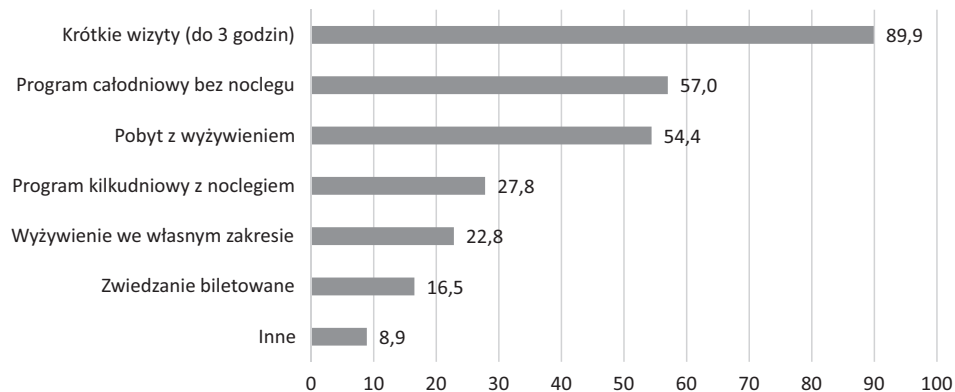
TABELA 29. Tematyka zajęć oferowanych w zagrodach edukacyjnych prowadzonych przez respondentów w odniesieniu do profilu ich gospodarstwa rolnego [%]

Tematyka zajęć edukacyjnych	Gospodarstwo rolne ukierunkowane na produkcję roślinną N = 27	Gospodarstwo rolne ukierunkowane na produkcję zwierzęcą (w tym m.in. pszczelarstwo) N = 28	Gospodarstwo ekologiczne N = 15	Gospodarstwo ogrodnicze bądź sadownicze N = 8	Gospodarstwo agroturystyczne N = 59	Gospodarstwo z inną pozarolniczą działalnością N = 18
Przyroda	66,7	78,6	80,0	50,0	64,4	55,6
Ekologia, ochrona środowiska	63,0	67,9	86,7	87,5	62,7	61,1
Tradycyjna żywność	63,0	57,1	73,3	37,5	61,0	61,1
Rolnictwo i zajęcia gospodarskie	74,1	82,1	66,7	25,0	55,9	61,1
Ginące zawody	51,9	46,4	20,0	25,0	50,8	72,2
Kuchnia domowa	51,9	42,9	26,7	37,5	57,6	27,8
Rękodzieło artystyczne	40,7	35,7	33,3	62,5	47,5	44,4
Zajęcia sportowo-rekreacyjne	37,0	50,0	26,7	37,5	45,8	38,9
Edukacja regionalna	37,0	35,7	26,7	37,5	40,7	55,6
Przetwórstwo produktów spożywczych	48,1	39,3	66,7	37,5	49,2	33,3
Zwyczaje i obrzędy	37,0	39,3	20,0	25,0	47,5	22,2

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

W badaniach poszukiwano odpowiedzi na pytanie, jaki zakres oferty form organizacyjnych posiadają właściciele zagród edukacyjnych. Wyniki analizy przedstawiono na wykresie 18.

WYKRES 18. Forma organizacyjna realizacji ofert zagród edukacyjnych prowadzonych przez respondentów [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że najczęściej oferowaną formą organizacyjną działalności edukacyjnej były krótkie wizyty w gospodarstwie trwające do 3 godzin, drugie miejsce zajął program całodniowy bez noclegu, a trzecie pobyt z wyżywieniem. W badaniach poszukiwano także zależności między formą organizacyjną oferty edukacyjnej a wykształceniem badanych. Wyniki analizy przedstawiono w tabeli 30.

TABELA 30. Forma organizacyjna ofert zagród edukacyjnych w odniesieniu do poziomu wykształcenia badanych [%]

Zakres ofert edukacyjnych	Poziom wykształcenia		
	zasadnicze zawodowe N = 3	średnie N = 22	wyższe N = 54
Krótkie wizyty (do 3 godzin)	100,0	90,9	88,9
Program całodniowy bez noclegu	33,3	50,0	61,1
Pobyt z wyżywieniem	66,7	45,5	57,4
Program kilkudniowy z noclegiem	66,7	22,7	27,8
Wyżywienie we własnym zakresie	33,3	22,7	22,2
Zwiedzanie biletowane	0,0	13,6	18,5
Inne	0,0	0,0	13,0

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

4. ZAGRODY EDUKACYJNE W OPINII RESPONDENTÓW – WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

Z przeprowadzonej analizy wynika, że wybór formy organizacyjnej świadczenia usług edukacyjnych nie zależał od poziomu wykształcenia respondentów. W badaniach rozpoznano również, czy profil gospodarstwa rolnego ma wpływ na formę realizacji zajęć edukacyjnych, a wyniki analizy przedstawiono w tabeli 31.

TABELA 31. Forma realizacji ofert zagród edukacyjnych w odniesieniu do profilu gospodarstwa rolnego [%]

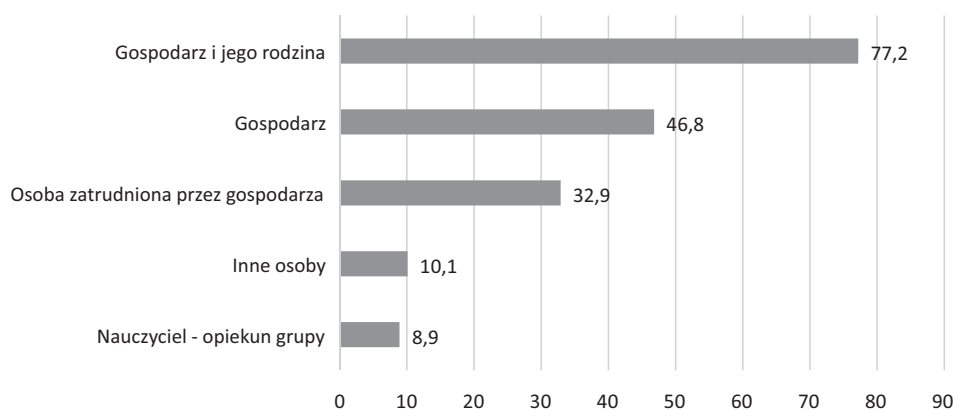
Profil gospodarstwa rolnego	Forma realizacji ofert zagród edukacyjnych					
	krótkie wizyty (do 3 godzin)	program całonocny bez noclegu	program kilkudniowy z noclegiem	zwiedzanie biletowane	pobyty z wyżywieniem	wyżywienie we własnym zakresie
Gospodarstwo rolne ukierunkowane na produkcję roślinną (N = 27)	96,3	59,3	33,3	14,8	51,9	29,6
Gospodarstwo rolne ukierunkowane na produkcję zwierzęcą, (w tym m.in. pszczelarstwo) (N = 28)	82,1	78,6	39,3	25,0	67,9	25,0
Gospodarstwo ekologiczne (N = 15)	93,3	86,7	40,0	33,3	60,0	26,7
Gospodarstwo ogrodnicze bądź sadownicze (N = 8)	100,0	25,0	0,0	25,0	37,5	12,5
Gospodarstwo agroturystyczne (N = 59)	88,1	57,6	33,9	16,9	59,3	13,6
Gospodarstwo z inną pozarolniczą działalnością (N = 18)	100,0	72,2	22,2	22,2	50,0	33,3

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

W gospodarstwach ekologicznych, agroturystycznych, a także ukierunkowanych na produkcję roślinną lub zwierzęcą zajęcia edukacyjne realizowane były najczęściej w formie krótkich wizyt, programu całoniedziowego bez noclegu i pobytu z wyżywieniem, natomiast najrzadziej w ofercie znajdowało się wyżywienie we własnym zakresie i zwiedzanie biletowane. Właściciele gospodarstw sadowniczych bądź ogrodniczych nie oferowali programu kilkudniowego z noclegiem, rzadko proponowali ponadto realizację wyżywienia we własnym zakresie.

W przeprowadzonych badaniach poszukiwano odpowiedzi na pytanie, kto realizował zajęcia edukacyjne w zagrodzie, a wyniki analizy zamieszczono na wykresie 19.

WYKRES 19. Osoby realizujące zajęcia w zagrodach edukacyjnych prowadzonych przez badanych [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Najczęściej zajęcia edukacyjne prowadzili gospodarz i członkowie jego rodziny, tak odpowiedziało ponad 3/4 badanych, prawie połowa stwierdziła, że realizował je sam gospodarz, a 1/3, że była to osoba zatrudniona przez gospodarza. Odpowiedź na pytanie, czy poziom wykształcenia różnicował wybór osób do prowadzenia zajęć edukacyjnych, przedstawiono w tabeli 32.

Osoby legitymujące się wykształceniem wyższym dwukrotnie częściej niż właściciele posiadający wykształcenie średnie decydowały się na zatrudnienie dodatkowej osoby z zewnątrz do realizacji zajęć edukacyjnych. Poszukiwano również odpowiedzi na pytanie, czy profil gospodarstwa miał wpływ na strukturę osób realizujących cele edukacyjne. Szczegółowe dane przedstawiono w tabeli 33.

We wszystkich typach badanych gospodarstw najczęściej zajęcia edukacyjne prowadzili gospodarz i członkowie jego rodziny. Zatrudnienie osób z zewnątrz

4. ZAGRODY EDUKACYJNE W OPINII RESPONDENTÓW – WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

TABELA 32. Osoby realizujące zajęcia w zagrodach edukacyjnych prowadzonych przez badanych w odniesieniu do poziomu ich wykształcenia [%]

Osoby realizujące zajęcia edukacyjne	Poziom wykształcenia		
	zasadnicze zawodowe N = 3	średnie N = 22	wyższe N = 54
Gospodarz i jego rodzina	66,7	86,4	74,1
Gospodarz	33,3	63,6	40,7
Osoba zatrudniona przez gospodarza	0,0	18,2	40,7
Inne osoby	0,0	9,1	11,1
Nauczyciel – opiekun grupy	0,0	9,1	9,3

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

TABELA 33. Osoby realizujące zajęcia w zagrodach edukacyjnych prowadzonych przez badanych w odniesieniu do profilu ich gospodarstwa rolnego [%]

Profil gospodarstwa rolnego	Osoby realizujące zajęcia edukacyjne				
	gospodarz	gospodarz i jego rodzina	osoba zatrudniona przez gospodarza	nauczyciel, opiekun grupy	inne osoby
Gospodarstwo rolne ukierunkowane na produkcję roślinną (N = 27)	44,4	85,2	14,8	3,7	7,4
Gospodarstwo rolne ukierunkowane na produkcję zwierzęcą (w tym m.in. pszczelarstwo) (N = 28)	39,3	82,1	46,4	14,3	7,1
Gospodarstwo ekologiczne (N = 15)	46,7	66,7	40,0	6,7	0,0
Gospodarstwo ogrodnicze bądź sadownicze (N = 8)	37,5	75,0	50,0	12,5	12,5
Gospodarstwo agroturystyczne (N = 59)	45,8	78,0	35,6	10,2	11,9
Gospodarstwo z inną pozarolniczą działalnością (N = 18)	44,4	77,8	33,3	5,6	11,1

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

do realizacji zajęć edukacyjnych najczęściej miało miejsce w gospodarstwach sadowniczych i warzywniczych oraz ukierunkowanych na produkcję zwierzęcą, natomiast najrzadziej decyzję o dodatkowym zatrudnieniu osoby z zewnątrz podejmowali właściciele gospodarstw z produkcją roślinną.

4.6. KORZYŚCI ODNOSZONE PRZEZ UCZESTNIKÓW ZAJĘĆ REALIZOWANYCH W ZAGRODACH EDUKACYJNYCH W OPINII ICH WŁAŚCICIELI

W kształtowaniu oferty zajęć w zagrodach edukacyjnych ważne jest rozpoznanie, do jakich grup odbiorców chcemy ją skierować. Dlatego też w badaniach empirycznych rozpoznano profil uczestników zajęć edukacyjnych, a wyniki badań przedstawiono w tabeli 34.

TABELA 34. Uczestnicy zajęć edukacyjnych prowadzonych w zagrodach edukacyjnych według frekwencji [%]

Uczestnicy zajęć edukacyjnych	Udział w zajęciach edukacyjnych					
	nigdy	bardzo rzadko	rzadko	średnio	często	bardzo często
Dzieci w wieku przedszkolnym	2,5	15,2	8,9	15,2	25,3	32,9
Dzieci w wieku szkolnym (szkoła podstawowa)	0,0	5,1	5,1	10,1	34,2	45,6
Młodzież w wieku szkolnym (gimnazjum, szkoła średnia, studenci)	11,4	21,5	19,0	32,9	15,2	0,0
Osoby dorosłe	12,7	20,3	20,3	21,5	16,5	8,9
Rodziny z dziećmi	11,4	16,5	16,5	20,3	24,1	11,4
Grupy zorganizowane	2,5	3,8	11,4	13,9	22,8	45,6
Grupy specjalne	30,4	21,5	13,9	12,7	13,9	7,6

Oceny dokonano w skali od 1 – nigdy, do 6 – bardzo często

Źródło: badania własne.

Najczęściej uczestnikami zajęć edukacyjnych były dzieci w wieku szkolnym (79,8%), na drugim miejscu znalazły się grupy zorganizowane (69,4%), a na trzecim dzieci w wieku przedszkolnym (58,2%). W grupie specjalnej znaleźli się głównie osoby niepełnosprawne i seniorzy. Kolejną kwestią podjętą w badaniach były korzyści wynikające z uczestnictwa w zajęciach oferowanych przez zagrody edukacyjne, które przedstawiono na wykresie 20.

4. ZAGRODY EDUKACYJNE W OPINII RESPONDENTÓW – WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

WYKRES 20. Korzyści odnoszone przez uczestników zajęć edukacyjnych prowadzonych w zagrodach w opinii ich właścicieli [%]

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

Do najważniejszych korzyści odnoszonych przez uczestników zajęć edukacyjnych należały zdaniem respondentów: poznanie specyfiki życia i pracy na wsi, możliwość kontaktu ze zwierzętami, a także poznanie kultury materialnej wsi i regionu. W badaniach poszukiwano zależności między korzyściami wyniesionymi przez uczestników zajęć w zagrodach edukacyjnych a poziomem wykształcenia respondentów. Wyniki analizy przedstawiono w tabeli 35.

Z przeprowadzonych badań wynika, że możliwość uświadomienia uczestnikom zajęć edukacyjnych różnic między wartościowymi produktami naturalnymi a produktami wysoko przetworzonymi o małej wartości odżywczej i zdrowotnej częściej wskazywały osoby legitymujące się wykształceniem wyższym, natomiast doświadczenie bioróżnorodności biologicznej częściej osoby z wykształceniem średnim.

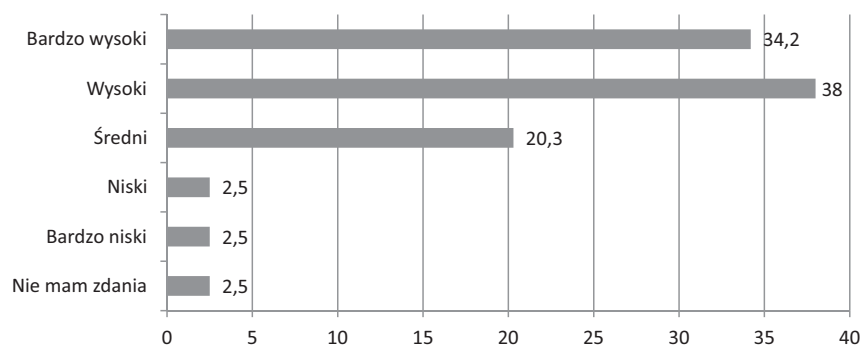

TABELA 35. Korzyści odnoszone przez uczestników zajęć edukacyjnych prowadzonych w zagrodzie w opinii badanych w odniesieniu do poziomu ich wykształcenia [%]

Korzyści wynikające z uczestnictwa w zajęciach edukacyjnych	Poziom wykształcenia		
	zasadnicze zawodowe N = 3	średnie N = 22	wyższe N = 54
Poznanie specyfiki życia i pracy na wsi	100,0	100,0	81,5
Możliwość kontaktu ze zwierzętami w gospodarstwie	100,0	81,8	70,4
Poznanie kultury materialnej i duchowej wsi i regionu	100,0	68,2	68,5
Uświadomienie pochodzenia i sposobów pozyskiwania produktów rolnych	66,7	68,2	68,5
Poznanie tradycyjnych i ginących zawodów	100,0	63,6	63,0
Poznanie tradycyjnych sposobów przetwarzania żywności	66,7	50,0	66,7
Doświadczanie różnorodności biologicznej	33,3	77,3	55,6
Uświadomienie różnic między wartościowymi produktami naturalnymi a produktami wysoko przetworzonymi o małej wartości odżywczej i zdrowotnej	100,0	40,9	59,3
Kształtowanie pozytywnych nawyków konsumenckich	33,3	54,5	55,6
Bliższe poznanie poszczególnych ekosystemów	33,3	36,4	42,6

Badani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: badania własne.

WYKRES 21. Stopień zainteresowania odwiedzających zagrodę edukacyjną i realizowanym w niej programem zajęć w opinii gospodarzy [%]

Źródło: badania własne.

Prawie 3/4 gospodarzy oceniło, że zainteresowanie odwiedzających zagrodę edukacyjną i realizowanym w niej programem zajęć jest duże lub bardzo duże, co piąty badany wskazał, że średnie, pozostali nie mieli ukształtowanego stanowiska lub twierdzili, że jest niskie lub bardzo niskie. Należy uznać, że propozycje właścicieli zagród edukacyjnych są trafioną inwestycją i mają duże szanse na rozwój. Stopień zainteresowania badanych w zależności od poziomu wykształcenia przedstawiono w tabeli 36.

TABELA 36. Stopień zainteresowania odwiedzających zagrodę edukacyjną i realizowanym w niej programem zajęć w opinii gospodarzy w zależności od poziomu ich wykształcenia [%]

Poziom wykształcenia	Stopień zainteresowania zajęciami w zagrodzie edukacyjnej					
	nie mam zdania	bardzo niski	niski	średni	wysoki	bardzo wysoki
Zasadnicze zawodowe N = 3	0,0	0,0	0,0	66,7	33,3	0,0
Średnie N = 22	9,1	0,0	0,0	27,3	31,8	31,8
Wyższe N = 54	0,0	3,7	3,7	14,8	40,7	37,0

Źródło: badania własne.

Opinia dotycząca stopnia zainteresowania odwiedzających zagrodę edukacyjną i realizowanym w niej programem zajęć nie zależała od poziomu wykształcenia respondentów. W badaniach podjęto próbę rozpoznania zależności między zainteresowaniem odwiedzających i profilem gospodarstwa rolnego, a wyniki analizy przedstawiono w tabeli 37. Z przeprowadzonej analizy wynika, że zainteresowanie odwiedzających edukacją w gospodarstwie rolnym nie zależało od jego profilu.

TABELA 37. Stopień zainteresowania odwiedzających zagrodę edukacyjną i realizowanym w niej programem zajęć w opinii gospodarzy w odniesieniu do profilu ich gospodarstwa rolnego [%]

Profil gospodarstwa rolnego	Stopień zainteresowania zajęciami w zagrodzie edukacyjnej					
	nie mam zdania	bardzo niski	niski	średni	wysoki	bardzo wysoki
Gospodarstwo rolne ukierunkowane na produkcję roślinną (N = 27)	0,0	0,0	3,7	18,5	48,1	29,6
Gospodarstwo rolne ukierunkowane na produkcję zwierzęcą (w tym m.in. pszczelarstwo) (N = 28)	3,6	3,6	3,6	17,9	42,9	28,6
Gospodarstwo ekologiczne (N = 15)	0,0	0,0	6,7	13,3	40,0	40,0
Gospodarstwo ogrodnicze bądź sadownicze (N = 8)	0,0	0,0	0,0	25,0	37,5	37,5
Gospodarstwo agroturystyczne (N = 59)	3,4	3,4	3,4	22,0	40,7	27,1
Gospodarstwo z inną pozarolniczą działalnością (N = 18)	5,6	0,0	0,0	16,7	50,0	27,8

Źródło: badania własne.

Kolejną kwestią podjętą w badaniach empirycznych było rozpoznanie popularności programów edukacyjnych wśród odwiedzających. Szczegółowe informacje na ten temat przedstawiono w tabeli 38.

TABELA 38. Popularność programów edukacyjnych wśród odwiedzających w opinii właścicieli badanych zagród edukacyjnych [%]

Programy edukacyjne	Popularność programów edukacyjnych						
	ten program nie jest realizowany w zagrodzie	nie mam zdania	bardzo niska	niska	średnia	wysoka	bardzo wysoka
Edukacja w zakresie dziedzictwa kultury materialnej wsi, tradycyjnych zawodów, rękodzieła i twórczości ludowej	12,7	1,3	3,8	5,1	15,2	20,3	41,8
Edukacja w zakresie świadomości ekologicznej i konsumenckiej	15,2	10,1	3,8	5,1	19	25,3	21,5
Edukacja w zakresie produkcji zwierzęcej	34,2	6,3	3,8	1,3	8,9	17,7	27,8
Edukacja w zakresie przetwórstwa płodów rolnych	35,4	3,8	3,8	3,8	16,5	17,7	19,0
Edukacja w zakresie produkcji roślinnej	30,4	6,3	1,3	6,3	20,3	20,3	15,2

Źródło: badania własne.

Największym zainteresowaniem wśród odwiedzających cieszyła się edukacja w zakresie dziedzictwa kultury materialnej wsi, tradycyjnych zawodów, rękodzieła i twórczości ludowej. Za ważną i bardzo ważną uznało ją 2/3 badanych. Na drugim miejscu znalazła się edukacja w zakresie świadomości ekologicznej i konsumenckiej, którą za ważną lub bardzo ważną uznało 46,8% respondentów, natomiast trzecie miejsce zajęła edukacja w zakresie produkcji zwierzęcej, którą 45,5% badanych oceniło wysoko lub bardzo wysoko.

Należy zauważyć, że w opinii respondentów goście jako ważne lub bardzo ważne uznali głównie: kontakt ze zwierzętami gospodarskimi (64,6%), gry terenowe (50,7%), poznanie regionalnej kuchni i możliwość skosztowania regionalnych potraw (50,6%), a także udział w warsztatach kulinarnych (49,4%) (tab. 39). Zdaniem gospodarzy, goście najmniej zainteresowani byli możliwością uczestnictwa w pracach polowych i gospodarskich, tak odpowiedziało 28,1% respondentów. Przygotowywanie posiłków z ekologicznych produktów jako ważne lub bardzo ważne uznało

TABELA 39. Stopień zainteresowania gości poszczególnymi elementami oferty proponowanej przez badane zagrody edukacyjne w opinii ich właścicieli [%]

Oferta zagród edukacyjnych	Brak w ofercie	Stopień zainteresowania				
		bardzo niski	niski	średni	wysoki	bardzo wysoki
Kontakt ze zwierzętami gospodarskimi	22,8	1,3	3,8	7,6	11,4	53,2
Gry terenowe	27,8	3,8	10,1	7,6	24,1	26,6
Możliwość poznania regionalnej kuchni i skosztowania regionalnych potraw	15,2	2,5	6,3	25,3	25,3	25,3
Udział w warsztatach kulinarnych	24,1	1,3	13,9	11,4	21,5	27,8
Minizoo	39,2	6,3	1,3	5,1	15,2	32,9
Możliwość zakupu produktów z gospodarstwa	30,4	2,5	6,3	17,7	21,5	21,5
Warsztaty rękodzieła artystycznego	32,9	8,9	1,3	13,9	17,7	25,3
Posiłki przygotowywane z ekologicznych produktów	32,9	1,3	7,6	19,0	15,2	24,1
Miniskansen	41,8	3,8	5,1	12,7	12,7	24,1
Możliwość zakupu pamiątek wytwarzanych w gospodarstwie	40,5	1,3	7,6	16,5	16,5	17,7
Uczestnictwo w pracach polowych i gospodarskich	40,5	12,7	3,8	15,2	12,7	15,2
Inne	70,9	2,5	2,5	1,3	7,6	15,2

Źródło: badania własne.

39,3% badanych. Czasami pojawiają się kłopoty z ich realizacją, na co wskazał jeden z respondentów, pisząc: *jeden z realizowanych przez nas tematów to rozpoznawanie dziko rosnących roślin jadalnych, leczniczych i trujących występujących na naszym terenie. Zajęcia kończą się przygotowaniem i konsumpcją potraw z tych roślin. Niestety, nauczyciele i opiekunowie grup szkolnych są niewystarczająco do tych zajęć przygotowani i bywa, że zniechęcają dzieci do takich prób.*

Należy tu także podkreślić, że właściciele badanych zagród mają dosyć dobre rozeznanie atrakcyjności poszczególnych elementów oferty ich gospodarstw edukacyjnych. Dowodem na to jest fakt, że atrakcje, które cieszyły się relatywnie niewielkim zainteresowaniem gości, takie jak np. uczestnictwo w pracach polowych i gospodarskich, możliwość zakupu pamiątek wytwarzanych w gospodarstwie czy miniskansen, najczęściej też nie występowały w ofercie badanych zagród.

PODSUMOWANIE

Turystyka, w tym turystyka wiejska, stanowi ważny element w systemie edukacji ustawicznej. Z jednej strony jest nośnikiem określonych wartości kulturowych, z drugiej – umożliwia ich bezpośrednie poznanie nie tylko poprzez obserwację i przyswajanie, ale też odkrywanie i przeżywanie. Edukacja poprzez turystykę zawiera więc w sobie wszystkie elementy wielostronnego kształcenia. Turystyka wiejska stwarza szczególne możliwości edukacji kulturowej i przyrodniczej. Aby te możliwości były wykorzystane w jak największym stopniu, konieczne jest kształtowanie przeświadczenia mieszkańców wsi o wysokiej randze zasobów, które posiadają, kultywowaniu dziedzictwa wsi i umiejętnym jego promowaniu oraz popularyzowaniu.

Edukacja z wykorzystaniem zasobów materialnych i pozamaterialnych gospodarstw wiejskich, ale także zasobów przyrodniczych, kulturowych i społecznych wsi, jest nowym, obiecującym kierunkiem działalności gospodarstw rolnych, pełniącym szerzej rozumianą misję społeczną. Duże wartości edukacyjne gospodarstw rolnych ujawniają się w szczególności w nauczaniu i uczeniu się dzieci i młodzieży. Wielostronność oddziaływań edukacyjnych z uwzględnieniem sfery poznawczej, emocjonalnej i wychowawczej oraz sfery działania, a także realizacja procesu edukacyjnego w autentycznym środowisku wiejskim sprawiają, iż zajęcia edukacyjne w gospodarstwie rolnym okazują się bardzo skuteczną formą uzupełniającą realizację programów nauczania szkolnego. Świadczą o tym doświadczenia krajów europejskich, które już przed wieloma laty dostrzegły możliwości wykorzystania gospodarstw rolnych w kształceniu dzieci i młodzieży i z powodzeniem realizują programy edukacyjne w gospodarstwach wiejskich. W Polsce utworzenie sieci zagród edukacyjnych na początku bieżącego dziesięciolecia i realizacja w nich programów edukacyjnych było nowatorskim rozwiązaniem. Powstały one głównie na bazie funkcjonujących już gospodarstw agroturystycznych. Badania prowadzone przez autorów opracowania wykazują, iż zajęcia prowadzone w gospodarstwach edukacyjnych przynoszą wymierne korzyści dla samych gospodarstw oraz szkół. Dla szkolnictwa są to alternatywne miejsca edukacji, urozmaicenie i wzbogacenie

procesu kształcenia poprzez programy zorientowane na praktyczne działanie, poznanie wiejskiej kultury czy możliwość ćwiczeń warsztatowych z różnych przedmiotów. Zajęcia dydaktyczne „poza ławką szkolną” odbywają się zgodnie ze wszystkimi wymogami kształcenia wielostronnego. Nie są sformalizowane, werbalne, pamięciowe, lecz bezpośrednie, naturalne, zintegrowane, oparte na działaniu, twórczym myśleniu i przeżywaniu. Oderwanie od codzienności szkolnej systemu klasowo-lekcyjnego sprzyja ponadto integracji zespołów klasowych²²⁶. Dla rolników natomiast jest to spotkanie z przyszłymi konsumentami, promocja produktów z gospodarstwa, odmiana i wzbogacenie codziennego życia, radość pracy z dziećmi i nauczycielami, a także dodatkowy dochód. Nowoczesne podejście do edukacji czyni gospodarstwo rolne atrakcyjnym miejscem do prowadzenia zajęć dydaktycznych, integrującym teorię z praktyką w zakresie wielu przedmiotów. Bezpośredni kontakt z bogatym otoczeniem rolniczo-przyrodniczym i kulturowo-społecznym zagrody wiejskiej sprzyja bardziej holistycznemu rozwojowi młodego człowieka.

Przeprowadzone przez autorów opracowania badania empiryczne umożliwiły sformułowanie kilku wniosków i uogólnień:

1. Dynamika rozwoju zagród edukacyjnych w Polsce jest bardzo duża. Od momentu utworzenia OSZE (2011 r.) do połowy 2018 r. ich liczba wzrosła ponad 15-krotnie. Daje się jednakże zauważyć zróżnicowanie przestrzenne (regionalne) w rozmieszczeniu zagród edukacyjnych w skali kraju. Najwięcej zagród edukacyjnych funkcjonuje na terenie województw dolnośląskiego, małopolskiego i mazowieckiego, a najmniej w województwach zachodniopomorskim, lubuskim i łódzkim.
2. Wyniki badań pozwoliły na przedstawienie charakterystyki sylwetki właściciela zagrody edukacyjnej. Jest to osoba w średnim wieku i posiadająca już doświadczenie zawodowe; o znacznie wyższym od przeciętnego na wsi poziomie wykształcenia – w większości o wykształceniu wyższym często pedagogicznym, bądź uzupełnionym kursami czy szkoleniem z zakresu kompetencji pedagogicznych; kierująca się potrzebami wyższego rzędu. Ujawnia się to w motywach podjęcia działalności edukacyjnej i przystąpienia do OSZE, w których na czoło wysuwają się: „chęć zainteresowania odwiedzających specyfiką życia i pracy na wsi”, „chęć kultywowania i upowszechniania folkloru, tradycji i zwyczajów regionu”, „możliwość realizacji własnego zamiłowania/hobby”. Potrzeby te w większości zostały zaspokojone. Wprawdzie wśród korzyści osiągniętych z prowadzenia zagrody edukacyjnej badani najczęściej wymieniali „uzyskanie dodatkowego dochodu”, ale kolejne trzy odpowiedzi, czyli „przyjemność pracy z dziećmi”, „nowe perspektywy” i „rozwój osobowy”, upoważniają do takiego stwierdzenia. Podjęcie i realizacja działalności edukacyjnej przez badanych

²²⁶ K. Denek: Pedagogiczne aspekty... op. cit., s. 106.

nie była dla nich jedynym kierunkiem działalności pozarolniczej. W większości przypadków bowiem (w ponad siedemdziesięciu procentach) przystąpienie do OSZE poprzedzone było działalnością agroturystyczną, która towarzyszy większości zagród również obecnie.

3. Uczestnikami zajęć edukacyjnych realizowanych w zagrodach edukacyjnych są przede wszystkim dzieci w wieku przedszkolnym oraz uczniowie szkół podstawowych przybywający w zorganizowanych grupach w ramach realizacji programu wychowania przedszkolnego czy programu nauczania wybranych przedmiotów (szkoła podstawowa). Oferowane programy edukacyjne dostosowane są do grup wiekowych. Dość liczną grupą uczestników były też osoby niepełnosprawne o różnym stopniu niepełnosprawności oraz seniorzy.
4. W opinii właścicieli zagród największym zainteresowaniem wśród uczestników zajęć cieszyła się edukacja w zakresie dziedzictwa kultury materialnej wsi, tradycyjnych zawodów, rękodzieła i twórczości ludowej, w następnej kolejności edukacja w zakresie świadomości ekologicznej i konsumenckiej – te cele edukacyjne najczęściej były realizowane w badanych zagrodach. Świadczy to o dobrym rozpoznaniu przez właścicieli potrzeb i zainteresowań uczestników oraz uwzględnianie ich w konstruowaniu ofert programów edukacyjnych.

Zagrody edukacyjne w Polsce są jeszcze mało znaną szerokiej opinii publicznej formą działalności edukacyjnej na wsi. Realizowana w nich edukacja „poza ławką szkolną” ma jednak, jak wcześniej była o tym mowa, wiele walorów dydaktyczno-wychowawczych i może być skutecznym uzupełnieniem wczesnej edukacji w przedszkolach i kształcenia w systemie klasowo-lekcyjnym w szkołach. Wymaga to jednak większego zaangażowania dyrekcji przedszkoli i szkół oraz nauczycieli w inicjowaniu kontaktów oraz rozwijaniu współpracy z działającymi w regionie zagrodami. Mogą być one bowiem doskonałym miejscem edukacji regionalnej. Pożądane jest też większe zaangażowanie samorządów terytorialnych w działaniach na rzecz wspierania rozwoju zagród edukacyjnych. Może to być pomoc finansowa na etapie przekształcania gospodarstwa w zagrodę edukacyjną czy promocja działalności edukacyjnej zagród na stronach urzędów administracji samorządowej. Dotychczas bowiem najczęściej wykorzystywane są w promocji drukowane materiały reklamowe i własna strona internetowa. Dużym powodzeniem cieszyły się też media społecznościowe. Dość nisko natomiast oceniana była skuteczność znacznie droższych w użyciu kanałów promocji, tj. prasy, radia, telewizji, a także targów turystycznych. Należy jednak podkreślić, że te ostatnie w szczególności przyczyniają się do promowania i propagowania szeroko pojętej turystyki wiejskiej i agroturystyki, a także idei edukacji w środowisku wiejskim. Przedsięwzięcia te inicjowane i finansowane powinny być zatem przez instytucje państwowe, wśród których wymienić należy chociażby Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Ministerstwo Sportu i Turystyki oraz Polską Organizację Turystyczną.

Autorzy publikacji mają świadomość, że poruszane przez nich zagadnienia nie zostały w pełni wyczerpane, ale stanowią one inspirację do dalszych poszukiwań

badawczych. W badaniach własnych autorów, których wyniki zaprezentowano w niniejszej monografii, grupą opiniotwórczą byli właściciele zagród edukacyjnych. Pożądane byłoby objęcie badaniami nauczycieli szkół podstawowych, uczniów oraz ogółu turystów odwiedzających zagrody edukacyjne. W opinii autorów, zasadnym wydaje się również większe upowszechnienie edukacji „poza ławką szkolną” z wykorzystaniem autentyzmu środowiska społeczno-kulturowego wsi i gospodarstw rolnych.

LITERATURA

- Alejszak W.: Turystyka w obliczu wyzwań XXI wieku. Wydawnictwo Albis, Kraków 1999.
- Angiel J.: Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie – powołanie i zadania na całe życie. [w:] Edukacja regionalna. Poradnik dla nauczyciela. Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, Warszawa 2001.
- Balińska A., Sikorska-Wolak I.: Turystyka wiejska szansą rozwoju wschodnich terenów przygranicznych na przykładzie wybranych gmin. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009.
- Balińska A.: Znaczenie turystyki w rozwoju gmin wiejskich na przykładzie obszarów peryferyjnych wschodniego pogranicza Polski. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2016.
- Bergerie Nationale Francaise, 2002.
- Berget B., Braastad B.O.: Kunnskapsstatus og forskningsbehov for Inn på tunet. Knowledge status and research needs for 'Into the Farmyard'. Ås: Institutt for husdyr-og akvakulturvitenenskap, Universitetet for miljø-og biovitenskap, 2008.
- Bogusz M., Kmita-Dziasek E.: Zagrody edukacyjne jako przykład innowacyjnej przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. [w:] Innowacyjność w turystyce wiejskiej a nowe możliwości zatrudnienia na obszarach wiejskich. Red. naukowa W. Kamińska. Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa 2015.
- Brelik A.: Dobra publiczne na obszarach wiejskich jako czynnik rozwoju działalności agroturystycznej na Pomorzu Zachodnim. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015.
- Butowski L.: Organizacja turystyki w Polsce. Wydawnictwo Akademickie Wyższej Szkoły Społeczno-Przyrodniczej w Lublinie. Warszawa-Lublin 2004.
- Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r. GUS, Warszawa 2017.
- Chojnacka-Ozga L., Ozga W.: Gospodarstwa dydaktyczne jako jedna z form działalności agroturystycznej na przykładzie włoskiej prowincji Mantui. [w:] Turystyka w rozwoju obszarów wiejskiej. Red. naukowa I. Sikorska-Wolak. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2007.
- Cieślak A.: Rozwój teorii i praktyki kształcenia ustawicznego. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1981.
- Cywińska M., Czarnawski T.: Szlakami pejzaży poetyckiej baśni. [w:] Między dawnym a nowym – na szlakach humanizmu. Red. naukowa F. Kampka. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2010.
- Czarnecka B.M.: Przygotowanie rolników do prowadzenia edukacji dzieci w ramach działalności agroturystycznej. [w:] Turystyka wiejska a edukacja – różne poziomy, różne wymiary, Red. naukowa J. Sikora. Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań 2007.
- Czarnowski S.: Kultura. Dzieła. Tom I. PWN, Warszawa 1956.
- Dąbrowska M.: Przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich pod wpływem turystyki. „Turystyka” 1996, z. 1(6).
- Denek K., Turoś L.: Aktywność krajoznawcza i turystyczna a edukacja dorosłych. [w:] Wprowadzenie do andragogiki. Red. naukowa T. Wujek. Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji, Radom 1996.
- Denek K.: Edukacja pozalekcyjna i pozaszkolna. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji, Poznań 2011.
- Denek K.: Pedagogiczne aspekty zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych prowadzonych w kontekście krajoznawstwa i turystyki. „Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu” 2014, nr 45(20).
- Denek K.: Wspieranie i doskonalenie reformy systemu edukacyjnego. „Wychowanie na co dzień” 2002, nr 1.
- Derbuch-Samek M., Bauer H.: Lehrbehelf Land und Forstwirtschaft in Österreich. Hrsg. Ländliches Fortbildungsinstitut, Graz 2007.

- Dębniwska M., Tkaczuk M.: Agroturystyka, koszty, ceny, efekty. Wydaw. POLTEXT, Warszawa 1997.
- Dochody i warunki życia ludności Polski – raport z badania EU-SILC 2016. GUS, Warszawa 2017.
- Drzewiecki M.: Agroturystyka. Założenia – uwarunkowania – działania. Instytut Wydawniczy „Świade-
ctwo”, Bydgoszcz 1995.
- Durydiwka M.: Czynniki rozwoju i zróżnicowanie funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce.
Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2012.
- Durydiwka M.: Kształtowanie się funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce. [w:] Studia nad
turystyką. Tradycje, stan obecny i perspektywy badawcze. Red. naukowa W. Kurek, M. Mika. IGiGP
UJ, Kraków 2007.
- Edukacja dla pracy. Raport o Rozwoju Społecznym Polska 2007. Program Narodów Zjednoczonych
ds. Rozwoju, Warszawa 2007.
- Erlebnis Alm. Leitfaden/Methodenheft, Wien 2007.
- Fularski M.: Zagadnienia ruchu turystycznego. Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1935..
- Gaj J.: Zarys historii turystyki w Polsce. Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa 2003.
- Gannon A.: Agroturystyka a rozwój wsi. Wprowadzenie do rozwijania przedsięwzięć agroturystycznych.
Wydawnictwo CDiEwR w Poznaniu, Kraków 1993.
- Gazdecki M.: Turystyka przyrodnicza, ekoturystyka, turystyka wiejska, agroturystyka i turystyka kuli-
narna – definicje, koncepcje, przykłady, www.wielkopolskie.ksow.pl.
- Gnitecki J.: Profesor K. Denek jako poszukujący teoretyk i transformatywny praktyk edukacji. [w:] Ewa-
luacja i innowacje w edukacji nauczycieli. Tom I. Red. naukowa J. Gezesiak. Uniwersytet im Adama
Mickiewicza w Poznaniu, Kalisz 2007.
- Górz B.: Funkcje turystyki na obszarach wiejskich. [w:] Studia nad turystyką. Tradycje, stan obecny
i perspektywy badawcze. Red. naukowa W. Kurek, M. Mika. IGiGP UJ, Kraków 2007.
- Graja S., Spychała A.: Gospodarstwo agroturystyczne jako miejsce edukacji dzieci w wieku przedszkol-
nym i wczesnoszkolnym. [w:] Turystyka wiejska a edukacja – różne poziomy, różne wymiary.
Red. naukowa J. Sikora. Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań 2007.
- Gran P., Mirtenson F., Lindbald B., Nilsson P., Ekkman A.: Ute på dagis. Alnarp. Oslo 2005.
- Hassink J., Van Dijk M.: Farming for health across Europe. Comparison between countries, and rec-
ommendations for a research and policy agenda [w:] Farming for health: Green-care farming
across Europe and the United States of America. Red. naukowa J. Hassink, M. Van Dijk. Springer,
Dordrecht 2006.
- Idziak W.: Wymyśleć wieś od nowa. Wioski tematyczne. Fundacja Wspomagania Wsi, Koszalin 2008.
- Il Progetto Fattorie Didattiche della Provincia di Bergamo, www.provincia.bergamo.it.
- Jahresbericht 2016. Nationales Forum Schule auf dem Bauernhof SchuB.
- Jalinik M.: Propozycje zmian w kategoryzacji gospodarstw agroturystycznych. „Wieś i Rolnictwo” 2009,
nr 3.
- Keiler B.: LFI-Poolprojekte. Österreich Programm. Ländliches Fortbildungsinstitut, Wien 2009.
- Kmita E., Strzembicki L.: Działalność regionalnych stowarzyszeń turystyki wiejskiej w Polsce (wyniki
badań ankietowych). [w:] Determinanty sukcesu w turystyce wiejskiej. Wydawnictwo CDiEwR
Krakowie, Kraków 1997.
- Kmita E.: Rola agroturystyki w przemianach społeczno-gospodarczych na wsi. [w:] Doradztwo rolnicze
a kształtowanie się przedsiębiorczości rolników. Red. naukowa I. Sikorska-Wolak. Wydawnictwo
SGGW, Warszawa 1995.
- Kmita-Dziasek E.: Agroturystyczne gospodarstwa edukacyjne – idea i dobre przykłady. Wydawnictwo
Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2010.
- Kmita-Dziasek E.: Koncepcja i funkcjonowanie Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych. Wydawni-
ctwo Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie. Kraków 2015.
- Kmita-Dziasek E.: Organizacja i funkcjonowanie Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych. [w:]
II Ogólnopolski Zlot Zagród Edukacyjnych. Materiały informacyjne. Centrum Doradztwa Rolnicze-
go w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2014.

- Kmita-Dziasek E.: Potrzeby i trendy edukacyjne w zakresie innowacji na obszarach wiejskich. [w:] *Innowacyjność w turystyce wiejskiej a nowe możliwości zatrudnienia na obszarach wiejskich*. Red. naukowa W. Kamińska. Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa 2015.
- Komeński J.A.: *Pampaedia*. Ossolineum, Wrocław 1973.
- Komeński J.A.: *Wielka dydaktyka*. Ossolineum, Wrocław 1956.
- Kotowicz-Borowy I.: *Antropologiczne dylematy turystyki kulturowej*. [w:] *Turystyka w rozwoju lokalnym*. Red. naukowa I. Sikorska-Wolak. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004.
- Kozielecki J.: *O człowieku wielowymiarowym. Eseje psychologiczne*. PWN, Warszawa 1988.
- Kozielecki J.: *Psychotransgresjonizm – nowy kierunek psychologii*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2001.
- Kożuchowska B.: *Podstawowe pojęcia, cechy, składniki agroturystyki oraz formy samoorganizacji usługodawców*. [w:] *Agroturystyka*. Red. naukowa U. Świątkowska. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, Warszawa 2000.
- Kredyty preferencyjne dla sektora Agro w 2018 r., www.zbp.pl.
- Kruczek Z., Kruczek A., Nowacki M.: *Krajoznawstwo. Teoria i metodyka*. Wydawnictwo Proksenia, Kraków 2010.
- Krzyżanowska K., Kowalewska M.: *Educational Homestead as an Innovative Product in Rural Tourism*. [w:] *Sučasni social'no-ekonomični tendencii rozvitku APK Ukraïni*. Red. naukowa Ū.O. Nesterčuk. Vidavec „Soëins'kiï”, Uman 2015.
- Krzyżanowska K.: *Koncepcja i efekty działania Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych*. [w:] *Czynniki ograniczające oraz poprawiające konkurencyjność nowych krajów członkowskich Unii Europejskiej*. Red. naukowa A. Grynia. Druk: UAB „BMK Leidykla”, Vilnius 2016.
- Kunicki K.: *Turystyka, wszystko o*. Wydawnictwo KAW, Warszawa 1976.
- Kuźmicz K.: *E-edukacja jest wszędzie – rozważania dotyczące istoty i zastosowania technologii mobilnych w kształceniu zdalnym*. [w:] *Język @ multimedia: dialog-konflikt*. Red. naukowa A. Dytman-Stasieńko, J. Stasieńko. Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2012.
- Ländliches Fortbildungsinstitut: *Handbuch für Schule am Bauernhof/Erlebnis Alm*. Ministerium für ein lebenswertes Österreich, Wien 2015.
- Ländliches Fortbildungsinstitut: *Medienkatalog Schule am Bauernhof. Unterrichtsmaterialien rund um den Bauernhof, die Landwirtschaft. Ökologie und Ernährung*, Graz 2005.
- Learning the treasure within. Raport to UNESCO of the Internasional Commision on Education for the twenty first Century*, Paris 1996.
- Legienis H.: *Baza agroturystyczna w kraju i regionach*. Instytut Turystyki, Warszawa 2002.
- Lewan M.: *Zarys dziejów turystyki w Polsce*. Proksenia, Kraków 2004.
- Liczą się efekty. Raport o stanie edukacji 2012*. Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2013.
- LTS 218 Neu und Umnutzung landwirtschaftlicher Gebäude + Schule am Bauernhof. Tagungsband des ÖKL Kolloquiums 1999, www.oekl.at.
- Majewski J.: *Agroturystyka to też biznes*. Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa 2000.
- Majewski J.: *Kreowanie wizerunku turystyki wiejskiej*. [w:] *Promocja i kreowanie turystycznego wizerunku Polski*. Polska Organizacja Turystyczna, Warszawa 2005.
- Majewski J.: *Tożsamość turystyki wiejskiej – poziomy ogólnokrajowy, regionalny, lokalny*. [w:] *Turystyczne funkcje obszarów wiejskich*. Red. naukowa I. Sikorska-Wolak. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009.
- Majewski J.: *Turystyka konwencjonalna i alternatywna a agroturystyka*. „Rynek Turystyczny” 1994, nr 7.
- Making a European area of lifelong learning a reality. Communication from the Commission, COM (2001) 678*.
- Mały Rocznik Statystyczny 2001*. GUS, Warszawa 2002.

- Maniak G.: Kształcenie przez całe życie – idea i realizacja. Polska na tle Unii Europejskiej. „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe UE w Katowicach” 2015, nr 214.
- Mańkowska A.: Przemiany programu nauczania obowiązkowego w Norwegii. „Przegląd Pedagogiczny” 2009.
- Mikuta B., Żelazna K.: Organizacja ruchu turystycznego na wsi. Wydawnictwo Format-AB, Warszawa 2004.
- Obszary wiejskie w Polsce w 2014 r. GUS, US w Olsztynie, Warszawa, Olsztyn 2016.
- Ociepka A., Pytel S.: Aktywność turystyczna seniorów w Polsce. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego „Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2016, nr 2(34).
- Ogólnopolska Sieć Zagród Edukacyjnych. Katalog 2015. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, Warszawa 2015.
- Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2016/2017. GUS, Warszawa 2017.
- Pawłowska M.: Wielostronny przekaz dziedzictwa kulturowego w pracy z dziećmi 6-letnimi. „Edukacja Jutra” IX Tatrzańskie Seminarium Naukowe, Zakopane 2003.
- Perepeczko B.: Przeszłość i przyszłość turystyki wiejskiej w polskim rozwoju lokalnym. [w:] Turystyka w rozwoju lokalnym. Red. naukowa I. Sikorska-Wolak. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004.
- Perepeczko B.: Przyroda jako rdzeń wiejskiego produktu turystycznego. [w:] Marka wiejskiego produktu turystycznego. Red. naukowa P. Palich. Wydawnictwo Akademii Morskiej w Gdyni, Gdynia 2009.
- Perspektywa uczenia się przez całe życie – dokument strategiczny opracowany przez Międzyresortowy zespół do spraw uczenia się przez całe życie, 2011 (aktualizacja 2013).
- Phillip S., Hunter C., Blackstock K.: A typology for defining agritourism. “Tourism Management” 2010, nr 31.
- Pichler G., Kaplenig R.: Lebendiges Lernen auf dem Bauernhof. Leitfaden. Bundesministerium für Land und Forstwirtschaft, Umwelt und Wasserwirtschaft, Wien 2006.
- Poczta J.: Wiejska turystyka kulturowa zgodna z paradygmatem zrównoważonego rozwoju. „Turystyka Kulturowa” 2013, nr 4.
- Podstawa programowa wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej. Ministerstwo Edukacji Narodowej, www.edukacja.wczesnoszkolna.edu.pl.
- Polska w liczbach 2018. GUS, Warszawa 2018.
- Pólturzycki J.: Kształcenie ustawiczne i jego konsekwencje dla edukacji. [w:] Kształcenie ustawiczne – idea i doświadczenia. Red. naukowa Z.P. Kruszewski, J. Pólturzycki, E.A. Wesołowska. Wydawnictwo NOVUM, Płock 2003.
- Pólturzycki J.: Źródła i tendencje rozwojowe edukacji ustawicznej. „e-mentor” 2004, nr 5.
- Przychodzeń Z.J.: Ku andragogicznej orientacji w turystyce wiejskiej. [w:] Zrównoważony rozwój turystyki wiejskiej – idee, działania, efekty. Materiały VI Ogólnopolskiego Sympozjum Agroturystycznego. Wydawnictwo Centrum Doradztwa i Edukacji w Rolnictwie, Kraków 1998.
- Raciborski J.: Prawne uwarunkowania prowadzenia działalności edukacyjnej gospodarstw rolnych. [w:] II Ogólnopolski Zlot Zagród Edukacyjnych. Materiały informacyjne. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2014.
- Raciborski J.: Prawne uwarunkowania prowadzenia działalności edukacyjnej w gospodarstwach rolnych. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2018.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2017, GUS, Warszawa 2017.
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2017. GUS, Warszawa 2017.
- Roman M.: Ekonomiczno-społeczne uwarunkowania rozwoju agroturystyki w gminach wiejskich województwa podlaskiego. Wydawnictwo Zespołu Szkół Centrum Kształcenia Rolniczego im. Jadwigi Dziubińskiej w Gołądkowie, Gołądkowo 2014.
- Roman M.: Innowacyjność turystyki wiejskiej na przykładzie kantonu Ticino w Szwajcarii. „Roczniki Naukowe SERiA” 2016, t. 18, z. 1.

- Rossetto R., Sambin M.: *Fattorie didattiche in Veneto*. Veneto Agricoltura, Legnaro 2013.
- Sammel A.: Rola agroturystyki w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. „Turystyka i Rozwój Regionalny” 2016, nr 6.
- Sikora J.: Organizacja ruchu turystycznego na wsi. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1999.
- Sikora J.: Początki i znaczenie turystyki w środowisku wiejskim. „Roczniki Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu” 1998, z. 47–48.
- Sikora J.: Turystyka wiejska, w tym agroturystyka, w kontekście perspektyw rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce. Analiza wyników badań empirycznych. „Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2014, nr 3(27).
- Sikora K.: Zagrody edukacyjne na Dolnym Śląsku. Wydawca: Dolnośląski Ośrodek Doradztwa Rolniczego we Wrocławiu, www.dodr.pl.
- Sikorska-Wolak I., Zawadka J.: Educational functions of agricultural farms. “Economic and Regional Studies” 2016, vol. 9, no 2.
- Sikorska-Wolak I., Zawadka J.: Edukacja w zagrodzie wiejskiej. [w:] Turystyka wiejska. T. I, Zagadnienia ekonomiczne i marketingowe. Red. naukowa A. Jęczmyk, J. Uglis, M. Maćkowiak. Wydawnictwo Wieś Jutra, Poznań 2016.
- Sikorska-Wolak I., Zawadka J.: Geneza i etapy rozwoju agroturystyki w Polsce. [w:] Współczesna turystyka i rekreacja – nowe wyzwania i trendy. Red. naukowa I. Ozimek. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2012.
- Sikorska-Wolak I.: Agroturystyka szansą rozwoju gmin wiejskich w Polsce. „Lithuania” 2004, nr 2.
- Sikorska-Wolak I.: Edukacja i doradztwo w kształtowaniu postaw proinnowacyjnych. Roczniki Nauk Rolniczych PAN, tom 90 z. 1., Warszawa 2003.
- Sikorska-Wolak I.: Turystyka jako proces zetknięcia i przenikania kultur. [w:] Problemy rozwoju turystyki wiejskiej na Wileńszczyźnie. Red. naukowa Z.J. Przychodzeń. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2001.
- Sikorska-Wolak I.: Turystyka jako system dydaktyczno-wychowawczy. [w:] Turystyka wiejska a edukacja – różne poziomy, różne wymiary. Red. naukowa J. Sikora. Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu. Poznań 2007.
- Sikorska-Wolak I.: Turystyka w edukacji ustawicznej. [w:] Problemy rozwoju turystyki wiejskiej na Wileńszczyźnie. Red. naukowa J.Z. Przychodzeń. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2002.
- Solarczyk-Ambrozik E.: Edukacja dorosłych – między przymusem a wolnością. [w:] Edukacja dorosłych w erze globalizmu. Red. naukowa E.A. Wesołowska. Wydawnictwo Naukowe NOVUM, Płock 2002.
- Stachowski J.: O terminologii osadnictwa turystycznego. „Turyzm” 1990, nr 6.
- Statut Ligi Popierania Turystyki. Liga Popierania Turystyki, Warszawa 1938.
- Statut Towarzystwa Tatrzańskiego. „Gazeta Górska” 1998, nr 4(25).
- Steigena A.M., Kogstada R., Hummelvollb J.K.: Green Care services in the Nordic countries: an integrative literature review. “European Journal of Social Work” 2016, vol. 19, no. 5.
- Strzembicki L.: Instytucjonalne aspekty zarządzania turystyką wiejską w Polsce. Podstawowe problemy i tendencje. „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej im. H. Kołłątaja w Krakowie” 2003, nr 402.
- Szczański J.: Elementarne pojęcia socjologii. PWN, Warszawa 1970.
- Szkoły wyższe i ich finanse w 2016 r. GUS, Warszawa 2017.
- Szlak Gospodarstw Edukacyjnych Województwa Śląskiego. Wydawca: Stowarzyszenie Gospodarstw Edukacyjnych Województwa Śląskiego, Garnek 2017.
- Szmyd Ł.: Rozwój turystyki na obszarach wiejskich w latach 1870–2007. Zarys problemu. [w:] Szkice z dziejów turystyki w Polsce (1887–2007). Red. naukowa S. Zaborniak, P. Król. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008.
- Sznajder M., Przezbórska L.: Agroturystyka. PWE, Warszawa 2006.
- Turoś L.: Turystyka edukacyjna i transgresja. Wydawnictwo YPSYLON, Warszawa 2003.

- Turos L.: Wprowadzenie do wiedzy o turystyce edukacyjnej. Wydawnictwo YPSYLON, Warszawa 2001.
- Uniwersytety Trzeciego Wieku w Polsce w liczbach, www.zdrowy-senior.org.
- Warszyńska J., Jackowski A.: Podstawy geografii turystyki. PWN, Warszawa 1979.
- Wiatrak A.P.: Wpływ agroturystyki na zagospodarowanie obszarów wiejskich. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1996, nr 1.
- Wilkin J. (red.): Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne. Wydawnictwo IRWiR PAN, Warszawa 2010.
- Wilkin J.: Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie roli rolnictwa w gospodarce i społeczeństwie [w:] Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne. Red. naukowa J. Wilkin. IRWiR PAN, Warszawa 2010.
- Wiśniewski E.: Wprowadzenie do turystyki i rozwój zrównoważony w turystyce. [w:] Akademia Agroturystyki i Rękodzielnictwa. Wydawnictwo d3studio, Białystok 2006.
- Wnęk M.: Ekologia i ochrona środowiska w programach zagród edukacyjnych. Wydawnictwo Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2016.
- Wojciechowska J.: Elementy trwałe i nowe w strukturze organizacyjnej polskiej agroturystyki (także w kontekście doświadczeń europejskich). [w:] Regionalne aspekty agroturystyki w Polsce. Wydawnictwo CDiEWR o. w Krakowie, Kraków 1996.
- Wojciechowska J.: Geneza oraz ewolucja turystyki na obszarach wiejskich w Polsce. „Folia Turistica” 2006, nr 17.
- Wojciechowska J.: Systematyka i wyróżniki pojęć dotyczących turystyki na obszarach wiejskich. [w:] Studia nad turystyką. Tradycje, stan obecny i perspektywy badawcze. Geograficzne, społeczne i ekonomiczne aspekty turystyki. Red. naukowa W. Kurek, M. Mika. IGiP UJ, Kraków 2007.
- Wojciechowski K.: Wychowanie dorosłych. Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
- Wolters P.: Working together for a sustainable future. The European Federation of City Farms (EFCF), 2017.
- Wróblewska W.: Konsekwencje założeń koncepcji edukacji ustawicznej dla autoedukacji. „e-mentor” 2006, nr 5(17).
- Zagroda edukacyjna. Każdy może ją poprowadzić. Wystarczy pomysł, www.wspolczesna.pl.
- Zawadka J.: „Hity turystyki wiejskiej” w świadomości Polaków. „Roczniki Naukowe SERiA” 2016, t. XVIII, z. 3.
- Zawadka J.: Categorisation of rural accommodation facilities and its popularity among Polish citizens. „Acta Scientiarum Polonorum – Oeconomia” 2017, nr 16(1).
- Zawadka J.: Charakterystyka aktywności turystycznej seniorów w Polsce. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego „Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2016, nr 2(34).
- Zawadka J.: Ekonomiczno-społeczne determinanty rozwoju agroturystyki na Lubelszczyźnie (na przykładzie wybranych gmin wiejskich). Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2010.
- Zawadka J.: Poziom znajomości i popularności wybranych produktów turystyki wiejskiej w Polsce wśród jej mieszkańców. „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2017, nr 473.
- Zawadka J.: Sieciowy produkt turystyczny i perspektywy jego rozwoju na przykładzie szlaku kulinarnego Mazowiecka Micha Szlachetka. Sieci współpracy w turystyce wiejskiej: stan obecny i nowe wyzwania. Red. naukowa J. Wojciechowska. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2017.

Akty prawne

Dziennik Urzędowy MEN z dnia 27 grudnia 1989, nr 7, poz. 66.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z 8 listopada 2001 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki krajoznawstwa i turystyki, Dz.U. z 2001 r. Nr 135, poz. 1516.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie wypoczynku dzieci i młodzieży, Dz.U. z 2016 r., poz. 452.

Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe, Dz.U. z 2016 r., poz. 59.

Ustawa z dnia 22 grudnia 2015 r. o Zintegrowanym Systemie Kwalifikacji, Dz.U. z 2016 r., poz. 64.

Ustawa z dnia 26.07.1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych, Dz.U. z 1991 r. Nr 80, poz. 350.

Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, Dz.U. z 2005 r. Nr 17, poz. 141 z późn. zm.

Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz.U. z 2016 r., poz. 35.

Netografia

www.andriollowka.pl

www.bienvenue-a-la-ferme.com

www.blog.lifescienceopenspace.pl

www.cascinaclarabella.it

www.cdr.gov.pl

www.ciachieti.it

www.cityfarms.org

www.dodr.pl

www.e-farmland.eu

www.equalita.de

www.fattoriedidattiche.biz

www.juchowo.org

www.leader.org.rs

www.learningonbiofarm.eu

www.prairie.be

www.schub.ch

www.schuleambauernhof.at

www.sot.org.pl

www.szlakimalopolski.mik.krakow.pl

www.wikipedia.pl

www.zagrodaedukacyjna.pl

www.zagroda-edukacyjna.pl

www.ziarno.grzybow.pl

